

Олександр Скрипник

ТАЄМНИЙ ЛЕГІОН

УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Видавництво
«Ярославів Вал»

2015

ББК 84.4УКР6

С45

Скрипник, Олександр

С45 Таємний легіон Української революції : документально-публіцистичні нариси / Олександр Скрипник. – К.: Ярославів Вал, 2015. – 320с.: іл.

ISBN 978-617-605-045-2

У документальних нарисах відтворені цікаві й драматичні долі розвідників доби Української революції 1917–1921 років та періоду діяльності національних спецслужб в умовах еміграції. Авторські розповіді ґрунтуються на розсекречених документах з архівів Служби зовнішньої розвідки України і Служби безпеки України, наукових, мемуарних та інших джерелах.

Використано світліни з галузевого державного архіву СЗР України (публікуються вперше), галузевого державного архіву СБ України, ЦДАВО України, ЦДАЗУ та відкритих джерел.

Консультант – Сідак В. С., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України.

Книжку видано завдяки фінансовій підтримці благодійного фонду «Фонд сприяння зовнішній розвідці України»

Видавнича рада:

Михайло Ватуляк, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини; **Сергій Грабар**, продюсер книжкової серії «Червоне та чорне»; **Любов Голота**, головний редактор культурологічного тижневика «Слово Просвіти», лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка; **Григорій Гусейнов**, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка; **Дмитро Іванов**, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка; **Володимир Загорій**, президент Ліги українських меценатів; **Світлана Короненко**, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України; **Іван Корсак**, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк); **Володимир Панченко**, доктор філологічних наук, професор; **Василь Простопчук**, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк); **Михайло Слабошпицький**, директор видавництва «Ярославів Вал»; **Павло Щириця**, головний редактор видавництва «Ярославів Вал».

Всі права застережено. Жодна частина цього твору не може бути використана чи відтворена без письмового дозволу видавництва.

Олександр
СКРИПНИК

- © Олександр Скрипник, «Таємний легіон української революції», 2015
- © В'ячеслав Брюховецький, передне слово, 2015
- © Микола Гвоздь, передмова, 2015
- © Видавництво «Ярославів Вал», видання, 2015

НАДІЯ, СПРАВДЖЕНА ДОЛЕЮ

Сама сутність професії розвідника ніколи не передбачає однозначної оцінки результатів його діяльності. Швидше можна говорити навіть не про професію – про специфічну долю, долю розвідника. Найуспішніші й найневловиміші з них так і лишаються невідомими та непоміченими на багато десятиліть, а то й назавжди. Розповідають більше про тих, хто хоч якоюсь мірою «засвітився», десь зазнав фіаско або й «вийшов із гри»...

Крім того, характеристика розвідника завжди дволіка, неоднозначна. Для своїх це «бійці невидимого фронту», безстрашні захисники свого народу, особистості, віддані певним ідеям та ідеалам. Їх недаремно називають людьми мовчазного подвигу. Для іншої сторони це шпигуни, для котрих не існує жодних моральних чи прагматичних перешкод, коли їм треба досягти своєї мети. Вони небезпечні, на них влаштовують справжнє полювання, аби викрити й знешкодити.

Втім таке складне й небезпечне психологічне підґрунтя розвідки вабить до себе талановитих і дієвих людей. Людей сильних духом, високоосвічених, із залізною волею, наділених аналітичними здібностями, вмінням комунікувати з будь-яким співбесідником, розуміти мотиви й спрямованість його дій, внутрішні мотиви, що ке-

рують цими діями. Зрештою, людей, які не лише спрямовані на перемогу, але й уміють гідно програвати...

Про багатьох лицарів, кажучи літературним штампом, «плаща і кинджала» ми читали, знаємо про їхні дерзновенні подвиги, мужність і мудрість. Без усього цього справді неможлива їхня успішна, результативна діяльність. Але часто поза увагою звичайної людини лишається, можливо, найголовніше: безперервна кропітка аналітична робота розвідника, незупинна, якщо хочете, ні вдень, ні вночі. Цю роботу ніхто не бачить, навіть не здогадується про неї, але саме в ній ключ успішності розвідницької діяльності.

Звичайно, кожна держава організовує службу розвідки, і чим вона успішніша, тим сильніша й упевненіша в собі ця держава. Кожна держава намагається героїзувати своїх розвідників, віддаючи їм шану – хоча б і постфактум до їхнього життя. Це дуже важливо з погляду морального обов'язку перед пам'яттю про людей, котрі, ризикуючи собою, захищали інших від різних супротивників, ворогів, від викликів невпинного часу. Це важливо й у виховному аспекті. Адже на таких прикладах формується справжній, не буфонадно-мітинговий патріотизм, глибинне й природне усвідомлення своєї невідчужливої належності до цілого народу, відчуття кривної єдності з ним. Усе це так...

Проте донедавна в Україні ми практично нічого не знали про багатьох справжніх героїв нашого народу, котрі в різний час поклали своє життя на терені боротьби за його незалежність і майбутнє. За радянськими стандартами ми, звісно, знали про деяких наших земляків-розвідників, але подавалося це виключно як загальносоюзне, більше того – часто як російське явище. Ми чули імена Євгена Березняка, Івана Кудрі, Миколи Глуценка та ще кількох українських розвідників. Якись фантомні чутки виникали про Віктора Петрова... Але все це було обмежене, куце й ідеологічно викастроване.

Тому й не дивно (хоч як прикро!), що навіть у навчальних університетських курсах для майбутніх дипломатів ідеться про все, що завгодно, тільки не про українську розвідку. Вивчаються досвід і методи радянських каральних органів від ЧК до КГБ (що, звісно, треба знати), але майже не згадуються українські розвідувальні та контррозвідувальні структури, які їм протистояли.

У попередніх своїх книжках «Український слід у розвідці» та «Розвідники, народжені в Україні», що побачили світ у видавництві «Ярославів Вал», Олександр Скрипник лише пунктирно намітив канву становлення української розвідки від XVI до XX ст. і її родовід. Звісно, на цьому полі ще дуже багато роботи для істориків, фахівців з військової справи, письменників, журналістів. Тим більше, що у нас поступово відкриваються засекречені багато літ архівні фонди, у тому числі в Службі зовнішньої розвідки України та в Службі безпеки України.

Нова збірка документальних нарисів Олександра Скрипника «Таємний легіон Української революції» продовжує розкривати завісу невідомого з важливих подій нашої історії періоду 1917–1921 рр. та міжвоєнного часу на терені проживання української еміграції в Європі. У книзі зібрано й систематизовано велику кількість матеріалів про представників національних спецслужб тієї доби. Автор не намагається зайво героїзувати реальних людей або вестернізувати реальність. Для нього найголовніше – щира правда про ці складні, часто гіркі події.

Портрети українських розвідників різною мірою повні (тут найбільше пощастило Всеволоду Змієнку, Іванові Литвиненку, Іванові Вислоцькому, Василю Филоновичу), але не підлаковані. О. Скрипник не просто оповідає, а ставить багато питань для майбутніх дослідників, особливо роздумуючи над долями таких складних, неоднозначно оцінюваних діячів, як, приміром, Микола Чеботарів чи Володимир Колосовський та деяких інших.

Читач цієї книжки відкриє для себе багато характеристик незвичних, рвйних, що притаманні людям неординарним, народженим для нестандартних рішень і дій. Ще одна цікава характеристика, спільна для багатьох героїв «Таємного легіону...», – не один із них мав хист до письма. Вправними письменниками, журналістами були Іван Вислоцький, Яків Гальчевський, Василь Прохода, Яків Водяний, Осип Думін... Мабуть, це й не дивно, бо кожен, хто пише, по-своєму також відкривач, аналітик, розвідник, перед ним стоять завдання, подібні до прагнень розвідника.

Можна відзначити ще одну рису справжнього професіонала в цій галузі, як ми її бачимо у пропонованій читачеві новій книжці Олександра Скрипника, – почуттєва стриманість його героїв. Так, вони багато переживають у собі, але не видають емоцій. Переконаний, що кожного з них до глибин душі схвилював би уступ з аналітичного матеріалу розвідки, над яким у задумі замислився Всеволод Змієнко: «...Голод і вимирання української людності фізично нас непокоїть. Але з цього неспокою зростає не розпач, а надія, що в свій час духовність українського народу збільшить і ту фізичну відпорність та міць його настільки, щоб вибороти і закріпити власну державність і назавжди звільнити своє майбутнє від нищючих систем і задумів чужинецької державності».

Вони не просто жили цією надією, вони її справджували своїм життям, своєю долею. І ми повинні про це пам'ятати, шанувати цих людей.

*В'ячеслав Брюховецький,
Герой України, доктор філологічних наук,
кандидат педагогічних наук,
почесний президент Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*

**У КОЖНОМУ ПЕРІОДІ
ДОЛЕНОСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ
БУЛА СВОЯ НЕБЕСНА СОТНЯ**

Поринаючи у найменш досліджену історію національних спецслужб доби Української революції 1917–1921 років, щоразу відкриваєш для себе нові сторінки – героїчні, драматичні, трагічні й навіть криваві. І ще більше утверджуєшся в справедливості тези, що у кожному періоді доленосної української історії була своя Небесна сотня, яка, ніби неопалима купина, своєю жертовністю не давала згаснути одвічному прагненню українців вільно і гідно жити на своїй землі.

На такі роздуми наворачтають розповіді про те, як діяв, боровся і умирав за Україну таємний легіон Української революції. Зазирнувши за лаштунки архівних оперативних і слідчих справ, відкриваєш для себе долі непересічних особистостей і по-новому прочитуєш ті далекі події. І тоді образи представників вітчизняних

спецслужб і тих, хто долучався до цієї секретної сфери діяльності, постають без зайвої ретуші й минулих ідеологічних нашарувань – такими, якими вони були насправді у житті: і в часи слави й перемог, і в дні поразок, відступів, поневірянь, перебування у полоні чи еміграції, пошуку порозуміння і свого шляху в досягненні мети.

Неупереджений погляд на біографії яскравих представників національних спецслужб дає змогу зрозуміти, що спонукало їх до певних дій і вчинків, давало сили перемагати ворогів України у нерівному протистоянні, не зламатися, не зневіритися, не опустити рук навіть тоді, коли танули останні надії, а якщо судилося померти – зустріти свій смертний час гідно і не заплямувати своєї честі й доброго імені.

Водночас через людські долі органічно сприймається історія створення і розвитку української розвідки, організація її роботи, основні напрямки і завдання, форми й методи діяльності. Ця інформація, яка ґрунтується на матеріалах з архівів спецслужб, зазвичай надає розповідям особливої цінності й унікальності.

У добу Української революції 1917–1921 років національна розвідка переживала непрості часи свого існування. У тогочасних керманичів країни ще не було належного розуміння, що розвідка може стати серйозним спеціальним інструментом у боротьбі за державність України. Далеко не всі мали чітке уявлення про межі її можливостей і компетенції, про те, які форми і методи вони можуть використовувати, не завжди виділялися необхідні кошти для розгортання широкої роботи за кордоном, нерідко ігнорувалася добута інформація, та й узагалі військовому будівництву не приділялася належна увага, що зрештою й призвело до поразки у визвольних змаганнях.

Та усе ж навіть за таких умов українська розвідка демонструвала свою дієздатність, ефективність і величезний потенціал за рахунок справжніх патріотів, сміливих і відчайдушних, готових жертвувати собою заради кращого майбутнього вільної, незалежної і суверенної України. Такими вони оживають на сторінках документальних нарисів.

Водночас ця книга не тільки про минуле. Вона дає поштовх для розуміння того, що відбувається сьогодні навколо України, природи російської агресивної політики і діяльності її спецслужб. Адже те, що діялося у 1917–1920 роках на території України, ті «гібридні» методи ведення більшовицько-українських воєн у різних формах проявляються на Донбасі в наш час. Тільки в якомусь жахливому і гіпертрофованому вигляді. І це ще один аргумент на підтвердження того, наскільки важливо знати й розуміти історію, вчитися на минулих помилках, аби не повторювати їх знову й знову. Ціною людських життів, цінностей, територій.

Безперечно, сьогодні треба брати на озброєння все краще з того, що було в історії національних спецслужб, вносити корективи у наш родовід, витягувати на світ Божий з архівосховищ незаслужено забутих героїв, змивати брудне нашарування радянської пропаганди з облич справжніх борців за утвердження української ідеї, які упродовж десятиліть носили тавро «ворог народу» чи «іноземний шпигун», утверджувати думку, що вони загинули не марно, що їхня самовідданість, мужність, сила духу і стійкість невідворотно змінили хід історії нашої держави.

Процес осмислення і переосмислення вітчизняної історії і її спецслужб триває. Сьогодні на наших очах твориться нова історія, і ми є її безпосередніми учасниками. Можливо, через багато років хтось напише нову

книгу про вже інший таємний легіон іншої Української революції. Упевнений, це будуть не менш цікаві, яскраві й драматичні історії...

Віктор Гвоздь,
*начальник Головного управління розвідки
МО України (2008–2010 рр.),
голова Служби зовнішньої розвідки України
(з лютого 2014 р.),
кандидат військових наук*

СПРАВА ЖИТТЯ МИКОЛИ КРАСОВСЬКОГО

[*Микола Красовський*]

Микола Красовський, як ніхто інший, достеменно знав усі перипетії того, що сталося в той день у Києві на Подолі й що нанизувалося на ті страшні події усі наступні дні, місяці, роки. Дата 12 березня 1911 року стала знаковою для нього. Вона закарбувалася на все життя.

Йому навіть уві сні приходив нещасний Андрійко Ющинський, благаючи знайти й покарати своїх справжніх убивць. Снівся розгублений Менахем Мендель Бейліс, якого даремно підозрювали у вбивстві хлопчика. Снилися присяжні засідателі й адвокати, продажні прокурори, експерти й міністри, невдоволені ходом розслідування журналісти і відомі на увесь світ письменники, котрі вимагали справедливого суду.

Ті сні спорадично приходили до нього уночі ще тоді, коли він по гарячих слідах розслідував справу, і коли був відсторонений, бо занадто близько підійшов до розкриття. Не полишали й пізніше, коли неофіційно відшукував докази

далеко за океаном, і коли обійняв посаду керівника розвідувального підрозділу при Генеральному штабі армії Української Народної Республіки.

Споглядаючи за тим, як Микола бідкається, що справжні винуватці досі не покарані, його батько, православний київський священник отець Олександр, якось зауважив:

– Не переймайся ти так цією справою. Зрештою, є суд Божий. Винуватці неодмінно постануть перед ним. Їх не омине Божа кара за жажливе убивство.

– А я хочу, аби вони зазнали покарання ще на цьому світі, – стояв на своєму син. – І щоб усі це побачили. Щоб це стало уроком для інших. А ще це дуже важливо особисто для мене. Моя душа не знатиме спокою, допоки істина не восторжествує.

Отець Олександр добре знав, що син, коли вже щось задумав, ніколи не відступиться. Так було свого часу і з вибором професії. Дізнавшись, що Микола хоче служити у поліції, він не став на заваді цьому, лише зауважив: «Це твій вибір. Одне прошу: завжди чини по совісті, шануй своє добре ім'я, дотримуйся законів земних, та спершу Божих. І якщо доведеться робити вибір, май силу і мужність не порушити саме Божих заповідей, навіть якщо це коштуватиме тобі кар'єри чи якихось земних благ. Не спокушайся владою. Пам'ятай, що ліпша похвала не від начальства, а від людей, яким служиш. За цим благословляю тебе. Живи з Богом».

Починав Микола Красовський свою службову діяльність у 1903 році помічником поліцейського пристава у Ніжині Чернігівської губернії. З 1907 року працював у Київській міській поліції спершу наглядачем, а згодом виконувачем обов'язків начальника розшукового відділення. Швидкому кар'єрному злету сприяли природні здібності, прагнення будь-що докопатися до суті, принциповість, непоступливість і професійне самолюбство, яке не дозволяло йому працювати абияк.

Красовський особистим прикладом показував підлеглим, як слід розкривати злочини, зумів налагодити взаємодію у розшуковій роботі з керівництвом усіх поліцейських відділків. Активніше й ефективніше запрацювала його таємна агентура. Протягом короткого проміжку часу, очолюючи кримінальний розшук Києва, він розкрив десятки резонансних злочинів і зарекомендував себе одним із кращих розшуковців.

З-поміж гучних злочинів, розкритих під його керівництвом, особливе місце належало убивству дворян Островських. Глава сімейства був чиновником середньої руки і мав скромні статки. Попри це злочинці позаздрилися на його добро. Сталося це в січні 1907 року. Спершу злодії прагнули лише залякати і зв'язати свої жертви. Та побоювання викриття спонукало їх до зухвалого вбивства усіх, хто був у помешканні, – подружжя Островських, їхньої куховарки, швачки, яка щойно нагодилася у

якихось справах, і знайомого студента. З собою забрали гроші, коштовності й усе, що змогли винести.

Розшуки тривали півтора року. І лише після того, як справу почав вести Красовський, розслідування зрушило з місця. Як наслідок, чотирьох безпосередніх убивць засудили до страти через повішання, а трьох їхніх спільників відправили на каторгу.

Та спершу Красовському довелося підняти всі свої зв'язки у кримінальному середовищі. Агентура завжди була головним козирем у його руках. Він уміло залучив помічників, цінив їх, знав, як знаходити з ними спільну мову, тримати у разі потреби на короткому повідку, проте ніколи не перегинав палки. Він прагнув не давати обіцянок, які не міг виконати, а давши слово, завше його дотримував. За це його поважали і цінували.

Натомість злочинний світ Києва споглядав за цим із тривогою. До його представників поступово приходило усвідомлення, що в особі Красовського вони мають небезпечного супротивника, якого слід остерігатися. Все це викликало у них занепокоєння і водночас примушувало замислюватися над своєю безпекою. Одне зі злочинських угруповань навіть вирішило прибрати впертого поліцейського й почало готувати на нього замах. Та ліквідувати не вдалося, як і залякати.

Водночас небезпека чатувала з іншого боку. Заздрість до здобутків Красовського, його

успішність, вимогливість і непоступливість не давала спокою окремим колегам. На його адресу посипалися звинувачення у нібито привласненні коштів, вилучених у затриманих, що аж ніяк не відповідало дійсності. Попри це, його все ж відсторонили від справ.

Наступні півроку ознаменувалися низкою нерозкритих злочинів, і керівництво міста змушене було повернути Красовського на ту саму посаду. Він не озлобився, бо ще від батька перейняв добру рису – вміння прощати. Натомість вирішив бути відкритішим у роботі й ближчим до киян.

Він започаткував прийом відвідувачів щоденно з 11-ї до 13-ї години у приміщенні розшукового відділення по вулиці Ярославській, 38 і, незалежно від цього порядку, у власній квартирі на Маловолодимирській, 20. Цей порядок навіть опублікували у довіднику міста. Кияни охоче приходили на прийом, бо зустрічали розуміння і бажання допомогти.

Однак призначений у 1910 році на посаду завідувача розшукового відділення новий начальник чомусь не поділяв стилю керівництва Красовського. А можливо, не бажав мати поряд авторитетного і цілком зрілого професіонала. Одне слово, не спрацювалися, і Микола перевівся на посаду пристава 3-го стану містечка Ходорів Сквирського повіту. На цій посаді у травні 1911 року його застала несподівана звістка з Києва. За наказом губернатора його відряджали для проведення незалежного розслідуван-

ня резонансного убивства 13-річного Андрія Ющинського.

Підліток зник ще 12 березня. Того дня він не повернувся додому ночувати. Мати і вітчим спершу вирішили, що хлопець залишився у тітки. Та наступного ранку вдарили на сполох, повідомили про зникнення у поліцію і дали оголошення в газету «Київська думка».

За вісім днів понівечене, зв'язане і знекровлене тіло хлопчика знайшли у печері поблизу цегельного заводу єврейського купця Зайцева на Подолі. На тілі нарахували 47 колених ран, завданих великим шилом, включно з 13 ранами на скроні й тім'ї, внаслідок чого він зійшов кров'ю і помер.

Вбивство сталося напередодні єврейської Паски. Одразу ж пішли чутки, ніби євреям потрібна кров дитини чи підлітка. Були навіть звернення у газетах, щоб християни берегли своїх дітей, бо наближається небезпека.

У скоєнні злочину прокуратура намагалася звинуватити прикажчика цегельного заводу, 39-літнього Менахема Менделя Бейліса, який нібито здійснив ритуальне вбивство з метою одержання християнської крові для приготування маці, яка випікається за єврейським релігійним обрядом до Паски. Це було якоюсь нісенітницею і не вписувалося ні в які рамки і канони.

Понад те обрання Бейліса на роль убивці не було випадковим. Він жив поблизу місця злочину. Колись ганяв дітей, котрі на території цегельного заводу каталися на м'ялі, яким місцями

ли глину. Тож кандидатура підходила для того, аби звинуватити чоловіка в усіх гріхах. До того ж Бейліс був покірним, сумирним, безсловесним. За ним ніхто не стояв. Він лише переживав і монотонно твердив, що ні в чому не винен. Просив, щоб відпустили додому, до дітей. Та він тоді ще й гадки не мав, учасником якого процесу йому доведеться стати.

Російські чорносотенні організації в Україні одразу висунули версію про ритуальний характер убивства. Вони мали на меті підбурити українців до антисемітських акцій. За підтримки міністра юстиції Російської імперії Щегловітова вони робили все від них залежне, щоб довести провину Бейліса. Час для проведення цієї акції також був вибраний невипадково.

У лютому 1911 року III Державна дума почала обговорювати законопроекти про скасування меж єврейської осідлості, що викликало обурення і занепокоєння антисемітськи налаштованих монархістських партій і чорносотенних організацій, які всі сили кинули проти цього проекту. Вичерпавши звичні на той час антисемітські гасла, вони вдалися до реанімації висунутого проти євреїв ще у середньовіччі звинувачення, що нібито через вимоги свого віровчення вони використовують для релігійно-обрядових, ритуальних цілей християнську кров.

Залучені владою до слідства детективи з Бердичева і Петербурга та відомі київські експерти намагалися довести, що така версія є правильною. Натомість процес набув широкого розго-

лосу через суспільний резонанс у пресі, як лівій, так і правій. Для захисту Бейліса створили спеціальний громадський комітет, який очолили барон Гінзбург, брати Бродські та інші авторитетні особи.

На сторінках лівої преси з'явився протест під заголовком «До російського суспільства (з приводу кривавого наклепу на євреїв)», складений письменником Володимиром Короленком і підписаний Михайлом Грушевським, Володимиром Вернадським, Олександром Купріним, Дмитром Мережковським, Олександром Блоком, Максимом Горьким, Федором Сологубом, Леонідом Андреевим та іншими інтелектуалами і громадськими діячами.

Зрештою, розслідування загальмувалося. Залучаючи до нього Миколу Красовського і наділяючи його особливими повноваженнями, київська влада сподівалася на його досвід і наполегливість. А сам він отримував шанс втерти носа своїм недоброзичливцям.

Після перевірки деяких хибних версій Красовський дійшов висновку, що Андрія Ющинського убив не Бейліс, а члени місцевої банди, які займалися пограбуваннями. Детективу стало відомо, що хлопець товаришував із сином очільниці київських грабіжників Віри Чеберяк Євгеном. Юнаки посварилися через якусь дрібницю, і Андрій нібито пообіцяв розповісти сусідам про Євгенову злодійку маму і про її участь у нещодавніх грабунках, як і про те, що вона вдома переховує викрадені речі.

Це дійшло до жінки. Син усе розказав, не подумавши про наслідки. Такий розголос був ні до чого. Тому Андрія Ющинського вбили. Причому скоїли це у такий спосіб, щоб усе нагадувало ритуальне вбивство. Тіло ж перенесли на територію цегельного заводу єврейського купця Зайцева.

У процесі розслідування справи Красовський, намагаючись відтворити обставини скоєння злочину, пояснював, що злодії хотіли цим самим спровокувати єврейський погром. Їм це було вигідно. Адже під час минулого погрому в Києві у жовтні 1905 року квартира Чеберякових стала справжнім складом награваного погромниками єврейського майна. Бандити хотіли пожитися знову в разі нових погромів.

На вимогу детектива Віру Чеберяк заарештували, але одразу ж випустили «за відсутністю доказів», хоча, як з'ясувалося потім, їх було більше, ніж достатньо. Згодом Красовський знову взяв її під варту, щоб вона не чинила тиску на свідків, але, згідно з письмовим розпорядженням прокурора окружного суду, змушений був її випустити.

Самого ж Красовського та інших детективів, які вели розслідування не так, як їм було наказано, проявили принциповість і намагалися притягнути до суду справжніх винуватців, усунули від розслідування. Цьому посприяли й київські чорносотенці – члени місцевої організації «Двоголовий орел». Це вони стали поширювати чутки, що Красовського підкупили. По-

чався шалений тиск і на тих, хто ініціював його залучення до розслідування.

Микола Олександрович чимало розмірковував над усім цим, аналізував, зважував. Зрештою ті, хто були на його боці й потай підтримували у цій непростій ситуації, по-доброму порадили повертатися назад до Ходорова.

«Чиниться такий шалений спротив слідству, що один ти нічого не вдієш і не доведеш, – почув він пораду від одного з керівників жандармської поліції, до думки якого завжди дослухався. – Для тебе ж ліпше буде відійти від розслідування».

Уже наодинці Красовський ще й ще раз прокручував у голові всі перипетії цієї справи. Він нічим не міг собі дорікнути. Усе нібито робив правильно. Але такого спротиву з боку прокуратури, адвокатів, експертів і якихось невідомих йому сил він ще не зустрічав. Був певен, що тут щось коїться недобре.

«Чи маю я право у такій ситуації опускати руки і здаватися? – розмірковував про себе. – Ні, це не в моїх правилах. Я так усе це не залишу».

Та за нього вже вирішили інші. Наступного дня він дізнався про своє відсторонення від розслідування. А 31 грудня 1911 року його взагалі звільнили з поліції. Це було справжнім ударом. Ударом по його репутації справжнього професіонала і по самолюбству.

Інший проковтнув би цю гірку пігулку і змирився. Та не Красовський. Навпаки, такий поворот подій спонукав його до нових дій.

За якийсь час він повернувся до Києва. Помурний, без традиційного оптимістичного виразу на обличчі, зате з якимось незвичним блиском в очах. Вони випромінювали рішучість, упертість, незворушність і навіть якусь самовпевненість.

Кілька днів він зустрічався зі своїми колегами, яким довіряв, і з багаторічними помічниками, які допомагали розслідувати не одну справу. Розпитував про новини, про те, як просувається процес над Бейлісом. Цікавився новими особами, залученими до слідства, а найбільше – де перебуває Віра Чеберяк зі своїми спільниками, що вони поробляють, де мешкають, з ким контактують, про що говорять. Ті, хто добре знав Красовського, одразу зрозуміли, що він узявся за незалежне приватне розслідування.

Згодом до нього приєднався київський журналіст Бразуль-Брушковський, який вів власне журналістське розслідування. Звісно, що у цьому тандемі провідну роль грав досвідчений детектив. Та не все пішло за його сценарієм. Наприкінці травня 1912 року в київських газетах з'явилася низка публікацій Бразуль-Брушковського за справою Бейліса. Красовський їх читав із неприхованою злістю.

– Навіщо поспішати, – дорікнув він журналістові. – Адже ще не всі нитки зібрали до купи.

Та той був непоступливий:

– Треба привернути увагу громадськості до зібраних нами фактів, тоді вони не зможуть винести неправомірне рішення.

Публікації з критикою слідства за непрофесіоналізм і намагання надати справі антисемітського забарвлення справді мали шалений розголос. Вони навіть стали предметом обговорення у київській Думі. А завершилося все це... арештом Миколи Красовського.

Недоброзичливці, за спинами яких стояв прокурор Київської судової палати Чаплинський, не придумали нічого кращого, ніж звинуватити його у різного роду дрібних службових порушеннях, нібито скоєних ще на посаді станового пристава Сквирського повіту. Загалом проти нього порушили сім чи вісім справ. Та всі вони лускали, як мильні бульбашки, одна за одною. Лише за однією вдалося наколупати звинувачень на розтрату коштів у розмірі... 15 копійок і оголосити колишньому поліцейському догану.

Усе це видавалося доволі смішним. Та Красовському було не до сміху. Численними допитами та викликами до слідчих і суду його відволікали від основного розслідування, яке він затявся вже нізащо не припиняти.

Не полишили нападок на непоступливого детектива і його недоброзичливці. Тепер вони вирішили зайти з іншого боку – чинити на нього психологічний тиск. Під час чергового засідання у справі Бейліса, на якому Красовський вирішив офіційно виступати вже як свідок, друзі повідомили, що саме в цей час до його помешкання увірвалася поліція і допитує членів його сім'ї. Він змушений був просити дозволу в суду залишити залу засідань.

Певною розрадою і втіхою став для нього вирок у справі. Процес відбувся в Києві восени 1913 року. До числа присяжних увійшли тільки українці та росіяни, котрі мали відповісти на два питання: чи було це ритуальним вбивством та чи був Бейліс винний у його скоєнні. 28 жовтня 1913 року за результатами слідства та виступами сторін на суді присяжні усе ж визнали, що вбивство було ритуальним.

Що ж до вини Менделя Бейліса голоси присяжних розділилися порівну – шість на шість. А це означало, що Бейліса виправдано. Його одразу звільнили з-під варті. Зал зустрів це вимушене рішення суду овацією. Нарешті нещасний чоловік після двох із половиною років мук у Лук'янівській в'язниці, де він ледве не відморозив ноги і втратив здоров'я, вийшов на волю.

Та Красовський разом з адвокатами, журналістами і представниками прогресивної громадськості на цьому не зупинився. Вони не могли змиритися з тим, що вбивство визнали ритуальним. Це було відверто політичним рішенням. Адже антисеміти прагнули довести не так провину Бейліса, як усього єврейського народу. Досвідчений детектив був на сто відсотків упевнений, що тут чистої води кримінал.

Красовський і надалі шукав докази цього, а ще прагнув притягнення справжніх винуватців і свідків убивства до відповідальності, попри те, що частина з них не випадково залишила Київ і перехувалася в інших містах і навіть країнах. Він уже не зупинявся ні перед чим. Навіть пе-

ред поїздкою до Сполучених Штатів Америки, аби відшукати там одного з важливих свідків у справі – сусідку Віри Чеберяк Адель Равіч.

Красовський дізнався, що жінка нібито бачила труп Андрія Ющинського у будинку Чеберяк. Про це вона якось проходила словом у своєму оточенні. Та напередодні суду раптово виїхала з Києва і подалася з чоловіком до Америки. Навіть ходили чутки, що в дорогу їх спорядили київські чорносотенці через побоювання, що небажаного свідка можуть викликати для показань.

Розшукам у США колишньому українському поліцейському посприят Американський єврейський комітет. Спільними зусиллями Адель Равіч вдалося віднайти у якомусь провінційному містечку. Красовському довелося застосувати увесь свій досвід детектива і красномовство, аби жінка зголосилася принаймні на письмові свідчення. Завіривши їх нотаріально, він з оптимістичним настроєм повертався до Києва. Сподівався на поновлення судового розслідування. Та марно. Суд визнав ці свідчення недостатніми для відкриття нового провадження.

Дізнавшись про цю поїздку і про те, що Красовський не полишає надії на справедливе судочинство, київський криміналітет спільно з місцевими чорносотенцями влаштували стеження за ним. Націлене око професіонала це швидко розкрило. Аби зайве не наражатися на небезпеку, він на певний час виїхав до Коното-

па. Вирішив зробити паузу, залаштувати деякі особисті проблеми. Але думка про справу Бейліса, яка вже стала справою усього його життя, не полишала його ні на мить.

Після звістки про повалення самодержавства у лютому 1917 року Микола Красовський повернувся до Києва. Українська Центральна Рада, що шукала кадри для залучення на свій бік, запросила його на службу як офіцера, котрий сприйняв ідею національної державності. Зіграла роль його репутація справжнього професіонала, чесної, принципової і невідкупної людини. Людський поговор про це свідчив однозначно. А ще свіжими в пам'яті були враження від його участі у розкритті резонансних справ у Києві, зокрема і роль у розслідуванні убивства Андрія Ющинського.

– У мене є лише одна умова, – зауважив він під час співбесіди. – Дати мені можливість притягнути до відповідальності злочинців, які вбили безневинного хлопця.

Йому пообіцяли всіляке сприяння. Та спершу попросили сконцентрувати всі зусилля на наведенні порядку в місті, де криміналітет вів себе у ті дні нахабно, відчуваючи безкарність через відсутність міцної влади.

Красовського одразу призначили комісаром кримінально-розшукового відділення міліції Києва. Столичний кримінальний розшук він очолював до червня 1918 року і зробив у цей час чимало для боротьби зі злочинністю. Та за невідкладними щоденними клопотами руки до

тієї справи, яка йому вже багато років не давала спокою, все не доходили.

На заваді цьому став і переворот, який проголосив Павла Скоропадського Гетьманом Української Держави. Микола Красовський не сприйняв нової влади. Він став членом підпільної організації, яка боролася зі спецслужбами австро-німецьких військ, що дислокувалися в Україні за Брестським договором, входив до складу нелегального Комітету порятунку України. Комітет мав підготувати збройне повстання і нормалізувати ситуацію в країні.

Крім того, Комітет планував арештувати близько тридцяти найвпливовіших осіб, які активно співпрацювали з німцями. З-поміж них на першому місці значився відомий цукрозаводчик, директор Російського зовнішторгбанку, колишній член фінансової комісії Центральної Ради Абрам Добрий. Він усіляко сприяв окупаційній німецькій владі у здійсненні розрахунків через банк, надавав інші фінансові послуги, чим зажив слави так званого «агента впливу» Німеччини. У зв'язку з цим Михайло Грушевський назвав його «правою рукою німців у їхніх антидержавних задумах».

Для нейтралізації Доброго його мали таємно заарештувати і вивезти за межі Києва. До проведення цієї операції залучили Миколу Красовського. Вночі на чолі групи співробітників кримінально-розшукового відділення він прибув на квартиру до банкіра, оголосив про його арешт і наказав збиратися. Доброго на авто до-

ставили в район залізничного вокзалу, помістили під охороною чотирьох січових стрільців у окреме купе вагону, який стояв на запасних коліях.

Наступного дня він уже перебував у одному з готелів Харкова під посиленою охороною. Та гроші й тут допомогли. Пообіцявши начальнику охорони готелю хабар у розмірі сто тисяч карбованців, він передав звістку про себе близьким родичам. А ті одразу ж звернулися по допомогу до німецької влади.

Німецька контррозвідка швидко вийшла на слід організаторів і виконавців викрадення. У липні 1918 року Миколу Красовського разом з іншими учасниками операції заарештували і за вироком німецького воєнно-польового суду засудили до двох років тюремного ув'язнення. Та посидіти за ґратами довелося лише півроку.

Після зречення Гетьманом Скоропадським влади Миколу Красовського разом з іншими арештантами звільнили у грудні 1918 року. Невдовзі його запросили на роботу до Міністерства внутрішніх справ УНР. Відновлюючи старі контакти, він випадково дізнався, що упродовж останніх місяців Віра Чеберяк попала на продажі зброї і була за це розстріляна. А один із головних убивць Андрія Ющинського – такий собі Сингаєвський – був заарештований у іншій справі. На пропозицію розповісти всю правду про вбивство Ющинського в обмін на помилування рішуче відповів: «Розкажу – уб'ють свої». І все ж його розстріляли.

«Ось і дістала їх Божа кара», – подумки заважив Красовський. Та полегшення від цього не прийшло. Він ще прагнув відкритого й справедливого суду і сподівався, що зробить усе, щоб це сталося.

Водночас за Директорії УНР нагальною стало питання про удосконалення структури центрального апарату військової розвідки та створення системи регіональних органів із широкомасштабним планом дій. З урахуванням великого досвіду оперативно-розшукової діяльності Миколи Красовського військово командування направило його у розпорядження Розвідочної управи Генштабу Армії УНР і призначило керівником Інформаційного бюро.

Раніше Інформбюро існувало при Корпусі військової жандармерії. З переведенням його у травні 1920 року в підпорядкування Розвідочній управі Генштабу воно мало перетворитися на головний робочий орган військової розвідки та контррозвідки Збройних сил республіки і стати, по суті, окремою спецслужбою, хоч це і викликало певні дублювання у роботі Розвідочної управи. Щодня начальник Інформбюро особисто доповідав начальнику Генштабу або керівникові військового відомства, і це суттєво підвищувало його статус.

Структурно Інформаційне бюро складалося з центрального органу, який мав назву Центр «ІНФІБРО», та філій Центру. У складі центрального органу були відділи внутрішнього, зовнішнього догляду, розвідочний і реєстрацій-

ний. Це давало можливість автономно виконувати широке коло завдань із постачання розвідувальної інформації, її обробки, підтримки внутрішньої безпеки збройних сил, підготовки кадрів.

На чолі «ІНФІБРО» Микола Красовський відзначався принциповістю і наполегливістю, багато уваги приділяв організації агентурної роботи, персонально працював з агентами, які перебували на зайнятій ворогом території України та за кордоном. Він розробив низку нормативних документів, закладаючи в них своє бачення цієї специфічної діяльності і наголошуючи на головних особливостях для національних кадрів розвідки і контррозвідки.

Прискіпливо він працював над інструкцією для Інформаційного бюро. Ретельно виписував і вивіряв кожне слово і кожен фразу, пригадуючи свою минулу оперативну роботу і свої особливі стосунки з джерелами інформації. Прагнув закласти у текст поняття, які відображали б риси характеру оперативного співробітника.

Він чудово розумів, яким має бути документ, але ніяк не міг підібрати потрібні слова, щоб чітко і дохідливо все викласти. Виходила не службова ділова інструкція, а якісь розмірковування. Зрештою, він вирішив залишити все, як є, і більше не правити. «Нехай, можливо, надмірно емоційно, – розмірковував, – але саме те, що пройшло через розум і серце».

«ІНФІБРО, – писав він у передмові до документа, – не може тримати в рядах своїх людей

абияких, для яких все рівно: чи бути учителем, чи військовим, чи духовною особою, аби заробляти собі хліб насущний і, відбувши свої урядові часи, скрізь голосно заявляти, що він виконав свій службовий і громадянський обов'язок та має право на різні допомоги від держави...

...Не досить навіть щирого бажання виконувати все, що буде наказано. Треба самого себе почувати здатним до ІДЕЙНОЇ боротьби зі злочинствами, не рахуючись з тим, чи буде за це від когось-то подяка чи ні...

...Не всякий має дійсну здатність до справ розвідочно-розшукових, бо це теж є дар Божий – талан, який можна розвивати і довершати, але ні в якому разі не можна його вкоренити в чоловіка, який не народився з цим таланом; не можна вже на підставі того, як не можна по волі стати художником, поетом або скульптором.

Отже, коли хто не відчуває в собі того святого вогню, про який зазначено вище, то будь він з найвищою освітою і значним службовим стажем, він не може бути корисним для розвідочно-розшукової організації і йому не місце в рядах тієї сім'ї, яка ІДЕЙНО і безоглядно відданалюбимій праці своїй».

Слово «ідейно» він зумисно виділив, роблячи на цьому наголос. Потім, перечитавши інші абзаци, додав ще один, на початку:

«І позаяк праця цієї Інституції не є та звичайна праця, яка провадиться у всіх інших урядових інституціях по заздальгідь вже виробленим формам в положені часи, а виникає

вона в більшості несподівано із умов самого життя людського, то праця ІНФІБРО мусить бути життєвою, а не шаблонною і провадитись повинна не тільки в урядові часи, а безупинно – день і ніч, незважаючи ні на які свята; причому тут одного виконання вже не досить, а тут потрібно кожному членові Інституції творити і по своїй власній ініціативі...»

Перечитавши ще раз, залишився задоволений. Тепер важливо було довести ці постулати до підлеглих. Він був певен, що коли кожен перейметься цими думками і вимогами, то буде діло.

Він прагнув постійно керуватися цією інструкцією у роботі. І закликав до цього підлеглих, які сповна довіряли йому і під його началом діяли сміливо, впевнено і рішуче. Неспроста більшовики призначили за голову кожного співробітника Інформбюро по 300 тисяч карбованців, а сам орган називали «петлюрівською ЧК».

Водночас через свою принципову позицію й рішучість у відстоюванні власної точки зору з багатьох питань Микола Красовський неодноразово мав конфлікти з вищим керівництвом, яке не вельми добре розбиралося не те що в делікатних питаннях оперативної роботи, а навіть у військовій справі. Були навіть випадки, коли його намагалися відсторонити від посади, дорікаючи колишньою багаторічною службою за царського режиму. При цьому вимагали, щоб при передачі справ своїм наступникам він

надав звіт про всіх осіб, з якими підтримував агентурні зв'язки у ході виконання розвідувальних завдань.

Але жодного разу Красовський на це не пішов і не розкрив особисті оперативні джерела, надбані ним за всі роки служби. А багато з них працювали й за кордоном і упродовж багатьох років не поривали контактів із ним, всіляко довіряючи.

Після еміграції українського уряду і військових частин «ІНФІБРО» ще упродовж якогось часу діяло у 1920–1921 роки на території Польщі. Однак за відсутності коштів на утримання підрозділ згодом був виведений зі складу Генштабу Армії УНР. Низка його співробітників, зокрема й Красовський, за взаємною домовленістю керівників двох союзницьких військових відомств продовжила службу у II відділі Генштабу Польщі, який займався питаннями розвідки і контррозвідки.

Та в листопаді 1921 року Красовського поновили на попередній посаді. Він отримав надзвичайні повноваження для організації розвідувальної і контррозвідувальної діяльності, а його співробітники активізували роботу, зокрема в таборах перебування українських вояків у Польщі.

Та поступово робота згорталася. Він відійшов від справ і оселився в Рівному. Там уже мав багато часу для роздумів і осмислення свого життя, сповненого багатьох подій. Не раз розмірковуючи над минулим, він подумки знову й

знову повертався до справи Бейліса. І хоч сам головний фігурант на той час уже емігрував із сімейством до США, а когось із винуватців убивства Андрія Ющинського доля покарала, а когось тимчасово залишила на волі, він не полишав надії на те, що справу колись переглянуть. З вірою у це засів за написання мемуарів.

Напевне, ці мемуари могли пролити світло на якісь нові обставини і на долю самого автора. Та ні слідів рукопису в архівах, ні інформації про долю Миколи Красовського знайти не вдалося.

ПЕРШИЙ КЕРІВНИК ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ

[*Володимир Колосовський*]

Ще у березні 1918 року новий начальник Генерального штабу Армії УНР полковник Олександр Сливинський, проводячи структурну реорганізацію штабу, особливу увагу приділив створенню нових окремих структур, покликаних забезпечити армію конфіденційною інформацією про плани і наміри супротивника. Раніше Генштаб не мав спеціалізованого підрозділу військової розвідки, і це був не єдиний прорахунок організаторів військового будівництва в УНР.

Полковник це прекрасно розумів, як і те, що військове командування мало обмаль інформації про плани і наміри сусідніх держав. Нехтування цим мало фатальні наслідки для України, особливо на початку 1918 року, коли більшовицькі війська розгорнули наступ на Лівобережну й Південну Україну, а Генштаб не завжди отримував достовірні відомості про їхнє просування і намічені операції.

Після підписання Брестського договору випадала нагода ретельніше зайнятися військо-

вим будівництвом. Складаючи нову структуру Генштабу, полковник вніс до неї два підвідділи: розвідочний і закордонного зв'язку. А вже через місяць розвідувальний підрозділ отримав статус відділу.

Перебираючи кандидатури на посаду начальника розвідки, Сливинський уважно вивчав послужні списки офіцерів. Він знав, що керівництво Української Центральної Ради з недовірою ставилося до колишніх царських офіцерів, навіть якщо вони були етнічними українцями. Натомість виявляло прихильність до ідеологічних уподобань кандидатів – на ключові посади просувало соціалістів та яскраво виражених українців-романтиків. На цій хвилі до органів управління армією нерідко проникали всілякі авантюристи, не вельми здатні до конструктивної роботи. Досвідчені ж офіцери і генерали, відчуваючи таке до себе ставлення, не поспішали до лав українського війська.

Враховуючи ці обставини, Сливинський вирішив зробити ставку на призначення фахового українського офіцера з досвідом оперативної роботи у штабах царської армії.

– Пропоную призначити начальником розвідного відділу підполковника Колосовського, – запропонував він військовому міністрові УНР Олександрові Жуковському. – Знаю його ще по службі в російській армії. Наші шляхи якось перетиналися. Він грамотний, зрілий, серйозний офіцер, має добрі організаторські й аналітичні здібності, знає, що таке оперативна

робота, і долучався раніше до проведення відповідних заходів. Одне слово, справив на мене добре враження.

Полковник Жуковський розгорнув подану йому папку з документами.

– Народився 6 березня 1884 року, – почав зачитувати біографію Колосовського. – Закінчив другу Київську гімназію, Михайлівське артилерійське училище, служив у 4-му стрілецькому артилерійському дивізіоні в Одесі. У 1913 році закінчив Імператорську Миколаївську військову академію за 1-м розрядом. Брав участь у Першій світовій війні. Служив помічником начальника оперативної частини штабу Південно-Західного фронту. Останнє звання у російській армії – підполковник.

Міністр відклав документи і на мить замислився. У виразі його обличчя Сливинський вловив якісь нотки сумніву і вже хотів на підкріплення щойно наведених аргументів навести нові на користь цієї кандидатури, та Жуковський його випередив.

– Ви знаєте, я й сам служив у російській армії, – зауважив він. – Там було немало українців, які досягли неабияких кар'єрних висот. Та не всі з них душею і серцем боліли за Україну. Чого гріха таїти, були й такі, хто швидко забував, якого він роду-племени, соромився свого родоводу, мови і до підлеглих-земляків ставився навіть гірше, ніж до росіян чи солдатів інших національностей. Таких я завжди зневажав і не довіряв їм. А зараз ми розбудовуємо нове укра-

їнське військо, і нам важливо, щоб на службу прийшли кадри, віддані ідеї незалежної України. Тим паче на такій відповідальній посаді. Тому ще раз зважте всі «за» і «проти», зберіть додаткову інформацію, поспілкуйтесь з тими, хто разом із ним служив.

– Я все добре зважив, пане міністре.

– Гаразд, – підсумував Жуковський. – Я розумію, що у нас немає часу на всілякі сумніви й перевірки. Лише попрошу тримати цей напрямок роботи під особистим контролем.

З урахуванням штатного розпису Колосовському достався невеликий розвідувальний відділ. У його підпорядкуванні був помічник, двоє офіцерів для доручень, двоє перекладачів і один урядовець. Наявного штату було замало. Але вдовольнялися тим, що є.

Помічник, осавул Матвієнко, відповідав за організацію агентурної діяльності, або, як значилося за документами, «керування таємною розвідкою». Один із старшин для доручень, курінний Мазур-Ляховський, проводив допити військовополонених і громадян, які прибували з території радянської Росії, а другий, курінний Марченко, підтримував контакти з «політичним бюро у справах контррозвідки», виокремлював цінну для розвідки інформацію. Були перекладачі з французької та німецької мов, а урядовець виконував обов'язки діловода підрозділу.

Головну увагу зосереджували на вивченні становища на фронтах радянських військ у ра-

йоні Дону і Кубані, враховуючи безпосередню наближеність цих регіонів до кордонів України. Також здійснювали розвідку в Румунії, керівництво якої не приховувало своїх намірів щодо окупації Північної Буковини й Південної Бессарабії. Ці напрямки роботи розцінювалися як пріоритетні.

Здобута відділом інформація щодня включалася до розвідувальних звітів для командування Армії УНР. Крім цього, відділ розробляв рекомендації для військових аташе за кордоном. Безпосередньою ж організацією роботи аташату займався підвідділ закордонного зв'язку, що функціонував у Генеральному штабі окремо.

Поступово окреслилися основні методи діяльності відділу: здобування інформації агентурним шляхом, через опитування полонених і громадян, які перебували на території потенційного противника, обробка іноземних видань, де містилися відомості, що могли зацікавити українську спецслужбу. Як один із методів оперативної роботи розглядався обмін конфіденційною інформацією з розвідками союзних на той час Україні держав – Австро-Угорщини та Німеччини. Але рівноправного обміну добитися так і не вдалося. Про це підполковник Колосовський якось поскаржився начальникові Генштабу.

– Ми надсилаємо німцям і австрійцям усі одержані відомості, а від них нічого у відповідь не отримуємо, – доповів він Сливинському.

– Потрібно особисто зустрітися з їхніми представниками і спробувати переконати в тому, що

обмін інформацією про збройні сили радянської Росії та їхні плани є взаємовигідними, – зауважив міністр.

– Я зустрівся з представником австрійської розвідки в Україні, – відповів на це Колосовський. – Проте він категорично не бажає з нами нічим ділитися.

– Виходить, не довіряє, – резюмував Сливинський.

Уже наодинці Колосовський подумки ще й ще раз повертався до теми цієї розмови. Намагався збагнути, у чому причина недовіри. Та стрімкий перебіг подій на фронтах майже не лишив часу на такі розмірковування.

Після проголошення Української Держави на чолі з Гетьманом Павлом Скоропадським і чергової реорганізації у червні 1918 року Генерального штабу Збройних сил України Колосовський уже в званні полковника був призначений начальником розвідочного відділу.

Відділ мав три частини. Перша зосереджувала свої зусилля на Румунії, Туреччині й Болгарії, друга – на Росії, Кавказі та інших регіонах, що утворилися після розпаду Російської імперії, третя забезпечувала зв'язок із союзними арміями та їх командуванням. При цьому головними напрямками розвідувальних зусиль були радянська Росія і Румунія.

З-поміж нових форм і методів розвідувальної роботи у цей період вирізнялося періодичне направлення за кордон таємних агентів з особливими дорученнями, використання постійних

особливих агентів за кордоном, придбання таємних документів за гроші. Колосовський надавав значної ваги конспірації, особливо ж – збереженню таємності в роботі з агентурою та під час проведення розвідувальних операцій.

Над цим питанням він багато розмірковував, аналізував можливі шляхи витоку інформації, провали у роботі. Зрештою підписав документ, у якому зазначалося, що «вся організація закордонної розвідки повинна зоставатися безумовною таємністю для всього розвідочного відділу, позаяк було б занадто непевно для справи знайомити багатьох осіб з організацією таємної розвідки...».

Загалом керівництво Генштабу хоч і відчувало брак розвідувальної інформації, все ж об'єктивно розуміло, що за наявних сил і можливостей не варто сподіватися на щось більше. До самого Колосовського особливих претензій не було.

Після поразки Гетьманату нова влада у добу Директорії УНР також залучала його до розвідувальної діяльності. Як військовий експерт він входив до складу делегації УНР на мирних переговорах у Парижі. Потім як військовий агент УНР перебував у Франції, Бельгії, Іспанії, Португалії з дислокацією у Парижі.

Та ситуація в Україні й світі швидко змінювалася. Не всі у цій круговерті лишалися відданими задекларованим ідеям, послідовними прибічниками ідеалів, які ще вчора активно обстоювали.

Володимир Колосовський за досі не з'ясованих причин опинився в еміграції. Упродовж 1920–1921 років він редагував військовий журнал «Война и Мир», створений за безпосередньої участі розвідуправління Робітничо-селянської Червоної армії. І ця його діяльність аж ніяк не спрямовувалася українською розвідкою.

Понад те, за його сприяння у 1929 році до державного архіву Російської Федерації потрапив архів із документами делегації УНР на мирних переговорах у Парижі по закінченні Першої світової війни і української дипломатичної місії у Франції.

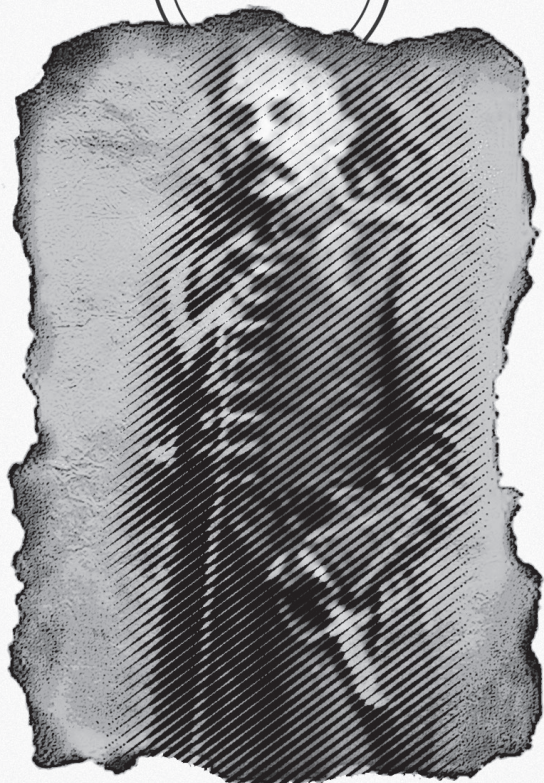
Як з'ясувалося, ще у 1919 році українську делегацію очолював граф Михайло Тишкевич. Невдовзі він помер у Парижі, а після його смерті всі документи опинилися в руках у Колосовського, який розпорядився ними доволі несподіваним чином.

У 1929 році Колосовський увійшов до складу військового штабу Проводу українських націоналістів. Водночас він підтримував дружні контакти з керівником білоемігрантської організації – представником Російської загальновійськової спілки у Берліні генералом фон Лампе. Усе це викликало багато запитань у діячів української еміграції.

Коли він щиро діяв, а коли лукавив? Відповіді на ці питання немає. Як досі невідома і причина його смерті у 1944 році: чи то він загинув, чи пропав безвісти.

Напевно, у 1918 році військовий міністр УНР Олександр Жуковський усе ж мав рацію, коли пропонував начальнику Генерального штабу ще й ще раз усе зважити перед призначенням начальника розвідки...

РОЗСТРІЛЯНИЙ НА ДОНБАСІ ЗА «ІЗМЕНУ РОСІЇ»

[Федір Боржинський]

Морозної лютневої ночі на залізничну станцію Волноваха прибув озброєний загін військових. Командир загону чітко знав, кого з пасажирів потягу слід заарештувати. Потрібний вагон оточили зусібч одразу після зупинки. «Папрашу пред'явіть документи», – почув Федір і з акценту офіцера зрозумів, із ким матиме справу.

Та він і гадки не мав, що події розгортатимуться так швидкоплинно й невблаганно. Разом з іншими пасажирами його заштовхали у товарний вагон, що стояв на іншій колії, потім вагон причепили до потягу й відправили до Юзівки. Там помістили до місцевої в'язниці, під яку пристосували приміщення школи.

Суд засідав уночі. «За зміну Росії присуджується к растрелу», – ніби уві сні почув він страшний вирок. Його одразу вивезли десь за околицю, у якийсь вибалок. «Плі!» – останнє, що він почув у цьому житті. Розстрільна команда повернулася до міста з добротними чоботами

небіжчика, тіло якого кинули непохованим на мерзлій землі.

Сталося це 14 лютого 1919 року. Тоді денікінці підступно захопили і розстріляли українського посла в Кубанській Народній Республіці Федора Кіндратовича Боржинського, який повертався до Києва для одержання нових вказівок від Директорії УНР і який своєю принциповою патріотичною позицією на дипломатичній службі у Катеринодарі потрапив до «чорного списку» неугодних, складеного прихильниками «єдиної і неделімої».

Майбутній дипломат і розвідник народився 3 лютого 1879 року в селянській родині у селі Верхнячка Уманського повіту Київської губернії. У різних джерелах він ще згадується як Федір Конрадович Боржимський або Федір Демидович Макушек. При цьому зазначається, що нібито він був усиновлений польським шляхтичем бароном К. Боржимським, який сприяв здобуттю хлопцем доброї військової освіти. Цим начебто пояснюється і титул барона, який закріпився за ним на все життя.

Та є й інша, більш уживана версія, яка свідчить про те, що бароном Федір Боржинський став не одразу, а заслужив цей титул унаслідок успішного виконання низки важливих дипломатичних і розвідувальних місій за кордоном.

Починав він військову службу у 1899 році в царській армії рядовим 51-го піхотного Литовського полку в Сімферополі. Потім навчався у Чугуївському піхотному юнкерському учили-

щі, яке не закінчив через сімейні обставини. Повернувся на службу до свого полку, де невдовзі набув чину підпрапорщика, а за рік – підпоручика. У 1904 році Федір виявив бажання служити на далеких рубежах Російської імперії. Його клопотання задовольнили, і потому ця зміна місця служби стала переломною у його долі.

Федора перевели до 7-го Східно-Сибірського стрілецького полку, який після початку Російсько-Японської війни був відправлений на передову. Там 25-річний підпоручик показав неабияку сміливість, відвагу і молодече завзяття. А ще командири звернули увагу, що він не схожий на інших. Федір вирізнявся вдумливим підходом до виконання поставлених завдань, виваженістю і розсудливістю.

Це зіграло свою роль, коли його рекомендували на здобуття заочної освіти у Східному інституті, який готував військових розвідників для роботи на Далекому Сході. Після чотирирічного навчання його відрядили до штабу Іркутської військової округи для роботи у розвідці.

Упродовж 1910–1914 років Боржинський займався розвідувальною роботою у Монголії, Китаї та інших регіонах Далекого Сходу. Його знання китайської, монгольської, бурятської і японської мов були вельми затребуваними. Під виглядом чи то купця, чи вченого він об'їздив багато китайських провінцій і заледве не всю Монголію. Як дійсний член Східно-Сибірського відділу Географічного товариства склав першу

детальну географічну карту Монголії, написав наукові роботи з історії, культури та етнографії Монголії і Китаю.

У цей час Федір Боржинський виконував і розвідувальні завдання. Збереглися відомості про те, що йому доручили одну надзвичайно відповідальну місію: доправити на секретні переговори до Петербурга монгольську делегацію високого рівня. Та через революційні зміни у Монголії плани змінилися.

І все ж уривчасті відомості про цей період життя дають підстави робити висновки, що Боржинський досяг неабияких успіхів на ниві таємної дипломатії і зумів набути впливових зв'язків по той бік кордону. Інакше як пояснити, що він отримав від уряду Монголії високе визнання і відповідний титул, який був визнаний російським урядом і прирівняний до дворянського.

Так Федір Боржинський став іменуватися бароном. Водночас у всіх анкетах у графі «походження» він, як і раніше, писав: «з селян Уманського повіту Київської губернії». Щасливий був і від того, що у далекому Іркутську знайшов свою долю – одружився з українкою.

Коли почалася Перша світова війна, він знову опинився на передовій. На фронт вирушив у складі Іркутської козацької сотні. Пізніше став сотником Читинського, а потім Хоперського козацького полку. За свідченнями очевидців, воював він, як кажуть, не шкодуючи живота свого, іноді аж до відвертої бравади.

Міг піднятися з окопу і пригрозити пальцем чи то кулаком німцям у траншеях навпроти, спровокувавши їх на стрілянину. Неодноразово був поранений. За участь у боях, сміливість і відвагу був нагороджений золотою Георгіївською зброєю і орденом Святого Георгія IV ступеня та удостоєний звання підполковника царської армії.

Навесні 1918 року Федір Боржинський повернувся до України. Його захопила ідея створення української державності, і він волів покласти свій досвід і знання на її реалізацію. У період Гетьманату Павла Скоропадського такі фахівці, як він, були особливо затребуваними. Гетьман надавав важливого значення створенню спеціальних служб для збирання інформації про агресивні плани стосовно України й організації протидії таким намірам.

Одним із ключових регіонів, на який він спрямовував свій погляд, була Кубань. Це зумовлювалося цілою низкою обставин. На той час Кубань і Північний Кавказ стали головною базою Добровольчої армії, очільник якої Антон Денікін не приховував своїх планів із відновлення «єдиної Росії» і знищення суверенних держав і республік, які виникли на її колишніх теренах. Ці плани треба було ретельно відстежувати.

Попри це, на Кубані існувала численна українська етнічна громада, яка прихильно ставилася до Української Держави і з острахом сприймала воєнні приготування Доброармії. Уряд щойно утвореної Кубанської Народної Респу-

бліки також волів самостійно наводити лад на своїй території, без втручання ззовні. На міжнародному рівні здійснювалися переговори, які свідчили про близькість за багатьма позиціями, хоча були й розбіжності, які стосувалися майбутнього статусу Кубані.

Гетьман сподівався, що кубанське козацтво як прямий нащадок запорожців зіллється в тісний братерський союз із рідною йому Україною. За жодних обставин, на його переконання, територія Кубані не повинна була перетворитися на плацдарм для агресії білогвардійських сил.

Аби зреалізувати намічені плани, сторони вирішили обмінятися дипломатичними представництвами на рівні посольств. У ході пошуку підходящих кандидатур було озвучене прізвище Боржинського, який свого часу проходив службу в Кубанському козакому війську.

Те, що він був розвідником царської армії, аж ніяк не стало перепорою. Навпаки, Гетьман давав вказівку, щоб саме таких фахових офіцерів із досвідом розвідувальної діяльності й знанням кількох іноземних мов у першу чергу залучали на свій бік. Головне, вважали, щоб людина сприймала ідею національної державності й була патріотом України. Федір Боржинський цим критеріям відповідав сповна.

Спершу його у червні 1918 року призначили українським державним консулом у П'ятигорську. А 20 вересня того самого року він отримав від Гетьмана Скоропадського звання полковника і призначення повноважним пред-

ставником Української Держави на Кубані (консульським агентом першого розряду).

Одразу ж по прибутті до П'ятигорська Боржинський надіслав свій перший таємний звіт голові МЗС Української Держави. У ньому він інформував про визрівання конфлікту між кубанським урядом і командуванням Добровольчої армії, що грубо порушувало традиційне козацьке самоврядування й перешкоджало скликанню Військової ради, яка мала прийняти конституцію Кубанської Республіки. А ще він звертав увагу на те, що проти молоді Української Держави на Кубані розгортається справжня інформаційна війна, яку ведуть представники російських шовіністичних організацій.

Одним із форпостів такої брудної пропаганди була катеринодарська газета «Великая Россия», редагована відомим російським націоналістом Василем Шульгиним. Боржинський вирішив протиставити цьому власний друкований орган і попросив у керівництва МЗС негайно виділити для цього 40 тисяч карбованців. Та коштів не дочекався і почав діяти на власний розсуд, залучаючи до цієї справи місцевих українських патріотів.

Невдовзі за його сприяння місцева «Просвіта» розгорнула книговидання, друк газет і навчання українською мовою. Це стало приводом для злісних нападок на гетьманського посла з боку російських політичних сил, які не бажали миритися з утвердженням на карті світу України як самостійної держави.

Василь Шульгин та подібні до нього захисники Росії на сторінках своїх газет влаштували справжнє цькування українського посла. Що тільки про нього не вигадували: буцімто він ніякий не офіцер, а самозванець, що мав погану репутацію під час служби, був хабарником і казнокрадом.

Ці публікації зачіпали його за живе. Намагався не помічати, та не завжди виходило. Принаймні доброго настрою це не додавало. Якось у такому стані його застав очільник української колонії в Кубані Андрій Тесля.

– Ви це бачили? – він схопив зі столу газету і став нею вимахувати. – Вони пишуть, що я привіз із України вагони зі спиртом та цукром і спекулюю ними. Може, й вам продати кілька мішків цукру?

– Та не переймайтеся ви, Федоре Кіндратовичу, – Тесля почав заспокоювати посла. – Це ж затяті українофоби. Вони ніяк не можуть змиритися з думкою, що Російській імперії настав кінець і що інші народи, які прагнуть зараз вирватися з колоніальної залежності, мають на це повне право. Для них незалежна Україна – як кістка в горлі. Ось вони й паплюжать усе українське. А ви стали для них особливим подразником.

– Я ж їх не чіпаю і аж ніяк не зазіхаю на їхні права.

– Та не в цьому річ, – зауважив Тесля. – Їх дратує, що ви служили в російській армії, нібито вже були своїм, а тепер стали українським

полковником. Вони вас вважають зрадником.

– Який же я зрадник, коли все життя вважав себе українцем.

– А їм цього не зрозуміти. Служив у російській армії, значить, ти російський офіцер і маєш лише за Росію життя віддати.

У цій ситуації Боржинський намагався поводитися як дипломат, а не як бойовий офіцер, інакше з'ясування стосунків із Василем Шульгиним та його поплічниками могло завершитися плачевно. А від цього постраждала б справа. Ті, хто спілкувався з послом по роботі у Катеринодарі, знали його як врівноваженого і толерантного чоловіка.

Очевидець тих подій Микита Мандрика – доктор права з Вінніпега, український літературознавець, публіцист, учений і дипломат – так писав про Боржинського: «Вихований, освічений, коректний і спокійний, він справляв дуже хороше враження. За зовнішністю він був типовий українець – середнього зросту, худорлявий, темний шатен, з довгими запорозькими вусами, розумним, лагідним поглядом. Одягався він у форму українського військового старшини (офіцера), в синій жупан... Він знав відмінно англійську мову, і між ним та англійським представником Фоком встановилися приятельські взаємини (вони жили *vis-à-vis*); це сприяло розсіюванню тих брехливих тенденційних відомостей про Україну та її національних діячів, якими засмічувались голови іноземців верхами

Доброармії і такими добровольцями, як В.В. Шульгин».

Попри тиск, Боржинський і надалі наполегливо робив свою справу. Ґрунтовно проаналізувавши внутрішньополітичне, економічне і військове становище на Північному Кавказі, він доводив перед МЗС потребу відкриття у Катеринодарі посольства й торговельної палати, консульств у Новоросійську й Ставрополі та віце-консульства у Туапсе.

Федір Боржинський (крайній праворуч)

Окремо дипломат у своїй доповіді зазначав, що Чорноморська губернія, яка «не зазнавала на собі тих русифікаційних експериментів,

що мало не добили України, з усієї сили стремиться до поєднання з Україною, уважаючи Добровольчу армію, що уживає русифікаційних заходів, ворожою для себе». Боржинський запевняв МЗС, що «Кубанський Уряд нині, опозиційно ставлячись до Добровольчої армії, добачає у призначенні українського посла на Кубань змогу опертися на без сумніву приязну до нього і, що ще важніш, рідну по крові і традиціям Українську Державу».

Не сподіваючись, що в умовах війни його доповідь вчасно потрапить до Києва, й це затягне справу з відкриттям у Катеринодарі Українського посольства, Боржинський особисто від'їхав до столиці Української Держави. Там він дізнався про своє призначення міністром-резидентом при Крайовому кубанському уряді й отримав додаткові вказівки як від МЗС, так і від розвідного відділу Генерального штабу Збройних сил.

Після спілкування з начальником цього відділу полковником Колосовським він телеграмою призначив секретарем Українського посольства полковника Костянтина Поливана, який перебував тоді в Катеринодарі.

Вибір виявився надзвичайно вдалим. До повернення Боржинського Поливан устиг побувати у прем'єр-міністра Кубанського уряду Луки Бича і з'ясувати докладну програму роботи Українського посольства. Маючи добрі зв'язки серед кубанців, він розгорнув активну роботу, спрямовану на утвердження в краї доброзичливого

ставлення до України, об'єднання співвітчизників навколо посольства, видання власної газети. Та на заваді цих зусиль дипломата і розвідника стала денікінська контррозвідка.

Поливана арештували в ніч проти 20 листопада 1918 року. Агенти Добровольчої армії увірвалися до приміщення Українського посольства, зробили обшук, забрали офіційні документи і самого секретаря посольства. Права Кубані та України були грубо порушені. Цим актом командування Добровольчої армії відкрито задекларувало, що не визнає ні України, ні Кубані як самостійних державних утворень.

На жаль, Кубанський уряд не відреагував належним чином на таку протиправну акцію. Відчуваючи безкарність, денікінці за кілька днів знову увірвалися до приміщення Українського посольства, зірвали український прапор і цього разу арештували посла. Лише після цього Кубанська рада висловила свій протест, заявивши, що не вважає допустимим, щоб на території Кубані чинилися насильства над представниками держав, які не перебувають із кубанцями у стані війни. Зрештою Боржинського випустили, але поставили вимогу, щоб він негайно залишив Кубань.

Після того, як на зміну Гетьманату в Україну прийшла Директорія УНР, Федір Боржинський визнав нову владу і вирішив їхати до Києва, аби отримати інструкції щодо подальшої роботи на Кубані. Отамани донських і кубанських козаків відмовляли від цього, дбаючи

про його безпеку. Проте він вирушив у складну дорогу охопленим війною краєм, сподіваючись на свою дипломатичну недоторканність.

У цей час у міру зростання успіхів Добровольчої армії та просування її на Донському фронті влада Кубанського уряду з кожним днем втрачала свої позиції. Денікінці почали масово переслідувати тих, хто мав ті чи інші ознаки українського. Їх звинувачували у петлюрівщині. Насильства і вбивства стали звичним явищем. Денікінці наполегливо вправлялися у вбиванні шомполами і нагаями етнічним українцям та іншим не згодним із новою політикою місцевим мешканцям «беспрекословной любові к старшему брату».

Федір Боржинський від імені Українського посольства рішуче засуджував такі дії представників Добровольчої армії, та його заяви просто ігнорували. Понад те, він неодноразово готував ноти з протестом проти залучення кубанських козачих частин до бойових дій на українському фронті у складі Доброармії. Та це лише дратувало близьке оточення Денікіна, яке підшукувало слухний привід, аби поквитатися з непоступливим українським послом.

Згодом така нагода трапилася. У січні 1919 року після тривалих вагань барон вирішив їхати до України. Йому радили добиратися безпечнішим, хоча й довшим шляхом, через Новоросійськ на Одесу. Та він, маючи у своєму розпорядженні дипломатичний вагон першого класу, вирішив їхати через Дон і фронт генера-

ла Май-Маєвського. Май-Маєвський, тоді ще маловідомий воєначальник, займав лінію Маріуполь–Волноваха–Кам'яновугільний район. Вагон Боржинського мав після проходження території Дону пройти саме через цей фронт.

До почту барона увійшли його секретар і радник із дружинами, помічники та кілька кубанців, які зазнавали переслідувань з боку Добровольчої армії. Кубанський уряд надав до кордонів Дону почесну варту і взагалі виказав Боржинському велику увагу і сприяння. Донські козаки, у свою чергу, також надали охорону від Ростова до Іловайська, де закінчувалася територія Дону. Там хтось із супроводу зауважив: «А тепер ви потрапите в інші руки, будьте обережними». Від цих слів у багатьох пасажирів вагону зародилося важке передчуття. І воно було небезпідставним...

Після арешту у Волновасі й доправлення до Юзівки всі заарештовані одразу були передані військово-польовому суду. Суд засідав у ніч на 14 лютого. Складався він із трьох офіцерів-суддів і прокурора. Та це було важко назвати судовим процесом, бо й слідства ніякого не проводили.

Боржинському закидали, що він, офіцер російської армії, перейшов на службу до самозваного українського уряду. Посол поводився з гідністю. За свідченням підлеглих, які zostалися живими, він заявляв, що не вбачає у своїх діях ніякої зради, стверджуючи, що став на службу Українській Державі, землі, де народився й ви-

ріс, а на дипломатичній службі робив усе можливе, аби Кубань і Україна жили в мирі.

Та жодні пояснення вже не мали значення. За свідченнями учасників тих подій, пересування посла відстежували з самого Катеринодара за вказівкою Денікіна. Єдине, що той нібито не давав наказу розстрілювати непоступливого посла, лише затримати і повернути на Кубань. А вирок схвалив по телефону генерал Май-Маєвський.

Федора Боржинського поховали десь на околиці Юзівки місцеві робітники. Звісно ж, без почестей, панахид і полум'яних промов. Ніхто ж бо не знав, що той небіжчик у ладно пошитій військовій формі був полковником, ветераном двох воєн, бароном, українським послом і справжнім патріотом України, розстріляним «за зміну Росії».

**ПРАВА
РУКА
ПОСЛА**

[*Костянтин Поливан*]

Наприкінці вересня 1918 року Костянтин Поливан одержав телеграму з Києва, зміст якої мав кардинально змінити досі розмірений плин його мешкання у Катеринодарі.

«Панові полковникові Поливану. Його Світлість Ясновельможний Пан Гетьман призначив мене дипломатичним представником Української Держави і Його Світлості на Кубані, а вас моїм секретарем, – уважно вчитувався він у рядки. – Позаяк до відкриття Крайової Ради я прибути не можу, то доручаю вам вітати її так: «Його Світлість Ясновельможний Пан Гетьман всієї України вітає суверенний орган Кубані Крайову Раду і бажає їй плідотворної праці на добро і щастя рідного Україні Кубанського козацького народу. Хай живе вільна Кубань! Хай живе дружба і приязнь між нею і Україною!» Барон Боржинський».

Костянтин Поливан ще не знав, що за скупим текстом цієї телеграми міститься значно більше. Його не просто призначали секретарем

Українського посольства на Кубані. Послу Боржинському і Гетьман Скоропадський, і начальник розвідочного відділу Генерального штабу полковник Колосовський одразу наполегливо рекомендували підібрати собі в помічники людину, яка не лише справлятиметься з дипломатичними обов'язками, а й вестиме розвідувальну діяльність. Друге було навіть важливішим у тій ситуації, що складалася на території Кубанської Народної Республіки і зумовлювалася тими загрозами, які могли виникнути з активізацією Добровольчої армії Денікіна.

– На посаду секретаря посольства треба призначити людину, яка добре знає ситуацію на Кубані й водночас знається на військовій справі, – зауважив Павло Скоропадський. – В ідеалі це має бути український офіцер, який поділяє нашу програму і віддано служитиме Українській Державі.

– У мене є такий на прикметі, – одразу запропонував Боржинський. – Перед самим приїздом до Києва я зустрічався у Катеринодарі з полковником Костянтином Поливаном і прохав, аби він познайомив мене з впливовими представниками української діаспори. Я й раніше чув про нього добрі відгуки. А під час особистої зустрічі й поготів переконався, що ця людина може принести користь нашій справі.

– Гаразд, часу на пошуки інших кандидатів у нас немає, – підбив підсумки Скоропадський. – Його військовий фах є неабияким плюсом. Якщо довіряєте, готуйте документи

на призначення і нехай одразу береться до роботи, навіть не очікуючи Вашого приїзду. Інструктаж проведете вже на місці. Полковник Колосовський скаже, на чому треба зосередити особливу увагу. Насамперед нам потрібно створити розгалужену розвідувальну мережу на Кубані й не лише вести збір інформації політичного і військового характеру, а й впливати на хід подій у потрібному нам руслі.

Ще й ще раз перечитуючи текст телеграми, Костянтин Поливан завважив про себе, що до відкриття Крайової Ради лишалося мало часу, а в нього не було ні пристойного костюма, ані грошей на його купівлю. А треба було невідкладно на офіційному рівні розв'язати низку питань, зробити передбачені у такому випадку дипломатичні візити. Він одразу кинувся до очільника української колонії в Кубані полтавця Андрія Теслі, якому досі допомагав у різних бізнесово-господарчих питаннях.

– Що ж, негоже українському дипломатові одягатися, як простолюдину, – завважив той, уважно споглядаючи скромно вбраного Поливана. – Інакше й ставлення буде відповідне і до посади, і до України.

Насампочаток купили фрачну пару, добротні черевики і віддрукували візитні картки секретаря посольства. Затим зробили візити кубанському отаманові, голові уряду, голові Крайової Ради та іншим. Усі сприйняли призначення доволі привітно. Одразу виділили офіс для посольства у приміщенні Військових зборів. Там уже

містилися англійський та французький військові представники.

У цей час із Києва прибула делегація Українського Національного Союзу на чолі з відомим кооператором Миколою Левитським для привітання Кубанської Крайової Ради. Він одразу ж зібрав навколо себе українських емігрантів, посилив ними свою делегацію і погодив свої подальші кроки з Поливаном.

1 жовтня вони разом сиділи в театрі у ложі дипломатичних представників, де зібралася на засідання Кубанська Крайова Рада. У протилежній ложі перебували верхи Добровольчої армії на чолі з Денікіним. Першими виступили донці, потім українці, а потім уже генерал Денікін. У привітанні донців містився заклик «старшого брата» до спільної боротьби з більшовиками за козацькі вольності й свободу козачих країв і за відновлення правового ладу в Росії.

Коли черга дійшла до Костянтина Поливана, він зачитав вітання від імені Гетьмана і під грім оплесків зійшов зі сцени. За ним промовляв Микола Левитський. Він говорив довго, але слухали його уважно. Звертався українською від імені матері України до дочки Кубані, розповідав про історичну трагедію українського народу, про його воскресіння до нового вільного життя. На завершення навів сербську бувальщину про дзвін святого Лазаря, який мовчав увесь час турецького панування в Сербії і задзвонив у день визволення країни.

Коли він закінчив і під оплески сів на своє місце у ложі, слово взяв представник Крайової Ради Лука Бич. Спершу він відповідав «старшому братові» Дону, відзначаючи повну готовність Кубані прийти на заклик Дону, а потім, перейшовши на українську мову, відповідав «сестрі» Україні, яка у той час уже простягла руку допомоги Кубані. Йшлося про постачання зброї та іншої військової амуніції.

Поливан звернув увагу, що найменування Бичем України «сестрою», а не «матір'ю» було для присутніх у залі українців розчаруванням, але потім він переконався, що той повинен був так вчинити, враховуючи кубанську реальну обстановку: антагонізм між росіянами, чужими Україні, та чорноморцями, дійсно дітьми України, перебування у складі Кубані горців, також чужих у племінному відношенні Україні, а також присутність на Кубані Добровольчої армії, союзника Кубані й ворога України. Зрештою, виступи пройшли без усіляких інцидентів і всі різноідейні сторони поводитися коректно.

Потім слово взяв генерал Денікін. Добровольчу армію він возвеличував як армію подвижників-героїв, які поставили собі за мету звільнення Росії від ярма насильників в ім'я її свободи. Наголошував на тому, що на Кубані Доброармія є союзником кубанців у їхній боротьбі з більшовиками і не втручатиметься у внутрішні справи.

На самому початку промови Денікіну подали депешу. Він, не поспішаючи, розкрив її і після паузи сказав: «Тільки що впав Ставрополь. Це

депеша про цю нову і важливу нашу перемогу над ворогом». Поливан одразу збагнув, що усе це підготовлено спеціально, аби справити враження і вплив на членів Крайової Ради. Узагалі ж, уважно слухаючи всі виступи і спілкуючись у кулуарах з учасниками зібрання, він починав усвідомлювати, що почута інформація є надзвичайно важливою для українського уряду. Тепер він мав усе чітко викласти на папері й донести це дипломатичними каналами на Батьківщину.

У роздумах над найліпшим розв'язанням цих питань він із нетерпінням очікував приїзду посла-резидента Боржинського. Протягом цього часу встиг побувати у прем'єр-міністра Кубанського уряду Луки Бича та обговорити докладну програму роботи Українського посольства.

Після змістовної розмови Костянтин прийшов до офісу в приміщенні Військових зборів і сів писати звіт. Цитуючи слова Луки Бича, він зазначив: «Глава Кубанського уряду наголосив, що політична ситуація вимагає від Українського посольства одразу ж почати якомога ширшу й найенергійнішу працю в справі поширення української національної і державної ідеї на Кубані, а робота посольства, Крайової Ради й уряду повинна бути спільною».

Крім цього, у своєму звіті він особливу увагу акцентував на тому, що серед головних напрямків діяльності Українського посольства Лука Бич назвав боротьбу проти засилля на Кубані, в Чорномор'ї і на Ставропольщині частин Добровольчої армії, необхідність протидії чорносотен-

но-монархічній агітації російського діяча Василя Шульгина, поширення правдивої інформації про боротьбу кубанського козацтва і військово-політичну ситуацію в регіоні та відомостей про підтримку Україною самостійності Кубані.

Це був перший ґрунтовний документ, за складання якого Костянтин щиро похвалив посол одразу по приїзді до Катеринодара. Після того як Боржинський роз'яснив йому всю важливість місії, що покладалася на них, і чітко накреслив напрямки роботи, результати не забарилися.

Далі події розгорталися настільки стрімко, що Поливан не встигав усе відображати у своїх звітах. Їх прагнули якнайшвидше надсилати до Києва, де з острахом споглядали на військові приготування Добровольчої армії.

З часом його разом із Миколою Левитським, який представляв свого часу Кубань в Українській Центральній Раді, та Андрієм Теслею почали запрошувати на таємні наради Президії Крайової Ради й уряду Кубані, а добродія Теслю включили до комісії, що випрацьовувала конституцію Кубані.

Після відвідин таких нарад Поливан із гордістю написав у звіті до МЗС, що, «не бачачи ніяких імперіалістичних замірів з боку України відносно Кубані, до посольства спершу пригорнулися черкеси, а за ними навдивовижу і лінійні депутати, і почали бачити в лиці Українського посольства свого щирого приятеля і дійсного оборонця прав народів Кавказу».

Працюючи над розробкою програми посольської роботи, Поливан додав тези про захист прав українців, які живуть на Кубані, Ставропольщині та Чорномор'ї, їхнє організаційне об'єднання навколо посольства, агітацію у пресі за українську ідею, створення власної української газети. Для цього вже був закуплений папір і сформована редколегія. Але непередбачувані події не дали змоги довести справу до завершення.

Активна діяльність українського полковника Поливана не пройшла повз увагу денікінської контррозвідки. Понад те, деякі його кроки стали для неї справжнім подразником. Денікінці відшукували ліпшої нагоди, аби приструнити дипломата-розвідника. Про те, що він активно вів розвідувальну діяльність, у них уже не було жодних сумнівів. Згодом така нагода поквитатися трапилась.

Кубанський військовий штаб мав телеграфний зв'язок із Катеринославом. Поливан за домовленістю іноді користувався цим каналом. Одного разу, коли він отримав стрічку із вказівками з України, до нього підійшов офіцер Доброармії, що саме був на телеграфі.

– Папрашу передать мне ету ленту, – зверхньо промовив він. – Я об'язан знать всьо, что тут проісходіт.

– Я член дипломатичної місії і не зобов'язаний ні перед ким звітувати, – спокійно відреагував Поливан.

Тоді денікінець спробував вирвати у нього з рук стрічку, та не тут то було. Костянтин, який

мав кремезну статуру, рішуче відштовхнув офіцера. У сутичку одразу втрутилися кубанські козачі офіцери, які хутко розрядили ситуацію.

– Ви ещю об етом пожалеете, – почув навздогін Поливан, полишаючи приміщення.

На ранок посол Боржинський відчинив двері в канцелярію української дипломатичної місії і заляк на місці. Усе було розкидано і розтросчено, порожні шухляди валялися на підлозі впереміш з якимись паперами, речами і канцелярськими приладами. Він одразу кинувся перевірити, чи на місці документи. Їх не було, забрали все. Потім подався до кімнати Поливана. Така сама картина. Самого полковника знайти не вдалося.

Лише ближче до обіду стало відомо, що вночі до приміщення місії вдерлися денікінці, заарештували Поливана, відвезли на вокзал, посадили в потяг і під охороною відправили кудись у південному напрямку. Як не намагався посол отримати офіційні роз'яснення з цього приводу, нічого з'ясувати того дня так і не зміг.

А через день у місцевих газетах з'явилося офіційне повідомлення генерала Денікіна. «У Катеринодарі знаходиться представництво Гетьмана Малоросії П. Скоропадського, – жадібно вчитувався у текст Федір Боржинський. – Службовець цього представництва Поливан останнім часом зав'язав телеграфні зносини з повсталими проти Гетьмана бандами. Так як цим Поливан зрадив тій владі, представником якої він був, то більше в складі представни-

цтва Гетьмана П. Скоропадського він, природно, вважатися не може. Зважаючи на те, що він увійшов у зносини з організаціями, ворожими Добровольчій армії, то за розпорядженням штабу він заарештований і відправлений для дачі відповіді перед своїм урядом».

Денікінці на Кубані намагалися пильно стежити за перебігом подій і всіх, хто якимось чином не вписувався до когорти лояльних до Доброармії чи її союзників, намагалися дискредитувати або просто знищити. У міру ж зростання успіхів і просування на Донському фронті та втрати Гетьманом Скоропадським влади в Україні вони взагалі стали масово переслідувати тих, хто мав якісь ознаки українського.

За наполяганням Боржинського перед Кубанським урядом деякі папери, винесені з канцелярії місії, були повернуті, але ніхто не збирався вибачатися за цей інцидент. Добровольча армія до того часу настільки зміцнила свої позиції, що могла вже не рахуватися ні з кубанцями, ні з українськими дипломатичними представниками і потроху відкривати забороло на своєму справжньому обличчі.

Про долю полковника Поливана Боржинському так і не вдалося нічого дізнатися. Натомість секретаря посольства уже доправили до Новоросійська, а звідти морем до Севастополя. У в'язниці дні тягнулися довгою вервечкою. На допити його не викликали, лише раз по раз нагадували, що невдовзі прийде черга і до нього.

Що під цим малося на увазі, так ніхто до пуття і не пояснював. Треба було щось робити.

Поливан став уважно придивлятися до караульних, заводив із ними розмови на різні теми. Зрештою, накинув оком на одного кубанського козака. Говірка виказувала, що він має в родоводі українське коріння. Догадки справдилися. Кубанець мав навіть близьких родичів на Полтавщині. Слово по слову, знайшли спільну мову і порозумілися. З'ясувалося, що караульний не надто охочий воювати, а тим паче з українцями. Понад те, шукає ліпшої нагоди, аби накивати з військової служби. Кращого годі було й шукати.

План утечі визрів швидко, а зреалізувати його для досвідченого полковника не становило особливих труднощів. За тиждень Поливан уже дістався Києва, де на той час в уряді та Генеральному штабі відбулися різкі зміни. Йому довелося пильно роздивлятися довкруг та уважно прислухатися до свого оточення, аби не втратити орієнтирів у цій круговерті подій.

СВІЙ СЕРЕД ЧУЖИХ, ЧУЖИЙ СЕРЕД СВОЇХ

[*Юрій Скугар-Скварський*]

На початку серпня 1919 року в Кам'янці, де тоді перебувала Директорія УНР, Юрія Олександровича Скугар-Скварського запросив до себе на розмову один з її членів Андрій Макаренко. Бесіда відбулася за зачиненими дверима і мала конфіденційний характер. Макаренко мав усі підстави довіряти синові сільського священика з Черкаського повіту. Більше того, саме він запропонував його кандидатуру для виконання спеціального завдання.

Доля звела їх ще у листопаді 1918 року під час підготовки і проведення антигетьманського повстання. Тоді Андрій Макаренко разом із Володимиром Винниченком, Євгеном Коновальцем, Петром Болбочаном та іншими противниками гетьманського режиму входив до складу Конспіративного повстанського штабу, а Скугар-Скварський був серед тих, хто рішуче і наполегливо втілював задуми штабу в життя.

У Юрія були свої рахунки з Гетьманом Павлом Скоропадським. Свого часу, працюючи в газеті «Слово», він опублікував листування між Скоропадським і генералом Красновим. За це у часи Гетьманату його оголосили поза законом і змусили йти в підпілля. Юрієві нічого не лишалось, як почати освоювати методи конспірації і ведення таємної роботи. І на цій ниві він досяг певних успіхів.

Відтоді упродовж багатьох років його життя мало два виміри: зримий і прихований від сторонніх очей. Спочатку за завданням Центрального комітету Української партії соціал-революціонерів (ЦК УПСР) він неодноразово переходив лінію фронту, встановлював і підтримував зв'язок з антирадянським підпіллям, збирав відомості про стан і плани військ Червоної армії. Для цього користувався фальшивим паспортом і добутою якимось чином перепусткою Київської губернської Надзвичайної комісії.

Після евакуації з Києва центральних закладів республіки він разом із членами Директорії УНР прямував до Вінниці, Рівного, Кам'янця. У цей час із-за кордону повернувся сотник Євтухов, який перебував на Кубані. Він був відряджений до української дипломатичної місії на Кавказі під виглядом кур'єра МЗС УНР.

Такі поїздки за кордон розглядалися як один із шляхів добування уенерівськими спецслужбами розвідувальної інформації. Ця форма роботи була доцільною за умов відрізаності територій УНР зонами ворожої окупації, що

перешкоджало створенню повноцінних розвідувальних мереж.

На Кубані Євтухов зібрав важливу інформацію про ставлення влади кубанської автономії до України. Після повернення він повідомив, що Кубанська крайоварРада різко опозиційно ставиться до Добровольчої армії і не налаштована надавати козаків на боротьбу з українцями. При цьому настійливо рекомендував уряду УНР розвивати контакти з кубанською владою в інтересах протистояння білогвардійському руху і використання численної української діаспори у вигідному плані в цьому важливому регіоні.

Тепер справу Євтухова мав продовжити Скугар-Скварський. Під час розмови з ним Андрій Макаренко перед тим, як поставити завдання, спочатку детально змалював стан відносин УНР з Кубанню.

– Ще Центральна Рада наприкінці 1917 року направила на Кубань дипломатичну делегацію з метою пошуку союзників, нагадав він. – Однак це мало переважно консультативний характер. Тоді дипломатичні відносини так і не встановили. Пожвавлення відбулося за Гетьманату. Павло Скоропадський, як ви пам'ятаєте, здійснював політику, спрямовану на приєднання Кубані до України на правах автономії або федерації, і таємно постачав зброю для боротьби з російським білим рухом. Тоді послом Української Держави в Катеринодарі було призначено Федора Боржинського, який чимало зробив для налагодження дипломатичних від-

носин. Цим самим потрапив у немилість до командування Добровольчої армії Антона Денікіна. Після розстрілу дипломата українським представникам було вже доволі небезпечно перебувати на Кубані.

– Так, я чув про Боржинського, – з сумом промовив Скугар-Скварський.

– Я вам розповідаю про це лише для того, щоб були пильними і остерігалися денікінців. Вони нам не союзники.

Після цього Макаренко поставив Скугар-Скварському завдання таємно виїхати на Кубань, зібрати відомості про сили й плани дій Добровольчої армії і спробувати схилити кубанську владу до відкритого збройного виступу проти Денікіна. Для того щоб виконати це завдання, треба було мати певний дипломатичний хист і володіти хоча б якимись навичками конспіративної розвідувальної діяльності. Макаренко знав, що Юрій – саме така людина і що він справиться.

Голова МЗС УНР Андрій Лівницький видав йому на оперативні витрати 18 тисяч царських рублів із секретного фонду Директорії і дав адресу впливового діяча Кубані Миколи Левитського для того, щоб звертатися до нього по допомогу.

Скугар-Скварський одразу виїхав до окупованого денікінцями Києва. Розраховувати на підроблені документи у подальшій подорожі він не наважився. На залізниці військові патрулі затримували будь-яку підозрілу особу. Можна

було потрапити в халепу і поставити під загрозу виконання завдання. План визрів несподівано. У місті він знайшов старих знайомих, які працювали на залізниці. Через них влаштувався помічником машиніста і у такий спосіб уже без перешкод дістався до Катеринодара.

На Кубані Юрій перебував на нелегальному становищі. У бесідах із місцевими впливовими діячами зондував можливості створення єдиного збройного фронту проти «білої» армії. На секретній нараді Кубанської Ради, куди його запросили, він закликав до спільної боротьби за незалежність. Але голова Ради лише на словах підтримав визвольні змагання українського народу і нічого конкретного не пообіцяв.

Приблизно такою самою була реакція і члена Особливої наради Доброармії Івана Макаренка, який симпатизував Українській Державі і з яким Юрію вдалося поспілкуватися. Макаренко не надто оптимістично оцінив можливості УНР продовжувати збройну боротьбу.

– До повернення голови уряду з Парижа про конкретні кроки не може бути й мови, – зауважив він.

Водночас від Івана Макаренка Юрій одержав важливу інформацію про передислокацію денікінських частин і їхні подальші плани. Після повернення з Кубані Скугар-Скварський зробив докладний письмовий звіт на 28 аркушах, який зі своїми коментарями доповів Андрію Макаренку і Симону Петлюрі. Проте пропозиції про необхідність розвивати й зміц-

нювати контакти з кубанською громадою так і не отримали свого втілення.

Юрій був не надто задоволений від цього. Адже стільки зусиль потратив на з'ясування ситуації. А потім розчарувань додалося. В умовах відступу, поразок, хаосу в управлінні військом і урядовими структурами почали змінюватися і його політичні погляди. Він відкрито негативно висловлювався на адресу окремих керівних товаришів, а у жовтні 1919 року порвав із партією есерів, членом якої був упродовж багатьох років.

Згодом його взяли під варту нібито за звинуваченням у «розкладанні збройних сил» республіки. Та він знав, що причина криється в іншому. Він просто став нелояльним до партійних товаришів і не боявся їх критикувати за прорахунки.

Через кілька днів його звільнили, взявши підписку про невиїзд. Скориставшись цим, Юрій перейшов лінію фронту і дістався Києва. Тут він вирішив присвятити себе підпільній боротьбі за незалежність України. З урахуванням минулого досвіду йому доручили керувати розвідувальною роботою Київської філії Центрального українського повстанського комітету (ЦУПКОМу), який фактично виконував функції головного координатора центру підпільного руху в умовах відірваності від державного центру УНР.

Але підпільна робота тривала недовго. У цей час почала набирати обертів діяльність Всеу-

країнської надзвичайної комісії. Чекісти швидко вийшли на слід активних учасників ЦУПКОМу. Почалися арешти.

5 квітня прийшли і за Скугар-Скварським. Після кількох допитів його перевели з Києва до харківської в'язниці. Вирок оголосили через рік, у травні 1921-го, коли у справі набралось чимало фігурантів і можна було говорити про ліквідацію розгалуженої антирадянської організації.

Верховний надзвичайний революційний трибунал особливого призначення ВУЦВК засудив його до п'яти років концтаборів. Але вже через три місяці Юрія звільнили зі зняттям судимості. Така метаморфоза відбулася не випадково. Більшовики реально оцінили професійні здібності Юрія і його розвідувальне минуле й захотіли використати його у своїй грі.

У цей час більшовицьке керівництво поставило чекістам завдання активно збирати інформацію про настрої, плани й наміри численних представників емігрантських кіл. Своїх підготовлених кадрів для такої роботи було ще обмаль, тому вирішили скористатися послугами тих, хто умів це робити, міг швидко і легко розібратися у взаємовідносинах нових політичних утворень співвітчизників за кордоном.

Кураторство у справі подальшого використання Скугар-Скварського здійснював сам секретар ЦК КП(б)У Дмитро Мануїльський. Спланували послати його до Чехо-Словаччини задля збирання відомостей про антирадянську діяль-

ність місцевої української громади і схиляння її представників до повернення на Батьківщину.

Юрій дав згоду. Та він більше удавав, що виконує завдання. Насправді ж, ніяких важливих відомостей не надавав. Це швидко зрозуміли і його куратори. Після приїзду в Москву для складання звіту про перебування за кордоном його заарештували і згодом за рішенням Колегії ОДПУ засудили до п'яти років ув'язнення у таборі на Соловках і трьох років виселення у Північний край.

Він повністю відбув строк покарання. У 1933 році його звільнили. Спершу проживав у Архангельську, звідки через хворобу дочки перебрався у Каракалпакію. Але й там його не залишили у спокої. У 1938 році під час чергової хвилі репресій знову згадали його есерівське минуле, заарештували й засудили до трьох років таборів.

Коли строк покарання закінчувався, розпочалася війна, і його доля, як і багатьох інших неблагонадійних, підпала під рішення «не звільняти до особливого розпорядження». Таке розпорядження з'явилося аж у 1947 році. А через два роки – новий арешт і виселення до Красноярського краю.

На волю Юрій вийшов у 1953 році. Було велике сподівання на «хрущовську відлигу», проте клопотання про реабілітацію, поновлення трудового стажу і призначення пенсії лишилося без задоволення. У постанові від 2 грудня 1958 року за підписом заступника прокурора

Харківської області зазначалося: «Вирок за антирадянську діяльність від 25 травня 1921 року визнано вірним».

Як і багато з його побратимів, він був реабілітований посмертно у 1990-ті роки, уже за часів незалежності України.

РОЗВІДЧИЙ СТАРШИНА ІВАН ВИСЛОЦЬКИЙ

[*Іван Вислоцький*]

Звістка про лютневу революцію 1917 року застала Івана Вислоцького у російському полоні. Він уже досхочу навоювався на фронтах Першої світової війни і натерпівся під час етапування у холодних товарних вагонах.

Ця війна, обстріли, атаки і відступи, сирі окопи, багно по коліна, воші, безлад і розгардіяш уже сиділи у нього в печінках. А потім у полоні – знову холод і голод, багнюка, воші, приниження.

Не таку долю уявляв собі Іван, син священика з Лемківщини, що входила тоді до складу Австро-Угорщини. Ще 18-річним добровольцем він вступив до австрійської армії, закінчив школу розвідників у Брегені, після чого виконував окремі завдання при штабі корпусу, що базувався в Перемишлі. Під час Першої світової війни потрапив у російський полон і був вивезений до Чити. А тепер перебував в Уфі.

Перші повідомлення про революцію викликали радісні відчуття і навернули на думку,

Іван Вислоцький, 1917 р.

що Російська імперія починає валитися, втрачати ґрунт під ногами, і він ще дочекається кращої долі. Полонені галичани, а їх було зо два десятки, трималися купи і жадібно ловили звістки з України. У одній з газет вичитали повідомлення про перші українські військові з'їзди у Києві, про намагання створити

українські полки в російській армії. Згодом дізналися, що і в них, в Уфі, у 189-му піхотному полку створено український курінь під командою поручика Барабаша.

А коли на вулицях Уфи з'явилися перші вояки з жовто-блакитними кольорами на шапках, це стало справжнім святом для Івана. Гурток галичан, до якого він входив, доручив йому познайомитися з Барабашем. Поручик зустрів полонених галичан привітно. Від нього дізналися, що в Уфі вже існує Український комітет, який опікується численними біженцями і виселеними з Галичини.

– Ми хочемо вступити до українського війська, – заявив Вислоцький на черговій зустрічі.

– Як ви собі це уявляєте? – поцікавився поручик.

– Перевдягнемось в російські однострої, начепимо українські відзнаки, як у вояків вашого куреня, і разом поїдемо в Україну.

– Якщо вищі командири дізнаються, – зауважив на це Барабаш, – то за поміч в утечі полоненим мені загрожуватиме негайний польовий суд. А вас усіх за втечу також засудять.

Та полонені не вгавали. Якби тільки потрапити в Україну. Їхнім настроєм перейнялися і старшини щойно сформованого українського куреня 189-го піхотного полку. Зрештою, за якийсь час для 17 полонених галичан знайшли армійські однострої за розмірами й виписали необхідні документи. Щасливі, вони без проблем дісталися через Харків і Полтаву аж до Гребінки. І тут сталася неприємна пригода.

Хтось їх виказав. До потягу прийшли з перевіркою, і полоненим довелося негайно тікати. Іван сховався у канцелярії коменданта залізничної станції і почав жалітися, що відстав від своєї частини. Це нахабство спрацювало. Йому видали квиток на потяг до Черкас, звідки вже рукою подати до Києва. Та не судилося.

У Черкасах натрапив на військовий патруль. Його документи викликали підозру. Розмірковуючи під арештом у казармі про своє становище, Іван вирішив: треба тікати. Скориставшись слабкою пильністю караульних, він спритно вибрався з казарми і подався на залізничний вокзал. Там сів на перший-ліпший поїзд. Коли з'ясував, куди їде, засмутився. Пунктом призначення була Одеса.

З кожним перестуком коліс мрія дістатися Києва невідворотно віддалялася. В Одесі не лишалося іншого вибору, як знову вдавати, що відстав від своєї частини. За цією легендою дістався лише Жмеринки, де був заарештований за підозрою у дезертирстві. Але доля була прихильною до нього. Замість того, щоб піддати військово-польовому суду, його зарахували до російського запасного полку в Острозі. На фронтах не вистачало вояків, тому під рушницю забирали всіх підряд.

Проте перспектива потрапити на фронт не влаштувала Вислоцького. Він шукав слушного моменту, аби тихцем зникнути. Це вдалося зробити лише біля самої передової. Та він невдало зорієнтувався і пішов не в той бік. Свою помилку збагнув лише на лінії розмежування.

Його помітив російський дозор і кинувся доганяти. Постріли загнали Івана до глибокого рову, повного холодної води. Занурившись по шию, сховався під кущем. Добре, що вже сутеніло, і його не помітили. А на світанку переслідувачі повернулися і знайшли його.

Іван увесь заляк від холоду і ледве тримався на ногах. Морозу вже не було, та ще стояла зима. Від швидкої розправи за дезертирство його врятувало те, що встиг пошматувати свої документи. Хоч і втомлений, він усе ж ясно мислив. Одразу зметував і пояснив, що він справді дезертир, але з австрійської армії. А перевдягнувся, аби вдати з себе російського

солдата, якби піймали австріяки. Та цим свідченням не повірили і взяли під арешт.

Доки приймали рішення, що з ним робити, Іван сильно занедужав. Нічна купіль у льодяній воді далася взнаки. Його помістили у санітарний вагон із документами полоненого, і за якийсь час він уже був у Курську. Там зо три місяці провалявся у шпиталі, після чого прилаштувався санітаром. Потім шпиталь перемістили до Харкова, де Іван зустрів звістку про більшовицьку жовтневу революцію.

Знову, як і в Уфі, з новою силою прокинулося бажання вступити до українського війська й дістатися Києва. Знайшлися й однодумці. Разом рушили з пригодами в дорогу. Під Чигирином натрапили на загін озброєних вояків, що йшли з фронту. Ті несподівано почали стрілянину. Кількох осіб убили, ще когось поранили. Іванові з побратимами не лишалося нічого іншого, як голіруч кинутися на нападників. Таке зухвальство мало успіх. Далі вони продовжили шлях уже зі зброєю в руках і прибули до Києва на початку березня 1918 року.

Перехожі вказали шлях до Педагогічного музею, де містилася Центральна Рада. Там від варті довідалися, що мають іти на Львівську вулицю до казарми Січових стрільців. Туди щодня прибували десятки втікачів із фронту і російського полону. Іван став у чергу перед столом, де реєстрували щойно прибулих. Писар низько схилився над паперами і ретельно записував відомості про кожного. Коли дійшла

черга, Вислоцький назвав своє ім'я і прізвище. Одразу той, хто записував, підвів голову і вмить підхопився з місця.

– Іване, ти?! – тільки й зміг вимовити.

– Олесю!!!

Перед ним стояв рідний брат Олександр, якій утік із російського полону з-під Пскова. Радості не було меж. Увечері вже наговорилися досхочу, згадуючи свої поневіряння, дізнаючись про новини з рідної Лемківщини.

Хто вступав до полку Січових стрільців, неодмінно мав спершу починати в ньому рядовим стрільцем. Та вже за кілька днів Іван став чотовим, а згодом хорунжим. У цьому званні йому довелося кілька разів очолювати варту в будинку Центральної Ради. Здавалося, не було більшого щастя й радості, як бути українським вояком і охороняти український уряд.

Та ейфорія тривала недовго. У квітні Центральна Рада зазнала поразки, і на зміну їй прийшов Гетьманат. До Києва увійшли німецькі війська, які з перших днів почали брати під свій контроль всі ключові об'єкти.

В один із таких днів пополудні полковник Євген Коновалець скликав старшинське зібрання і Стрілецьку Раду. На цьому зібранні був і Вислоцький. Із сумом він слухав слова очільника полку Січових стрільців, що колишнім керівникам Центральної Ради загрожує небезпека. Усім наказали не виходити з казарм, одержати набої і посилити пильність.

Того самого дня Івана з чотою найліпших вояків відправили на Терещенківську вулицю для охорони Михайла Грушевського. Там на його очах стався напад на голову Центральної Ради. Один із солдатів кинувся на Грушевського, хотів багнетом проколоти його, але кілька старшин і стрільців випередили і не допустили убивства.

Наступного дня перед дулами німецьких кулеметів і гармат січові стрільці склали зброю. Дехто протривівся і вигукував, що ганебно просто так без бою здаватися, та наказ переміг. У розпачі окремі стрільці ламали рушниці, аби хоч зброя не потрапила до чужих рук.

Невдовзі Івана Вислоцького і трьох старшин покликав сотник Василь Кучабський і наказав:

– Ось вам адреса. Негайно прямуйте туди, там переховується Михайло Грушевський. Доки все не владнається, маєте охороняти його вдень і вночі.

На пам'ять про виконання цього відповідального завдання Вислоцький упродовж усього життя зберігав світлину Грушевського, подаровану йому професором з дарчим написом.

Невдовзі полк Січових стрільців зазнав реформувань. Хтось зголосився лишитися на службі у Гетьмана Скоропадського, інші не сприйняли нової влади і подалися на село перечекати смутні часи. Серед таких опинився й Іван Вислоцький. Він замешкав під Білою Церквою, а брат – поблизу Сквири. Так минуло кілька місяців.

Після створення восени 1918 року Західно-Української Народної Республіки одразу почалися формування регулярної Української Галицької армії для захисту своєї державності. Важливе місце в її структурі відводилося розвідчому відділу, який структурно підпорядковувався Начальній команді – вищому органу управління УГА.

Ініціатором створення розвідки галицького війська став керівник УГА полковник Дмитро Вітовський. Начальником розвідчого відділу на початку 1919 року призначили поручника Родіона Ковальського. До складу відділу увійшли підрозділи, які вели як розвідувальну, так і контррозвідувальну діяльність. А особовий склад стали називати детективами.

Один із таких детективів, який знав Вислоцького ще з австрійської армії, навесні 1919 року випадково зустрів його на вулиці.

– Чи не хотів би знову служити в розвідці? – поцікавився.

– Чому б і ні.

Заручившись попередньою згодою, відрекомендував Івана керівникові відділу Родіону Ковальському. Нетривала розмова про попередню службу справила на того досить позитивне враження, і Вислоцького зарахували до старшинського складу розвідчого відділу.

Цей відділ був на чолі всієї розвідки і мав спочатку назву вивідчий відділ, скорочено ВВ, а пізніше, аж до кінця свого існування, звався розвідчим відділом, чи РВ. Йому підлягали

старшини-розвідники при командах бригад та окружних допоміжних командах у Галичині, а також старшини, що перебували на окремих важливих місцях по обидва боки тодішнього українсько-польського фронту і кордону з румунами. Крім цього функціонували підрозділи польової розвідки, авіаційна розвідка, «пропагандивний» відділ, який організовував агітаційно-пропагандистські заходи.

Попри таку вибудовану структуру розвідки, у кадровому складі бракувало добрих фахівців. Це Іван помітив одразу. Він мав певний розвідувальний вишкіл ще в австрійській армії і міг порівнювати. З усіх розвідників-старшин, кількість яких у відділі доходила до тридцяти осіб, лише п'ять-шість були фаховими. Решта – новачками.

Ті, хто служив ще в австрійській розвідці, не хотіли служити в українській. Мотивували свою відмову не лише малою зарплатнею. Нарікали на те, що члени уряду і вищі військові чини української армії не розуміють, що таке розвідка і навіщо вона потрібна. Через це навіть фахові старшини з досвідом розвідувальної роботи відмовлялися служити в розвідці та йшли до війська командувати сотнями чи куренями.

І все ж зусиллями поручника Родіона Ковальського і таких патріотів як Іван Вислоцький вдалося змінити ставлення до розвідки. У цей час робота розвідки за етапами діяльності поділялася на два головні періоди: галиць-

кий, під час якого тривала війна з поляками, і наддніпрянський, коли точилися бойові дії з Червоною та Добровольчою арміями. Розвідники УГА збирали інформацію і про своїх союзників – Дієву армію УНР, бо для цього були вагомі підстави.

З одним із таких завдань направили на Наддніпрянщину Вислоцького. Після повернення він написав докладний звіт про все побачене. Цей документ викликав справжній шок у керівництва УГА.

У документі Іван зазначив, що окремі зі старшин Дієвої армії УНР та отаманів повстанських загонів участі у боях з більшовиками не беруть, чинять сваволу проти мирного населення, а кошти, виділені урядом, пропивають. У місті Барі, що недалеко від Жмеринки, побував на допиті у одного з таких отаманів і сам Вислоцький. Був ранок, а отаман виглядав добряче напідпитку, тримав булаву в руці. Лише придумана розвідником легенда про те, що він прибув сюди з якимось дорученням від Галицької армії, врятувала йому життя.

В іншому випадку він, перевдягнувшись у форму офіцера однієї з більшовицьких дивізій, що розташувалася між Жмеринкою і Вінницею, пробрався у тил, де познайомився з її бійцями і зібрав багато важливої інформації. Успіху сприяла та обставина, що дивізія складалася переважно з полонених мадярів і німців австрійської армії, багато з яких бажали повернутись на батьківщину. Досвід попередньої

служби в австрійській армії дав змогу Вислоцькому швидко знайти з ними спільну мову і видати себе за свого.

Поговір про вправність розвідника швидко поширювався штабами. Якось, коли і бригадного, і корпусного розвідних старшин скопив тиф, зі штабу армії надійшло телеграфне повідомлення, щоб терміново прислали Вислоцького для виконання якогось доручення. І хоча він і сам щойно повернувся з чергового завдання й почувався кепсько, усе ж мусив їхати. Діставшись розташування потрібної бригади, дізнався від командира суть свого завдання.

– З півночі більшовики везуть потягами своє військо до району Житомира, де скупчується їхня армія для наступу на наші позиції, – почав той. – Треба цьому запобігти, а щонайменше стримати їх на довший час, щоб ми мали можливість спокійно відступити на південь.

– Як це ліпше зробити? – поцікавився Вислоцький.

– Треба висадити у повітря залізничний міст на південь від Коростеня. І зробити це тоді, коли через нього проходить більше більшовицький поїзд, аби пошкоджені колії і вагони завдали більшовикам побільше клопоту при ремонті.

– Але ж я не знаюся на саперній справі, – зауважив Іван.

– Не хвилюйся, ми дамо тобі добрих саперів-підричників.

Перед від'їздом Вислоцький перемовився з саперами, переконався у їхній фаховості, а ще

взяв із собою колишнього залізничного урядника з телефонним апаратом і провідника-підстаршину, який знав місцевість. Скочили на коней і, не гаючи часу, рушили в дорогу по свіжому снігу. До мосту було близько 80 кілометрів, тому мали поспішати.

Через лінію фронту перейшли непомітно. Під ранок опинилися за 30–40 кілометрів у ворожому тилу. Перепочили на одному з безлюдних хуторів і рушили далі.

За кілометр від мосту помітили будку залізничного сторожа. Вислали наперед одного розвідника, який за мить подав знак рукою, щоб під'їхали інші. Почали пояснювати, що заблукали і шукають дорогу. Завели балачку і з'ясували, що міст охороняє троє червоноармійців.

– А де вони ночують? – поцікавився Вислоцький.

– Вони мають під мостом сторожку.

– І скільки вам ще тут на морозі сидіти?

– Завтра змінять десть опівдні.

Цієї інформації вистачило, щоб зорієнтуватися в обстановці й прийняти рішення. За умовним знаком дружно накинулися на сторожа, затиснули рота і зв'язали.

– Не галасуй – і тобі нічого не вдіємо, – заспокоїв його Вислоцький.

Чоловіка міцно прив'язали до ліжка, забрали його плаща й шапку. Один із розвідників одягнув це на себе й попрямував до мосту. План був простий – запросити охоронців до за-

лізничної будки погрітися чаєм, а тут уже влаштувати їм гарячий прийом.

За мить у темряві з'явилося три постаті – перевдягненого розвідника і двох червоних. Як тільки переступили поріг, їх одразу ж повалили на підлогу і зв'язали. Потім у червоноармійських шапках знову рушили до мосту. Умовний сигнал засвідчив, що останнього охоронця нейтралізовано. І тоді всі подалися закладати вибухівку. Зоставили лише одного караулити полонених.

Вислоцький наказав поспішати. Щойно від залізничника він дізнався, що вже два дні не йшли транспорти з військами, бо під Коростенем з'їхав з рейок паротяг. Напевно, скоро піде кілька поїздів.

За якихось 15–20 хвилин все було готово. Усю вибухівку прикріпили до опор мосту так, щоб завдати найбільших руйнувань. Самі скочили на коней і відійшли на безпечну відстань. Чекали кілька годин. Уже під ранок здалеку почулося гудіння.

Поїзд наближався до мосту, що розкинувся над невеликою річкою між двома горбами. Залізнична колія спадала трохи вниз на міст. Усе це було на руку розвідникам. Раптом щось на мосту блиснуло великим півколом попід поїздом, і почувся страшний гуркіт. Міст ніби присів під тягарем поїзда. Вагони падали разом із металевими конструкціями униз. Інші навалювалися згори. Раз по раз лунали вибухи набоїв. Жоден вагон не залишився на мосту – все звалилося донизу.

Не минуло й 10 хвилин, як рознісся свист нового паровоза, який виїжджав на міст. На відкритих платформах розгледіли гармати. Машиніст подав тривожний сигнал і став гальмувати. Та було вже пізно. Паротяг зсунувся у річку, а за ним попадали вагони. Пролунав гучний вибух. Напевне, котел із паром. Слідом почали вибухати артилерійські набої.

Вислоцький із помічниками стояли наче вкопані, спостерігаючи за цією картиною. Із кількох вагонів, що лишилися на колії, повискакували солдати і відкрили по них стрільбу спершу з рушниць, а потім із кулемета.

– За мною, – скомандував Іван і помчав у поле.

Та пізно зметували. Двох розвідників червоноармійці скопили одразу, ще одного поранили в руку. Коли виїхали на дальній пагорб, щоб зорієнтуватися на місцевості, оглянули звіддала у бінокль місце підриву. Саме під'їхав третій поїзд і зупинився вже перед самим мостом. Вочевидь, його завчасно затримали. Далі лишатися було небезпечно. До своїх дісталися вже без пригод.

Наступне завдання було не менш ризикованим. Іван мав оминати південне крило ворога, зайти в тил і дізнатися, до яких маневрів удається противник, що відступав, а головне – з'ясувати, чи мають червоні на цій ділянці танки.

Два тижні він провів у ворожому оточенні, зрештою добув потрібні відомості. «Танки є,

– доповів після повернення, – але червоні направили їх проти Добровольчої армії». За виконання цього завдання він отримав підвищення у званні від хорунжого до чотаря.

Одним із вагомих успіхів розвідного відділу в цей період був арешт у Вінниці шефа польської розвідки капітана Ковалевського, котрий повідомив цінну інформацію про дії польської армії на східному фронті.

Загалом же розвідка УГА хоч і мала деякі успіхи, все ж не могла рівнятися з польською, радянською чи денікінською розвідками через брак кваліфікованих фахівців, коштів і недостатню увагу до цієї важливої справи. Крім цього, розвідувальну роботу ЗУНР на окупованій території Галичини ускладнював жорсткий контррозвідувальний контроль спецслужб Польщі.

Зрештою, примусове злиття УГА з Червоною армією призвело до ліквідації розвідки галицького війська. Більшовики намагалися насамперед прибрати до рук співробітників розвідного відділу і розстрілювали їх без суду і слідства. Був заарештований і поручник Родіон Ковальський. Під час конвоювання до Москви йому вдалося вискочити через вікно вагона і, незважаючи на зламану при цьому ногу, втекти. Подальша його доля невідома. Ще 26 співробітників розвідки спромоглися втекти у Польщу й Румунію.

Навесні 1920 року УГА та її спецслужби фактично припинили регулярну діяльність.

При цьому більшість армійських старшин та стрільців, співробітників розвідки і контррозвідки перейшла у підпілля, поповнила лави повстансько-партизанських формувань та національно-визвольних рухів.

Така сама доля спіткала й Івана Вислоцького. З молодою дружиною Надією Олексіїв за підробленими паспортами він зумів з пригодами через Одесу, Варну і Білгород дістатися Відня. Потім перебрався до Карпатської України, що того часу входила до складу Чехо-Словаччини. У 1936–1939 роках працював у львівському видавництві. Перед приходом Червоної армії у вересні 1939 року з родиною дістався рідної Лемківщини, а восени 1941 року оселився у Самборі, де видавав нові шкільні підручники, позбавлені комуністичних стереотипів.

У 1944 році з родиною опинився в таборі для переселенців у Німеччині, звідки 1948 року виїхав до Парагваю. За океаном у останні роки життя навчав дітей переселенців читати та писати українською мовою. Помер 1969 року в Аргентині.

По собі розвідчий старшина Іван Вислоцький залишив розлогі спомини, які упорядкувала донька і які побачили світ уже за часів незалежної України. У передмові до мемуарів зазначається, що це книга «про вояків так званого невидимого фронту, котрі в розвідувальних підрозділах української збройної сили протягом усієї історії її творення відігравали надзвичайно важливу роль у забезпеченні пе-

ремог наших предків над ворогами. Через специфіку своєї діяльності такі подвижники не «засвічувалися» в історії нашої національно-визвольної боротьби, тим паче, що дуже часто вона зазнавала поразок, після яких було не до мемуарів, як здавалося багатьом».

«ДЛЯ ПЕРЕВЕРБУВАННЯ
ОРГАНАМИ ДПУ
НЕПРИДАТНИЙ»

[*Семен Могила*]

Усю зиму 1920 року на селі тільки й було балачок про стрімкий рейд Армії УНР по тилах більшовиків і денікінців. Після зайняття Черкас далеко по Лівобережжю пішли чутки, що українське військо вже дійшло до Дніпра. У лютому звільнили Золотоношу. Але армія змушена була повернути на правий берег Дніпра. Переправившись, військо отаборилось у Холодному Яру. Згодом пішли у західному напрямку – одночасно різними дивізіями захопили Гайсин, Умань, Ольвіопіль, залізничний вузол Христинівку.

Мешканці села Глодоси Єлисаветградського повіту щодня жваво обговорювали ці події. З-поміж тих, хто радо очікував наближення українського війська, був і 23-річний Семен Могила. Понад те, він не лише очікував, а й ретельно готувався, аби долучитися до визвольного походу.

Ще наприкінці 1917 року глодоські селяни активно включилися у процес революційних перетворень. За прикладом інших вони сфор-

мували сотню Вільного козацтва для підтримання порядку на своїй території. Одним із керівників сотні обрали Василя Недайкашу, якого Семен добре знав і поважав.

Звістку про те, що у рідному селі сформовано загін Вільного козацтва, Семен почув у містечку Рівному Єлисаветградського повіту, де працював реєстратором. Спершу подумав повернутися додому і записатися до його лав. Та прагнення не пропустити головні події у столиці переважило.

Як тільки дізнався про створення Української Центральної Ради, одразу подався до Києва. Там вступив до 1-ї Української військової школи імені Богдана Хмельницького, де зустрівся зі своїм другом і двоюрідним братом Михайлом Михайликом. Той цілком поділяв його погляди на побудову суверенної Української держави, і на цьому вони ще ближче зішлись.

Навчався Семен успішно і невдовзі став бунчужним свого курсу. А коли наприкінці 1917 року школа виступила на оборону державного кордону на Чернігівщині проти більшовицьких військ, що наступали, він уже командував юнацькою чотою – 30 хлопцями.

Могила був старшим від інших і досвідченішим. Тому саме його послали наперед на чолі невеликого загону провести розвідку. Хлопці сіли на паротяг і вирушили в напрямку червоних військ. Вони навіть не встигли розробити детального плану, як діятимуть у разі рап-

тової зустрічі з ворогом. Та того дня юнацька сміливість і відвага були на їхньому боці. Їм навіть вдалося зненацька напасти на передовий загін червоних і захопити кількох полонених.

Сутужніше було згодом у бою під Крутами. Семен відчував відповідальність за підлеглих і дбав, щоб винесли з поля бою всіх поранених юнаків із їхньої сотні. Самому вдалося уціліти. Певний час переховувався у знайомих. Потім доля привела до міста Липовця на Вінниччині. Там його призначили скарбничим військового коменданта.

Наприкінці 1918 року повернувся на батьківщину – до містечка Рівного. Там сформував власну партизанську групу, яка активно боролася проти радянської влади. А згодом уже діяв під проводом старшого і досвідченішого односельця Василя Недайкаші.

Недайкаша ще в листопаді 1919 року з наказу командира 5-ї Селянської дивізії Юрка Тютюнника, до складу якої він увійшов на чолі кулеметної сотні 14-го полку Низових Запорожців, повернувся додому для організації селянських повстань проти білих та червоних.

Таких, як Недайкаша, відданих українській справі вояків направили майже в усі райони України. У Глодосах Василю вдалося зібрати з односельчан чисельний загін, до складу якого увійшов і Семен Могила. З приходом Армії УНР загін перейменували на курінь Низових Запорожців Збірної Запорозької

дивізії, а потім – у 6-й курінь Низових Запорожців 2-ї Запорозької бригади 1-ї Запорозької стрілецької дивізії Армії УНР. Ним незмінно командував Недайкаша.

А Семена Могили воєнні дороги привели до легкого гарматного куреня 6-ї Січової стрілецької дивізії. Славу дивізія здобула в боях проти Першої кінної армії Семена Будьонного під Замостям у серпні 1920 року, де група польських й українських військ під проводом полковника Марка Безручка зуміла затримати й знекровити Першу кінну армію і тим самим сприяла перемозі польської армії над радянськими військами над річкою Віслою в районі Варшави.

Потім були відступи, важкі бої, втрати, вимушене перебування у польських таборах для інтернованих військ. Та Семен не втрачав надії на повернення в Україну. Цю надію підігрівали старші командири Марко Безручко, Всеволод Змієнко, Юрко Тютюнник, яким він сповна довіряв. Його безмежну віру у відновлення української державності оцінили і запросили до роботи у Партизансько-повстанському штабі.

Цей штаб був спеціальним органом Державного центру УНР в екзилі. Він дислокувався спершу на території Польщі у Тарнові, а згодом перебрався до Львова. Головною метою його діяльності була підготовка повстання для повалення радянської влади в Україні й відновлення суверенної Української держави.

А керував ним генерал-хорунжий Юрко Тютюнник.

З особливою увагою до Семена поставився начальник розвідувального відділу штабу полковник Олександр Кузьмінський. Про нього Могила знав те, що той походив із міщан Тульчина Подільської губернії, закінчив Тульчинську духовну семінарію, Одеське піхотне юнкерське училище, брав участь у Першій світовій війні, устиг до революції 1917 року закінчити один курс Військової академії Генерального штабу й отримати у російській армії звання капітана. Потім обіймав різні посади в українському війську, а у 1919 році очолював Розвідочну управу Генерального штабу Армії УНР і мав досвід ведення цієї роботи.

В умовах еміграції розвідувальна діяльність мала суттєві відмінності від тієї, яку доводилося здійснювати раніше з території України. Вона була спрямована передусім на здобуття інформації про дислоковані в Україні сили Червоної армії, органи державної безпеки, стан охорони державного кордону, політичну й економічну ситуацію в країні. Треба було вивчати територію України як майбутній театр збройного повстання.

Керівним органом розвідувальної роботи Партизансько-повстанського штабу був його 2-й (розвідувальний) відділ. До його складу входили три секції: офензивної (розвідки), дефензивної (контррозвідки) та пресова секція. На момент приходу Семена Могили у відділ там

працювало сім офіцерів і допоміжний персонал. Одним із найголовніших напрямків їхньої роботи було направлення у різні регіони України розвідників і кур'єрів для підготовки ґрунту до майбутнього загальноукраїнського повстання.

Влітку 1921 року з-поміж інших був відраджений на Херсонщину організувати антирадянське повстання і Семен Могила. Та коли він прибув у рідні краї, то з'ясував, що чекістам вдалося виявити і знищити українське підпілля. Відтак намагався сформувати новий партизанський загін, а коли цього зробити не вдалося, певний час переховувався по обійстях глodosьких жителів.

У травні 1922 року Могила повернувся до Польщі. Він підготував докладний звіт про своє перебування на півдні України. Після доповіді вирішив поїхати на відпочинок до Сарн, де мешкав двоюрідний брат Михайло Михайлик. Братам і односельцям було що згадати.

Михайло, як і Семен, також брав участь у бою під Крутами у січні 1918 року. У 1919-му він був старшиною у Київській групі Дієвої армії УНР, у 1920–1921 роках – ад'ютантом куреня Низових Запорозжців 1-ї Запорозької дивізії Армії УНР. Багато Михайло розповідав про свою участь у Першому і Другому зимових походах, а ще про нинішній настрій у колах української еміграції.

– У мене склалося таке враження, – одного разу зауважив він за вечерею, – що наші

останні невдачі мають під собою якесь підґрунтя. У штабі витає якийсь незрозумілий дух підозрілості. Навіть між головним отаманом Симоном Петлюрою і Юрком Тютюнником немає однастайності. Не кажу вже про рядових членів. Скрізь убачають руку більшовиків. Я, звичайно, не виключаю, що розгром низки наших підпільних груп в Україні й арешти наших людей не є випадковими. Проте пропускати ледве не кожного через сито підозр і звинувачувати у належності до таємної агентури ЧК – це вже занадто.

– А у мене в голові не вкладається, як люди, котрі ще вчора з тобою ходили в бій, клялися у вірності Україні, переживали труднощі у таборах для інтернованих, стають на шлях зради. Чим їх підкупляють: грошима, благами, посадами при новій владі?

– Не знаю напевне, – відказав на те Михайло. – Мабуть, у хід пускають і підкуп, і залякування, і шантаж, і всілякі хитрощі. У багатьох на окупованій більшовиками території залишилися дружина, діти, батьки. Ось де за живе беруть. А за таких обставин навіть сильні духом не витримують. Так що будь там обережним, Семене, аби не втрапити у якусь халепу.

Брати ще довго згадували минулі походи, ділилися своїми планами. Зрештою домовилися, що упродовж якогось часу мешкатимуть разом. Але цьому перешкодило нове завдання – Семен Могила мав знову вирушити в Україну.

Той похід був невдалим. При спробі перетину кордону в ніч із 27 на 28 жовтня 1922 року він натрапив на прикордонний загін із радянського боку. У перестрілці був поранений у ногу й повернувся до Сарн.

Семен Могила. – Фото з ГДА СБ України

У цей час у Партизансько-повстанському штабі гадали, як перевірити агентуру, яка залишилась у радянській Україні. Насамперед ішлося про колишнього сотника Армії УНР, учасника Другого зимового походу Дащенка. У середині 1922 року він легально за радянською амністією повернувся до УСРР і влаштувався викладачем до Харківської школи червоних старшин. Побратимам по той бік кордону це здалося дивним.

Доки складали плани й визначали, як ліпше влаштувати перевірку сотника, якраз одужав Семен Могила. Саме на його кандидатурі зупинило свій вибір керівництво штабу як на одному з найдосвідченіших розвідників і кур'єрів. Допомогати йому призначили юнака Івана Вишнівського, який добре орієнтувався на місцевості.

До кордону так звану групу перебіжчиків та контрабандистів із Польщі, в яку затесалися розвідники, супроводжував Михайло Михайлик. Там брати попрощалися. Було це у перший день нового, 1923 року. А вже наступного дня радянські прикордонники в містечку Судилкові під Ізяславом затримали усю групу. Семен Могила сподівався, що це звичайна процедура і після якихось формальностей їх відпустять. Та не так сталося, як гадалося.

Порушників кордону відправили до місцевого відділку ДПУ, де одразу взялися за юнака Івана Вишнівського, бо Семен чітко дотримувався визначеної легенди про якусь торгівлю крамом, матеріальну скруту в еміграції і бажання підзаробити грошенят. На юнака натиснули, і він про все розповів. Тоді взяли за Могила. Семен тримався і лише 11 січня підтвердив те, про що вже й так розповів на допитах юнак.

Співробітники Правобережного округу ДПУ УСРР неабияк зраділи, що викрили шпигунів. Під посиленою охороною обох арештантів одразу відправили до Києва в очікуванні

заохочень і нагород. Натомість отримали про-
чухана від керівництва ДПУ республіки.

Чекісти вже схилили Дащенко на свій бік і налагодили оперативну гру з Генштабом УНР та розвідвідділом польського Генштабу. Керівництво ДПУ УСРР знало про прибуття агентів із Польщі й планувало контролювати весь процес. Понад те, мало намір через Дащенко довести дезінформацію для української та польської розвідок і дати змогу кур'єрам безперешкодно повернутися до Польщі. Та їхній арешт зіпсував усю операцію. Тепер не лишалось іншого шляху, як спробувати перевербувати Семена Могилу.

Та все марно. У них нічого не виходило. Могила не піддавався ні на переконування, ні на шантаж, ні на погрози, ні на побої. «Для перевербування органами ДПУ непридатний», – так після численних допитів записали слідчі у висновках.

Після застосування всіх наявних у їхньому арсеналі засобів чекісти вирішили перейти до іншого плану. «Давайте замість затриманого пошлемо за кордон когось іншого, хто від його імені прозвітував би про виконання завдання і якось пояснив причину, чому Могила не повернувся», – запропонували на одній із нарад.

Але Семен не дав жодних зачіпок для реалізації цього плану – ні прізвищ, ні адрес інших повстанців і підпільників, нічого. «Я мав зустрітися лише з Дащенком, більше нікого не знаю», – стверджував він.

Так тривало до середини лютого 1923 року. Потім його під конвоем перевезли до Харкова. Там із ним кілька разів особисто зустрічався заступник голови ДПУ УСРР Всеволод Балицький, переконував стати на бік радянської влади.

Коли і в нього нічого не вийшло, зайшли з іншого боку. Розшукали рідного брата, який був комуністом і працював у Оренбурзі редактором газети «Звезда». Той під диктовку місцевих чекістів написав Семенові листа, де радив покаятися перед радянською владою і просити в неї пробачення. Та й це не подіяло.

24 серпня 1923 року справу Семена Могили передали на розгляд надзвичайної сесії Харківського губернського суду. Рішення було очікуваним: засудити до страти. Та чомусь не квапилися з виконанням вироку. Ще понад півроку він провів у камері смертників харківської в'язниці. Мабуть, ще сподівалися на те, що він змінить свою позицію.

Не змінив і не розкався.

У ніч із 22 на 23 березня 1924 року Семена Могилу розстріляли.

Було йому тоді лише 25 років.

НАЩАДОК НИЗОВИХ ЗАПОРОЖЦІВ

[*Василь Недайкаша*]

У дитинстві сільські глodosькі малюки нерідко дражнилися з нього, раз по раз вигукуючи: «Дай каші! Дай каші!» Чи частував їх після цього Василь кашею, невідомо, а от непереливки надто настирним бувало.

Батьки заспокоювали сина, всіляко намагаючись закласти в його дитячій свідомості гордість за належність до давнього роду запорозьких козаків. Пояснюючи походження прізвища Недайкаша, вони переповідали легенди чи то небилиці, як його прапрапрадід вирізнявся кремезною статурою, мав таку силу, що й коня міг підняти на плечі. А ще любив досхочу попоїсти. Нібито міг за один раз цілий казан каші як за себе кинути, так що й іншим не діставалося. Тому й дістав з-поміж козаків прізвисько Недайкаша.

Чи так воно було насправді, чи понавигадували, та Василь, син Дениса Недайкаші, йняв тому віри і сам хотів вирости сильним, здоровим і сміливим.

Село Глодоси Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, в якому він народився 20 березня 1896 року, також мало давню історію, пов'язану з українським козацтвом. Спершу тут існував запорозький зимівник, на місці якого у 1753 році заснували село Сухий Ташлик. Тоді воно було сотенною слободою Новослобідського козацького полку.

У 1784 році поселення отримало сучасну назву. Від старожилів Глodosів Василь чув чимало переказів та легенд, чому селу дісталася така дивна і незвична назва. За деякими з них, це сталося через навколишню болотисту місцевість, над якою літало багато ос. Переселенці з Молдавії з'єднали в одне слово молдавське «глед» (болото) і осі. Стало Глodosи.

В іншому переказі йшлося, що в цій необжитій місцевості росли чагарники з терену та глodu. Коли навесні куці вкривалися буйним цвітом, то приваблювали своїм запахом диких бджіл і ос, яких було тут тьма-тьмуца.

А ще переповідали, нібито на території села жив козак Глед. Він пасічникував. Згодом за іменем козака і родом його занять назвали село. З роками ці та інші оповідки обростали новими подробицями й вигадками, які вже сприймалися, як найсвятіша правда.

Охочий до пізнання історії свого роду і рідного краю, допитливий і кмітливий, Василь після отримання початкової освіти зголосився навчатися у вчительській семінарії у місті Олександрія. Тут він провів чотири роки,

з 1912-го до 1916-го. Нарівні з опануванням необхідних для учителювання дисциплін займався популяризацією української літератури. Цю роботу проводив гурток української молоді, а Недайкаша був одним із його найактивніших членів.

По завершенні навчання мав намір повернутися у рідне село і присвятити себе вчителюванню. Та на заваді стала війна. Василя мобілізували до армії. Згодом направили до Віленського військового училища, яке на той момент розміщувалось у Полтаві. У серпні 1916 року, після прискореного курсу підготовки й присвоєння першого офіцерського звання прапорщика, його відправили на фронт, у 106-й піхотний Уфимський полк, у якому прослужив до початку листопада наступного року.

На фронтах і в армії саме почало зріти невдоволення, скрізь панував хаос. Почувши про формування українізованих частин, Василь одразу перейшов до одного з таких корпусів. Та невдовзі був демобілізований і повернувся до рідного села. Упродовж якогось часу викладав у щойно відкритій 1-й Глodosській українській гімназії, яка вирізнялася високою патріотичною і національною спрямованістю.

Водночас брав активну участь у громадському житті села. Тоді за прикладом інших глodosькі селяни сформували сотню так званого Вільного козацтва для підтримання порядку на своїй території. Одним із керівників сотні обрали Василя Недайкашу.

Учителювання припало йому до душі, й він вирішив вступити до Учительського інституту в Миколаєві. Та провчився там лише до березня 1919 року. На заваді стали більшовики, які на той час заволоділи містом і почали переслідувати активних учасників національного руху.

Василь був змушений повернутися до рідного села. Влітку того самого року разом зі своїми односельцями він вступив до загонів Нестора Махна, та пробув там недовго. Невдовзі перейшов до Дієвої армії УНР, де одразу обійняв посаду командира кулеметної сотні 14-го полку Низових Запорозьців 5-ї Селянської дивізії. Ця сотня була сформована переважно з мешканців його рідного села. А кістяк дивізії склала кількатисячна повстанська група на чолі з отаманом Юрком Тютюнником.

Під командуванням Тютюнника глосцям одразу довелося пройти випробування в боях з денікінським корпусом генерала Слацова. А у жовтні – було це вже на Поділлі – Недайкашу викликав до себе командир дивізії.

– Обстановка вимагає від нас змінювати тактику збройної боротьби проти більшовицьких і білогвардійських військ, – зауважив Тютюнник. – Зараз нас відтісняють із території України. Напевно, доведеться на певний час перейти на той бік кордону, аби зберегти людей і сили для подальшої боротьби. А декому – повертатися до дому, створювати партизанські загони, готувати повстання для підтримки нашого майбутнього наступу і відновлення Української держави.

– Може, я тут буду кориснішим, – спробував заперечити Недайкаша, який уже пізнав смак боїв і перемог. Та Тютюнник рішуче наполягав на своєму.

У рейд білогвардійськими тилами Недайкаша вирушив разом із загonom повстанців отамана Гулого-Гуленка. 24 жовтня 1919 року в селі Писарівка їхні шляхи розійшлися. Василь пішов до Глосос. Однак через тяжке захворювання на тиф він лише через два місяці зміг розпочати виконання отриманого завдання. Із місцевих селян він доволі швидко створив повстанський загін, який 2 січня 1920 року в селі Фурманівка зненацька наскочив на білогвардійський 42-й піхотний Якутський полк і завдав йому чималих втрат.

Тепер він із нетерпінням очікував приходу своїх. Це сталося у червні 1920 року. Тоді Недайкаша привів глососців на з'єднання з Дієвою армією УНР під командуванням генерала Омеляновича-Павленка, яка на той час тримала фронт проти більшовиків у районі Ямполя на Поділлі. Глососський загін увійшов до складу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії. Згодом загін перейменували на курінь Низових Запорозьців Збірної Запорозької дивізії, а потім – у 6-й курінь Низових Запорозьців 2-ї Запорозької бригади 1-ї Запорозької стрілецької дивізії Армії УНР. Цим куренем незмінно командував Василь Недайкаша.

«Називали їх Низові, або недайкашівці – від прізвища їхнього командира Недайкаші, – так

відгукувався про них командир кінного полку Чорних Запорозжців. – ..Курінь був славний у нашій армії – його знали всі! Знали й більшовики... Починали глоссяни як повстанці-партизани. І способи воювати по-партизанському завжди застосовували, де тільки хоч трохи можна було. Хоч кажуть, що один у полі не воїн, та до Низових це прикласти не можна, бо Низові були повним запереченням цього твердження. Билися вони добре і гуртом, і поодинці – кожен із них був бойовою одиницею й сам собі командир».

Наприкінці листопада 1920 року українська армія зазнала поразки від більшовиків і була вимушена відійти до контрольованої поляками Східної Галичини. Разом зі своїм куренем перейшов Збруч і Недайкаша. На західному березі річки поляки роззброїли українських вояків. Низові Запорозжці опинилися в таборі для інтернованих у місті Вадовіце поблизу Кракова. Тут Василь дістав підвищення в сотники. Та це не додало йому оптимізму.

За певний час він перебрався мешкати на Волинь. При цьому не втрачав контактів із Партизансько-повстанським штабом, очолюваним Юрком Тютюнником. Виконуючи спеціальні завдання еміграційного уряду, неодноразово переходив кордон. А ще тривалий час нелегально перебував в Україні, добуваючи розвідувальну інформацію про настрої людей, політичні та військові обставини.

Остаточою до Польщі прибув на початку 1927 року. Зважаючи на вже набутий досвід

нелегальної роботи на теренах України, його призначили керівником першого (розвідувального) сектора II секції Генштабу Військового міністерства Державного центру УНР в екзилі.

Цей сектор, або реферат, мав назву «Наступ» і здійснював розвідувальну діяльність на теренах радянської України. Найбільше цікавили уенерівську розвідку настрої серед різних прошарків населення – селян, робітників, студентської молоді, інтелігенції, військовиків, партійно-урядової бюрократії, відомості про економічний стан країни, ситуацію в освітній галузі, в армії. Для реалізації цих завдань на першому етапі спланували створити на території УСРР розгалужену мережу розвідувальних пунктів.

Недайкаша охоче узявся за нову справу. Він швидко поставив на потік пошук, залучення до роботи і закидання в Україну агентів. Та це зіграло з ним злий жарт. Кількість не завжди переростала в якість. Василь це збагнув лише тоді, коли почалися проколи в роботі, затримання його інформаторів радянськими спецслужбами на кордоні. Та найтяжче було усвідомлювати, що окремих агентів перевіряли чекісти.

До такого повороту подій не всі були готові. Почалися взаємні підозри, докори, невдоволення. Недайкашу все це надто гнітило. Зрештою, призвело до того, що у липні 1933 року його усунули з посади начальника реферату «Наступ». Формальною ж підставою став його

виїзд на тривалий час до Франції для пошуку людей, котрі могли б у майбутньому стати корисними у роботі розвідки.

З важким тягарем на серці він відійшов від справ розвідувальних і поселився на одній із ферм у Франції за сто кілометрів на південний схід від Парижа. Та довго на новому місці не зміг усидіти без діла. За якийсь час долучився до роботи місцевих українських організацій – Союзу колишніх вояків Армії УНР та Українського народного союзу. А влітку 1939 року на фермі організував пластовий наметовий табір.

У роки Другої світової війни разом зі своїми колишніми побратимами з Армії УНР він став ініціатором вступу українських добровольців до Французького іноземного легіону для боротьби з німецькими загарбниками.

Це саме про ті події писав Мирослав Небелюк у книзі «Під чужими прапорами»: «... Українська еміграція... вислала на поле бою п'ятитисячну масу українських добровольців, що зі зброєю в руках, з піснею на устах пішли бадьоро в бій... і в нерівній боротьбі клали свої буйні голови за Францію й за Україну рівночасно, відновлюючи ось так забуту вже традицію Григорія Орлика і його Січовиків».

Після війни Недайкаша був одним із керівників Товариства колишніх вояків-українців у Франції. Від початку визвольних змагань в Україні він так більше й не повернувся до справи, якій прагнув присвятити усе своє життя, – учителювати і навчати дітей любові

до України і всього українського. Невблаганна доля розпорядилася інакше. Напевне, він мав продовжити справу своїх войовничих і вільнолюбних пращурів-запорожців, боронячи зі зброєю в руках рідну землю від ворогів.

**«БИЙ СВОЇХ,
ЩОБ ЧУЖІ БОЯЛИСЬ»**

[*Микола Чеботарів*]

— **О**це дорвався до влади! – злостилися українські старшини на Миколу Чеботаріва після призначення його на посаду начальника контррозвідочної частини розвідочного відділу штабу Дієвої армії УНР. – Що витворює, гад! Своїх же кошмарить, хай йому трясця!

При цих словах боязно озиралися, аби не почув хтось сторонній. Поголос про крутий норів і самоуправство нового начальника контррозвідки вже облетів увесь Проскурів. У міських закладах, ресторанах, казармах і на вулицях тільки й розмов було про екзекуції, влаштовані з наказу Чеботаріва.

– Чули, учора збройний загін оточив ресторан на центральній площі? – напівголосно промовляли одні. – В усіх військових, незалежно від того, хай би він навіть полковник, перевіряли документи і з'ясовували, чому сидить у заплілі, а не на фронті. Ті ж, хто не міг дати пояснень, одразу ж діставали по 25 шомполів. Після чого натягували на себе штани і хутко зникали з міста. Оце так дивина!

– А ще кажуть, – перебивали інші, – що тим, хто не умів говорити українською, солдати після 25 шомполів ще додавали кілька разів від себе, примовляючи: «То було від начальства, а це від нас, козаків, за московську мову!»

*Микола Чеботарів. –
Фото з ГДА СЗР України*

Потрапили під роздачу і кілька старшин із Запорозького корпусу. Прибігши до своєї частини, вони з обуренням оповідали про те, яку публічну наругу їм заподіяв Чеботарів. Дехто солідаризувався з товаришами, але були й такі, які висловлювали підтримку таким діям.

– Правильно чинить! А то такий розгардіяш у війську. Немає ні дисципліни, ні порядку, ніяких чітких дій і команд. Не армія, а казна-що!

На все про все у Чеботаріва пішло півдня. В обід він отримав призначення, на п'яту-шосту годину вечора за допомогою місцевого єврея

уже мав виготовлені печатки і штампи для контррозвідки, а о восьмій-дев'ятій годині зібрав свою команду біля вагонів на залізничній станції, дав необхідні інструкції й виписав ордери на арешти. Діяли блискавично. Вмить оточили усі кафе й ресторани, багатьох заарештували, а ті, кого після ретельної перевірки чи то екзекуції відпустили, самі зробили необхідну справу – пустили розголос про те, що анархії оголошено рішучу війну.

І загуло не тільки в Проскурові, а й в усій армії. Патріотичні військові зітхнули з полегшенням і стали виявляти на кожному кроці до нового начальника контррозвідки пошану й допомагати, чим тільки могли. Водночас знайшлося чимало й таких, хто зненавидів його...

Одразу посипалися скарги сотнику Василеві Коваленку, начальнику розвідочного відділу, якому Чеботарів безпосередньо підпорядковувався. Та на ці закиди новопризначений керівник контррозвідки реагував незворушно.

– Чому командири частин зненавиділи мене? – ставив він запитання і сам на нього відповідав: – Бо і їхнє самовілля теж скоротилося. Погляньте, що у нас коїлося: найменша частина, якась комендатура малого міста, і та мала свою контррозвідку. Не кажу вже про полки, дивізії, корпуси, – все це мало свої контррозвідки і вони підлягали лише своєму начальникові. Начальник був царем і Богом і сам рішав усі справи, що йому «його контррозвідка» докладала. Діялося щось несамови-

те по частинах. Це фактично були організації, що нічого спільного не мали з боротьбою проти шпіонажу, а займалися в більшості обслуговуванням свого начальника та усуненням невігідних начальників чи то козаків, чи то старшин. На пре-великий жаль, ті органи під назвою «контррозвідка» навіть проливали невинну українську кров!

Розпалюючись у дискусіях, Чеботарів рішуче відстоював свою позицію. Він апелював до подій ще Центральної Ради, бездіяльність якої нарівні з неорганізованістю війська вважав головними причинами поразки.

– У військовому штабі, як і у всьому Києві, тоді був хаос, – обурювався він. – Відданого війська Центральна Рада не мала. Все козацтво добре їло, не гірше спало, лускало насіння, грало, правда, в українські карти, без грошей, і тинялося по вулицях... Так будувалася наша молода Українська держава! Над усім у Києві панувало хуторянство, розхлябаність, боязливість та відсутність ясної лінії. Військова служба перейняла від москалів бюрократичне ставлення до справи. Акуратно діставали місячне утримання, спокійно засідали на своїх посадах і думали, що вже є Українська держава, – з неба для них упала!

Чим далі він заглиблювався у справи, які зненацька звалилися на нього, тим ставав жорсткішим і безжальнішим. Особливо непримирним був до будь-яких проявів анархії в армії, недисциплінованості, пияцтва і дезер-

тирства. А роботу новоявлених українських судів оцінював украй негативно. Він вважав, що навіть більшовицького агента, затриманого у запіллі Дієвої армії або на передовій, потрібно карати лише після відповідного слідства та суду. Та коли винного засуджували до заслання у Сибір, користуючись законодавством царської Росії, бо свого ще не було, він зауважував: «А у нас же свого Сибіру немає». Через це змушений був возити арештантів у одному із вагонів свого поїзда по фронті.

Більшість арештантів була українськими повстанськими отаманами, які внаслідок відсутності або слабкості української влади на власний розсуд почали війну проти більшовицьких окупантів, запроваджуючи свої правила й порядки. Та Чеботарів не сприймав цього і весь час боровся з «отаманією», не усвідомлюючи, що через свої методи сам поступово стає типовим отаманом.

Одного разу він з'явився до суду і заявив суддям, що вони мусять рахуватися із воєнним станом і або засуджувати до смертної кари затриманих, або звільняти. «Інакше сам усіх вас розстріляю!» – гнівно вигукнув.

На посаді начальника контррозвідки Дієвої армії УНР у Миколи Чеботаріва сповна проявилися усі його риси характеру. І хоч він обіймав цю посаду трохи більше трьох місяців – з квітня по липень 1919 року – але всі встигли побачити, що мають справу з рішучим і сміливим, а водночас нещадним, жорстоким і не-

примиренним борцем як із більшовиками, так і з безладом у власних лавах. Іноді це переходило край.

Усі сходилися на тому, що Чеботарів якийсь непередбачуваний. До нього не було однозначного ставлення. Одні його поважали і ладні були йти за ним у вогонь і воду, інші люто ненавиділи і називали «петлюрівським чекістом», який створив при штабі Головного отамана «чрезвычайку». А представники радянських спецслужб, яким він завдавав чимало клопоту, відкрили на нього справжнє полювання.

Напевне, на його характер наклали відбиток не тільки революційні події. Документи із галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України повертають нас до його дитячих і юнацьких років.

У одній з характеристик Чеботаріва, написаних акуратним розбірливим жіночим почерком, ідеться: «Довольно того, что он даже среди своих однокашников носит почетную кличку «палач». Он и есть действительно палач. Он без церемонии лично разделяется с негодным Петлюре элементом... Он от природы садист. С увлечением рассказывал, каким невероятным мучением подвергал он кошек и собак, еще будучи мальчиком...»

Біографія Миколи Юхимовича Чеботаріва строката, насичена багатьма подіями і суперечностями. Народився він 24 жовтня 1884 року на Полтавщині. Навчався у Лубенській гімназії. У 1905 році вступив до лав Україн-

ської соціал-демократичної робітничої партії. За політичну діяльність неодноразово заарештовувався царською охранкою. Переховуючись від переслідування, змушений був емігрувати до Америки. На батьківщину повернувся у 1908 році.

Такі дані він наводив про себе в еміграції. За даними ж реєстраційної картки старшини Армії УНР, закінчив Київську гімназію Вальнера.

А з послужного списку в російській армії випливає, що у 1906–1910 роках він відбував строкову службу в Москві у 5-му гренадерському Київському полку. З цього загадковість цієї постаті лише починається.

Перша світова війна застала Чеботаріва в Москві. Його одразу мобілізували до армії і призначили на посаду господарника 136-го запасного піхотного батальйону. Із травня 1915 року він виконував обов'язки командира 4-ї запасної авіароти, а згодом завідував господарством 4-го авіаційного парку у Вітебську. У російській армії дослужився до прапорщика.

Влітку 1917 року Чеботарів прибув з фронту до Харкова і увійшов до складу міської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів як голова української фракції. Трохи згодом був заарештований більшовиками. З-під арешту втік. Упродовж певного часу перебував у Полтаві, а потім у Києві. Займався організацією Гайдамацького коша Слобідської України, який очолив Симон Петлюра.

Відтоді його життєвий шлях тісно пов'язаний із Головним отаманом. За часів Гетьманату Чеботарів був заарештований і перебував під вартою у Лук'янівській в'язниці в Києві. Звідти його звільнили разом із Петлюрою. Потім він обіймав посади начальника Коша охорони Державного майна при Мінпроді, створеного для охорони транспортування цукру до Галичини, начальника контррозвідки Дієвої армії УНР, коменданта тилу Дієвої армії УНР, начальника політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР, директора Департаменту політичної інформації МВС УНР та інші.

Оперативного досвіду він набував самотужки, опановуючи методи ведення розвідувальної і контррозвідувальної роботи. На посаді директора політичного департаменту МВС в уряді Ісака Мазепи виявляв антидержавницьку діяльність з боку політичних противників УНР, боровся зі шпигунством, добував розвідувальну інформацію про потенційних противників і можливих союзників.

У цей період проявилися як найкращі, так і найгірші риси його характеру. З одного боку – державницька позиція у принципових питаннях, неприйняття свавілля, з іншого – особиста всюдозволеність і непомірна жорстокість як до ворогів, так і до підлеглих. Він увесь час боровся з опонентами: когось викривав, когось обвинувачував, когось підозрював.

У період перебування в еміграції Симон Петлюра саме Миколу Чеботаріва призначив

керівником особистої охорони. Потім він став першим керівником II секції Генштабу Державного центру УНР в екзилі. На цій посаді опікувався питаннями розвідки і контррозвідки.

Чеботарів пропонував нові шляхи до вдосконалення розвідувальної роботи, аналізував успішні операції і провали, відшуковуючи сильні й слабкі місця. Він рішуче наполягав на необхідності ведення нелегальної розвідки. Як досвідчений контррозвідник він вчасно помітив, що органи ДПУ намагаються вводити в середовище ДЦ УНР в екзилі уже не примітивних агентів, як було на початковому етапі, а грамотних, добре підготовлених, яких не так просто викрити.

Та розбіжності у поглядах Чеботаріва з іншими провідниками уенерівської еміграції на шляхи і тактику боротьби за незалежність України призвели до його звільнення з цієї посади. Дехто, враховуючи об'єктивні реалії, тимчасово відкидав як неможливий засіб відкриту збройну боротьбу за повернення на рідні землі. Чеботарів, навпаки, наполягав саме на такому сценарії.

Не останню роль у звільненні з посади зіграла активна, на переконання провідних діячів екзильного уряду, співпраця Чеботаріва з польськими спецслужбами. А ще трапився надто неприємний інцидент.

У той день помічники військового міністра Володимира Сальського чули кризь двері кабі-

нету емоційну розмову на підвищених тонах. До вух випадкових свідків долинали лише уривки фраз генерала: «Треба збирати і накопичувати сили... Вести пропагандистську роботу на теренах України... Привертати увагу наших союзників до українських справ... Вести перемовини... Заручатися підтримкою...» А потім – гнівна тирада Чеботаріва, яка переходила у крик: «Які перемовини?.. Жодних уступок... Лише рішучі і негайні дії... Так, буде важко і будуть великі втрати... Та шлях до самостійної України лежить лише через море крові...»

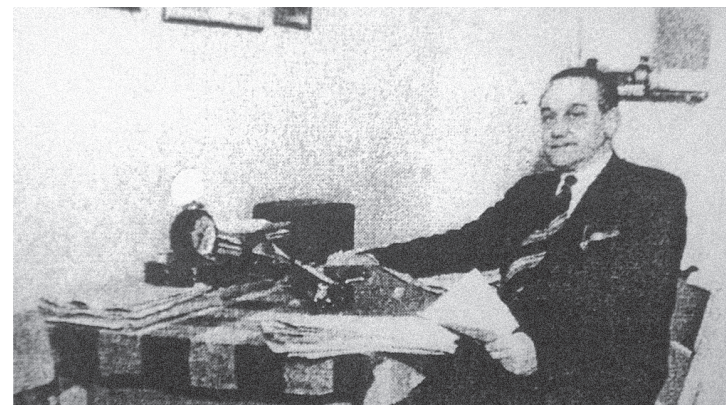
Потім двері рвучко відчинилися, і всі відсахнулися від знервованого Чеботаріва, який поспіхом пройшов через приймальню, не звертаючи ні на кого уваги, грюкнув дверима і вискочив на вулицю.

Звільнення він сприйняв болісно, як особисту образу. Та замість того, щоб спокійно все зважити, проаналізувати свої помилки і прорахунки, почав власну гру, яка аж ніяк не йшла на користь загальній українській справі. Своїми діями він лише вносив розбрат у розрізнені й без цього лави української еміграції.

Чеботарів пішов до керівництва польських спецслужб, з яким і до цього співпрацював. Прийшов не з порожніми руками, а зі своєю агентурою, яку став використовувати на власний розсуд, зокрема й для збирання компрометуючих матеріалів на керівних діячів УНР.

Поляки дали йому непогану зарплату і призначили керівником пляцувки «Гетьман» – резидентури, що поширювала свою розвідувальну діяльність на Україну із широкою мережею агентури в кількох українських містах.

Водночас Чеботарів намагався шантажувати своїх колишніх колег документами з архіву Симона Петлюри, який йому дістався на зберігання після смерті Головного отамана. За його словами, там, окрім документів великої історичної ваги та особистих паперів Петлюри, нібито містилася ціла купа компромату вибухового характеру на знаних воєначальни-

Микола Чеботарів. – Фото з музею історії національних спецслужб НА СБ України

ків Армії УНР. Невипадково на цей архів влаштували справжнє полювання й очільники УНР, і представники радянських спецслужб, і поляки. Та й досі доля архіву лишається до кінця не з'ясованою.

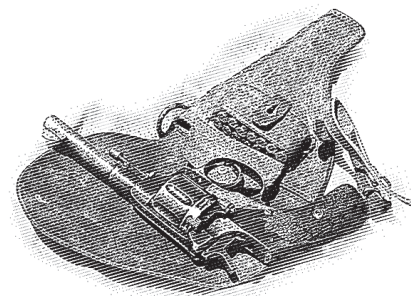
Така поведінка призвела до того, що Президент УНР Андрій Лівіцький звернувся до Прем'єр-міністра Польщі Юзефа Пілсудського із клопотанням, щоб Чеботаріва вислали з країни. Це, зрештою, і сталося у 1929 році. Він змушений був виїхати до Парижа, де й надалі критикував політику уряду УНР в екзилі та її провідників, поширюючи всілякі відозви.

Після повернення до Польщі Микола Чеботарів у 1936 році був заарештований поляками і просидів у в'язниці до окупації країни німцями, котрі його звільнили й вивезли до Берліна. Усі подальші відомості про його життя вказують на те, що він співпрацював із німцями. Який характер мала ця співпраця і наскільки довго тривала, невідомо.

У роки Другої світової війни Чеботарів виїздив в окупований німцями Мінськ, а також у Прагу, Відень, Белград, Софію, Варну, Бухарест. Є також його згадки про те, що він побував і в Москві. У 1944 році евакуювався з Варшави на Захід. У 1946 році перебував у таборі для переміщених осіб в Оберсдорфі. Згодом оселився в Ульмі, де й помер 4 лютого 1972 року.

Попри всі його вади, суперечності й недоліки, він усе ж переймався долею України, боровся за її свободу і незалежність, хотів їй добра і щасливої долі, хоча у цій боротьбі нерідко користувався негідними методами, можливо, й сам того не усвідомлюючи. Та свої дії вважав єдино правильними.

Як жив, окутаний ореолом утаємниченості та суперечностей, так і по смерті лишив чимало загадок...

НА ЧОЛІ РОЗВІДКИ УНР В ЕКЗИЛІ

[*Всеволод Змієнко*]

Зутікачем з України Степаном Березняком керівник розвідувальної секції Державного центру УНР в екзилі Всеволод Змієнко побажав зустрітися особисто. Бліде виснажене обличчя сільського вчителя із запалими щоками й виразно випуклими вилицями красномовно свідчило про його нужденне життя. Він уривчасто розповідав про своє навчання в педагогічному училищі у Києві, про матеріальну скруту, яку постійно відчував, перебиваючись дешевими обідами.

– Тішився надією, – вів далі, – що з вересня почну працювати в сільській школі, стану заробляти гроші й справи поліпшаться. Та де там. Кожного дня дивився в голодні очі дітей і намагався знайти непрості відповіді на їхні запитання, чому в передовій вільній країні робітників і селян так важко виживати і в найбагатшій на чорноземі Україні нічого їсти.

Степан і сам шукав відповіді на ці питання, та не знаходив. У дискусіях з колегами критикував владу, яка позабирала в селян усі зернові й продуктові запаси, не лишивши не тільки на

Всеволод Змієнко

харчування, а й на посівну. Говорив про це і з головою сільгоспартілі, але той лише невдоволено зиркнув і порадив прикусити язика. А взимку заняття у школі призупинили. Почався повальний голод. Потім стали вмирати старі й немічні, а за ними уже всі підряд.

Степан про все це написав у район, щоб розкрити очі представникам влади на таку жахливу картину, щоб вони втрутилися і допомогли. Натомість у село послали двох міліціонерів, аби його арештували. Добре, що сусідка у конторі випадково про це дізналася, прибігла до нього й порадила ховатися. Він одразу збав, чим усе це може скінчитися. Кілька днів крився у далеких родичів у сусідньому районі, а потім вирішив податися за кордон. Зрештою, пощастило перебратися до Польщі.

Змієнко слухав про ці жахливі подробиці й відчував, ніби якась невидима сила стискує міцними лещатами серце. В уряді УНР уже знали про голод в Україні, але про його масштаби і всі причини інформації було обмаль. Тому перед ним як керівником розвідувальної секції поставили завдання зі збирання якомо-

га ширших відомостей про ситуацію в Україні. Потрібно було активізувати діяльність резидентур, забезпечити переправу кур'єрів по той бік кордону і, головне, добути документальні свідчення про реальний стан справ. Треба було будь-що привернути увагу світової спільноти до подій в Україні й у такий спосіб вплинути на найвище партійне керівництво Радянського Союзу. Крім цього, планували скликати Всеукраїнський конгрес і поставити на ньому питання про голод в Україні й організацію допомоги українському народові.

– Напишіть про все це детально, – звернувся Змієнко до Степана Березняка. – Для нас зараз це дуже важливо. Нічого не приховуйте і не применшуйте. Це справжній злочин проти нашого народу. Вони за це ще відповідатимуть.

Останні слова він промовив із надриком, підійшов до вікна і застиг, вдивляючись у далечінь. Березняк тихенько вийшов із кабінету, обережно причинивши за собою двері. Він інтуїтивно відчув стан генерал-хорунжого і зрозумів, що тому краще зараз побути наодинці.

Від своїх розвідників і кур'єрів, які побували в Україні, Змієнко вже знав про реальний стан справ і тисячі безневинних жертв від голоду. Щоразу такі розповіді він сприймав близько до серця, і, здавалося, воно не витримає усього того горя, яке звалилося на Батьківщину.

Вперше таке внутрішнє відчуття розпачу і безсилля у нього було після того, як дізнався про жахливу смерть київських юнаків і вояків

українських формувань під Крутами від агресора – більшовицьких військ під командуванням полковника Муравйова, що значно переважали оборонців стратегічного шляху на Київ.

Про це він неодноразово розмірковував і пригадував ті події. Він припускав, що у тому хаосі уряд достеменно не знав, де знаходяться військові частини, яка їхня чисельність і чи здатні вони протистояти ворогу. Змієнко сам у різноманітних штабах бачив силу-силенну представників різних полків, загонів, куренів, які нерідко підпорядковувалися лише своїм отаманам. Там були наливайківці, дорошенківці, богданівці, полуботківці, богунівці, Січові стрільці, чорні й червоні гайдамаки, Вільне козацтво, запорозькі полки.

Різного війська набралось вдосталь, проте воно не було належним чином зорганізоване і не становило єдиної грізної бойової сили. Тому й розбіглося після перших ударів, не змогло стати на сторожі незалежності Української держави і боронити її від різних зазіхань. Було б інакше, не сидіти б їм тепер на чужині на утриманні поляків, румунів, англійців і мріяти про вільну Україну, збирати по різних країнах відданих справі старшин, вибудовувати різноманітні плани з організації всенародного повстання на Батьківщині. А могло ж бути й по-іншому. Він знову поринув у спомини...

Восени підполковник царської армії Всеволод Змієнко повернувся з фронтів Першої світової війни до рідної Одеси. Тут було все найо-

ме і миле його серцю. У цьому південному місті він народився 28 жовтня 1886 року в родині капітана царської армії, нащадка козаків, та учительки народного училища. У 1907 році закінчив юнкерське училище. Спершу служив у Очакові, потім в 11-му піхотному полку в Житомирі. У 1913 році закінчив Миколаївську академію Генерального штабу в Петрограді. Після цього служив у 59-му піхотному Люблінському полку в Одесі для здобуття ротного командного цензу. В складі цього самого полку вирушив на фронт.

Доброї статури красень із чорними вусами, військовою виправкою і знанням військової справи, він помітно вирізнявся з-поміж рівних йому за чином командирів. А ще був хоробрим, не боявся брати на себе відповідальність, завжди одним із перших піднімався в атаку. Бійці йому вірили і йшли за ним.

У одному з боїв Змієнко отримав поранення в груди. За цей бій його нагородили Георгіївською зброєю. Усього ж бойовий мундир учасника Першої світової війни прикрашали ордени Святої Анни з мечами й бантом за хоробрість, Святого Станіслава з мечами і Святого Князя Володимира з мечами й бантом.

Влітку 1917 року він обіймав посаду начальника штабу 83-ї піхотної дивізії у російській армії. А потім враз усе змінилось. В Одесі 33-річний офіцер поринув у атмосферу української революції. У той час, коли в Петрограді штурмували Зимовий палац, Всеволод разом

з іншим досвідченим військовиком Іваном Луценком формував Одеську гайдамацьку дивізію військ Центральної Ради. Її курені квартирували на 5-й станції Великого Фонтану, а штаб містився у будівлі Одеського військового округу.

Командиром дивізії призначили полковника Мазуренка, а начальником штабу – Змієнка. Найперше, що вони зробили, – заходилися наводити порядок у місті і на його околицях. І це радо зустріли одесити. Не лишилися непоміченими й організаторські здібності Всеволода Змієнка. У березні 1918 року його призначили військовим комендантом Одеси. А вже за кілька тижнів Центральна Рада поклала на нього обов'язки голови демобілізаційної комісії УНР у Таврії, на Херсонщині та Катеринославщині. Він займається обліком, розміщенням, демобілізацією і призовом українських солдатів та офіцерів, які прибували з фронтів Першої світової війни.

Під час наступу на Одесу Добровольчої армії Антона Денікіна Змієнко особисто керував бойовими діями гайдамаків на вулицях міста, а потім організовано вивів українські частини під Роздільну. Пізніше, попри зміни в українському уряді, він незмінно обіймав відповідальні посади, як-от: був начальником штабу 3-го Херсонського корпусу, виконувачем обов'язків командувача Південно-Східної групи Дієвої армії УНР, командувачем Східного фронту в складі Південно-Східної групи Дієвої

армії УНР, головою комісії з ліквідації справ Східного фронту, начальником штабу 10-ї пішої дивізії Січових стрільців Дієвої армії УНР.

У складі цієї дивізії він під тиском більшовицьких сил невдовзі відійшов до румунського кордону, потім – до Румунії, а звідти через контрольовані польськими військами землі – до Волині. Там дивізію перейменували на 1-у дивізію Корпусу Січових стрільців, а згодом на її основі з інтернованих польською владою вояків Дієвої армії УНР Всеволод Змієнко разом зі своїм давнім другом Марком Безручком сформували 6-у Січову стрілецьку дивізію. Цій дивізії судилося увійти в історію.

Влітку 1920 року Першу кінну армію Семена Будьонного більшовицьке командування перекинуло на допомогу військам Михайла Тухачевського, що наступали на Варшаву. Будьонівці мали вдарити полякам у тил і вийти в районі Любліна. Проте на їхньому шляху трапилося Замостя, в якому розташувалася частина 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР – штабна сотня, сотня 6-го кінного полку, 6-й технічний курінь і гарматна батарея. Разом з українцями Замостя захищали й польські підрозділи. Оборону очолив полковник Безручко, а начальником штабу був полковник Змієнко.

Перевіряючи інженерні укріплення, Всеволод Змієнко похвалив саперів, які за чотири дні звели навколо міста 18-кілометрову лінію дротяних загорож, подекуди навіть у 3–4 ряди. За ними спорудили опорні пункти, кулеметні

гнізда, з'єднані глибокими траншеями. Завдяки цьому невелика залога Замостя мала протистояти значно більшим за чисельністю силам червоних. Принаймні начштабу на це дуже сподівався.

Увечері 29 серпня передові частини Будьонного пішли в атаку. Проте несподівано наразилися на запеклий опір і відступили. Вдосвіта наступного дня розпочали атаки з різних напрямків. Надвечір, коли вже пробилися до стіни фортеці, в тилу з'явилася одна з бригад 6-ї Січової стрілецької дивізії під командуванням полковника Романа Сушка. Її атака була настільки стрімка й разюча, що будьоннівці не витримали і з великими втратами відступили в напрямку Володимира-Волинського.

Цей бій під Замостям став вирішальним у стримуванні наступу червоної кінноти на Варшаву. За успішне його проведення і Безручко, і Змієнко були підвищені у званні до генерал-хорунжих Армії УНР. Та ця перемога лише ненадовго підсолодила загальну гіркоту поразок українського війська, яке згодом під натиском червоних змушене було перейти Збруч. А там усіх було інтерновано.

У таборі для інтернованих міста Олександрів-Куявський розмістилися дві з половиною тисячі козаків і майже тисяча старшин 6-ї Січової стрілецької дивізії. Згодом табір поповнився козаками і старшинами 4-ї Київської дивізії Юрка Тютюнника та 3-ї Залізної дивізії Олександра Удовиченка. Вони швидко відчули

на собі тяжке таборове життя у переповнених приміщеннях, не пристосованих до зими.

Ті дні далися Змієнкові важко. В Одесі в нього лишилася вся рідня, з якою він не встиг навіть попрощатися і від якої довго не мав жодних звісток. Нарешті отримав листа від однополчанина. Той писав, що від тифу померли мати Змієнка, дружина і майже всі родичі. Залишилося троє дітей – чотирирічна Галина, семирічний Олег і десятирічний Всеволод.

Дітей взяла до себе на виховання рідна сестра дружини – Марія Дмитрівна Рябініна-Скляревська, чоловік якої Олександр Рябін-Скляревський упродовж 1918–1920 років служив на різних посадах в українській армії у званні генерал-хорунжого. Свого часу він і Всеволод Змієнко одружилися з доньками генерала Дмитра Скляревського, командира дислокованого в Одесі піхотного полку, й таким чином породичалися.

Змієнкових дітей вони виховували як рідних. Коли ж дізналися, що він перебуває у таборі для інтернованих у Польщі, то спершу навіть і чути не хотіли, аби переправити до нього дітей. Адже Всеволод тоді бідував, шукав роботу, пропонуючи себе то як журналіста, то як учителя. Він докладав усіх зусиль, аби забрати дітей до себе і створити їм нормальні умови для життя і навчання.

Невдовзі сина Всеволода і доньку Галину вдалося вивезти з Радянського Союзу за допомогою польських репатріантів. Зустріч батька

з дітьми була жаданою і хвилюючою. А потім почалися важкі будні, сповнені турботою про хліб насущний. Зрештою, генерал, який досі стійко витримував усі негаразди свого нового становища, не міг більше миритися з бідністю і звернувся з листом до командира групи інтернованих військ УНР у таборі Щипйорно.

«З початком моєї служби в Українській армії (1918 р.), – писав він, – я ніколи допомоги не просив... Поки йшло про мене, я міг терпіти... Тепер, коли я маю реальні наслідки моєї боротьби за українську справу – смерть дружини, матері, всіх родичів, повну руйнацію того невеликого скарбу, що мені вдалося придбати своєю службою і 3-х малолітніх діток голих, босих і хворих, то, здається, що я маю вже моральне право на допомогу для цих діток, щоб їх вигодувати, одягти і вилікувати...»

А через рік він звернувся по допомогу ще раз із проханням сприяти у влаштуванні сина Всеволода до українського навчального закладу в Польщі. Аргументував це так: «...Я не хочу й чути про польські й російські школи, пропозиції щодо котрих я мав. Бо гадаю, що мене в майбутньому повинні заступити не один, а два Змієнки...» А Галинку в цей час доглядала Клавдія Безручко – дружина його бойового товариша.

Згодом Змієнко став одним із засновників, а невдовзі і головою Українського військово-історичного товариства у Варшаві, редактором збірника «За державність» і журналу «Табор».

А 1926 року згадали про його фахові здібності.

Після вбивства Головного отамана Симона Петлюри лідери уенерівської еміграції, маючи наміри повернутися на рідну землю для відновлення незалежної держави, активізували свою діяльність. За погодженням із Прем'єр-міністром Польщі Юзефом Пілсудським вони створили Генеральний штаб Державного центру УНР в екзилі, поділений за напрямками роботи на три секції. Друга його секція мала налагоджувати діяльність розвідки та контррозвідки.

У 1926–1928 роках цю секцію очолював Микола Чеботарів. Всеволод Змієнко змінив його на цій посаді. Вибір на нього впав не випадково. Змієнко ще за доби Директорії УНР працював у Генеральному штабі, де мав безпосередній стосунок до військової розвідки. Тоді ж він виклав основні концептуальні засади розвідки, її найголовніші завдання, вважаючи розвідувальний відділ «мозковою клітиною» штабу.

Перш ніж узятися за проведення змін, він проаналізував стан справ. Вразила розпорошеність сил і відсутність чіткої організації роботи. Довелося особисто налагоджувати контакти з представниками Військового міністра ДЦ УНР у країнах Європи і з керівниками українських громад, отримавши таким чином дуже важливі джерела інформації. Були створені розвідувальні пункти у Румунії, Чехо-Словаччині, Туреччині, Болгарії, а також у Персії і навіть на Далекому Сході.

*Всеволод Змієнко,
1930-ті роки*

А ще Змієнко зазначив, що фінансування розвідувальної роботи, як і всієї уенерівської спецслужби в цілому, здійснюється польською спецслужбою. Це потребувало обов'язкового врахування інтересів Польщі у плануванні операцій. Та що вдієш...

...З важких спогадів і роздумів його вивів голос помічника, який на-

гадав про заплановану зустріч із Військовим міністром уряду УНР в екзилі Володимиром Сальським. Змієнко серйозно готувався до цієї бесіди. Знав, що буде непроста розмова про діяльність розвідки.

Сальський на цій справі добре знався. За часів Першої світової війни він був офіцером Генштабу, працював у розвідувальному відділі, мав на своєму рахунку низку вдалих вербовок. В еміграційному уряді координував і спрямовував усю діяльність спецслужби від самого її створення.

– Дозвольте, – Всеволод Змієнко з товстою текою документів прочинив двері до кабінету Сальського.

– Заходьте, Всеволоде Юхимовичу, – підвівся назустріч йому міністр, міцно потиснув руку і запросив до столу. – Є якісь новини звідти?

– Щойно говорив з утікачем з України. В основному така ж безрадісна картина, як і в інших регіонах. А ще посилено прикордонний режим і режим пересування всередині республіки. Мабуть, бояться, щоб правдива інформація про злочинні дії комуністичної влади не стала відомою усьому світові.

– А нам, у свою чергу, потрібно зробити все можливе, – додав Сальський, – щоб усі дізналися правду про справжню причину голоду в Україні. Треба збирати свідчення очевидців, добувати документи, розпорядження, директиви. Адже радянська влада замовчує факт голоду або, в кращому разі, говорить про неврожай у деяких регіонах. Що ви робите, аби мати цілісну картину?

– Ми склали список питань, – Змієнко дістав із папки один з аркушів, – які зараз роздаємо нашим агентам, котрих переправляємо на радянську територію. Тут близько двадцяти пунктів. Просимо з'ясувати, як проходить хлібозаготівля, скільки береться з колгоспу і з одноосібника, за якою ціною приймають зерно, результати збиральної і посівної кампаній, якість хлібних виробів. Наголошуємо, щоб привозили зразки хліба, бо є інформація, що туди домішують різноманітні нехарчові добавки. Тут також є питання про кількість померлих від голоду, про настрої серед населення і його ставлення до радянської влади.

– Таку картину нам бажано мати по кожному регіону України, – зауважив міністр.

– У нас ведеться окрема справа, – продовжував Змієнко, – де вся Україна поділена на райони приблизно у межах старих повітів. Туди ми вносимо всю одержану інформацію про населення, керівні органи, підприємства, військові частини та інше. Зараз постараємося одержати якомога повнішу картину в динаміці. Єдине, що після процесу над членами «Спілки визволення України» стало складніше працювати.

– Так, – погодився Сальський, – раніше у нас був переважно письмовий зв'язок із нашими людьми в Україні. Користувалися шифрами і тайнописом. Кожен резидент мав задля цього свій рецепт. А тепер доводиться від такої форми зв'язку відмовлятися. Для чекістів це вже не є таємницею. Тому покладайтеся лише на кур'єрів. Попрошу тільки ретельніше виготовляти для них радянські документи, щоб не мали проблем під час переходу кордону і можливих перевірок на тому боці, а також до дрібниць відпрацьовуйте легенди їхньої появи у певних районах.

– Ми зараз вирішили більше робити ставку на залучення до співпраці так званих «поворотчан», – Змієнко дістав новий список із прізвищами і поклав його перед Сальським. – Це ті українці-реємігранти, які повертаються з різних причин в Україну. Було б нерозумно нехтувати такою можливістю.

– Тільки якісніше навчайте й інструкуйте тих, кого відправляєте із розвідувальними за-

вданнями, – сказав на завершення розмови міністр. – Ви й самі добре знаєте, що у разі їхнього арешту і викриття чекісти церемонитися не будуть. Їх чекає розстріл за шпигунську діяльність. А ще треба мати на увазі, що їх можуть перевербовувати й відправляти назад, щоб через них проникати в наші лави й надавати дезінформацію.

Наостанок Сальський згадав про групу українських утікачів із Соловецького табору.

– Зараз вони перебувають у Фінляндії, – зауважив він, – збираються приїхати до Варшави. Зверніть на них увагу. Можливо, стануть у нагоді в нашій справі.

Змієнко усвідомлював, що одержувати розвідувальну інформацію з України ставало дедалі важче. Доходило до того, що направлені в конкретні райони розвідники іноді навіть не могли потрапити в деякі населені пункти. Ті були заблокованими підрозділами міліції й ДПУ. Про те, що там відбувалося, можна було лише здогадуватися. Потрібно було шукати нових людей і нові, нестандартні шляхи проникнення на територію України.

Саме у цей час із Фінляндії до Варшави прибули соловецькі утікачі, про яких говорив Сальський. З одним із них Змієнко зустрівся. Той назвався Григорієм Мамчієм. На вигляд йому було далеко за п'ятдесят, хоча, як з'ясувалося, щойно виповнилося сорок п'ять років. Далося взнаки перебування у Соловецькому таборі. Григорій емоційно розповідав про підготовку

і здійснення втечі, про табірне життя. Сумнішим став, коли мова зайшла про Україну.

– Там у мене лишилася сім'я. Що з ними, не знаю. Чув, що зараз голод у тих місцях. Хоч важко собі навіть уявити, щоб на селі, де така родюча земля і працьовиті люди, був голод. Просто в голові таке не вкладається. Зрештою, що про це говорити, коли мене взагалі ні за що посадили на чотири роки. Знайшли якусь розтрату в господарстві, до якої я нібито причетний. Насправді, голова артїлі з бухгалтером витратили гроші на подарунки для районного начальства. Та хіба комусь доведеш. Там правда одна.

– Що збираєтеся робити? – поцікавився Змієнко.

– Хотілося б знайти якусь роботу, бо на щось треба жити. Але проблема в тому, що нам візу до Польщі видали лише на три місяці. Та найбільше душа болить за сім'ю. Хочу дізнатися про рідних і подати звістку про себе.

– Ми вам у цьому допоможемо, – багатозначно промовив Змієнко.

Через деякий час Мамчія з двома соловецькими біженцями відправили до табору для інтернованих у Каліші. Там представники розвідки УНР створили їм нормальні умови для проживання і почали готувати до переходу кордону і виконання розвідувальних завдань. Вони були ладні виконувати будь-яку роботу, аби тільки допомагати своїм співвітчизникам.

По завершенні підготовки Григорія направили у район дислокації Кам'янець-Подільського прикордонного загону. Переправу на радянський бік він мав здійснити у тому місці, де з обох боків кордону розміщувалися вітряки. Мірошниками на них працювали агенти розвідки УНР. Вони умовними сигналами повідомляли один одному про обстановку на кордоні й про можливість безпечного переходу. Ця схема була добре відпрацьована і досі не давала збоїв. Так було і цього разу.

Григорій перейшов кордон без перешкод і попрямував у бік Умані. Він мав провести розвідку в районі Умань–Черкаси–Мліїв і побачитися з сім'єю. До рідного села Христинівки дістався вже опівночі. Тихенько постукав у вікно до теці, бо додому йти боявся. Та зустріла його зі змішаним почуттям радощів і страху.

Розповіла, що з району недавно навідувалися представники органів, розпитували про нього, але самі нічого не говорили. Родичі були дуже налякані цим, бідкалися, що з ним щось трапилось чи, може, щось накоїв у таборі. Тепер їй стали зрозумілі причини візиту чекістів.

Згодом теця влаштувала таємну зустріч Григорія з дружиною. Дітям вирішили нічого не розповідати про прибуття батька, щоб ніде випадково не проговорилися і не накликали біди. Бо й так лиха натерпілися. Під час продрозверстки до них ставилися, як до ворогів народу, і вигребли всі хлібні запаси. Погрожували й дружину слідом за чоловіком відправити на Соловки.

Про становище на селі дружина розповідала жахливі речі. Були вже й випадки смерті від голоду. Все це призвело до того, що дехто тихцем, а дехто й відкрито почав висловлювати невдоволення владою, а то й вороже ставитися до неї.

За певний час куратори Мамчія по той бік кордону одержали звістку. Він зазначав, що врожай на селі добрий і настрої у людей гарний, в останній місяць народилося кілька дітей, пройшли дощі, але гриби ще не ростуть. Ключові фрази в тексті були заздалегідь обумовлені. Вони означали, що врожай поганий, як і настрої, люди ж не народжуються, а помирають. Під грибами малися на увазі повстанські осередки.

Його старі знайомі з навколишніх сіл, з якими він зустрівся, насторожено поставилися до його прохання поширити привезені листівки і організувати зустріч із керівниками підпільних контрреволюційних комітетів. Таких або не було, або йому боялися про це говорити, не до кінця довіряючи.

У сподіванні знайти підпільників він ще на деякий час вирішив лишитися в Україні. Та якось у степу на нього напали здичавілі собаки, які в пошуках їжі ладні були будь-кого роздрати. Григорію не лишалося іншого виходу, як застосувати револьвер, який йому видали на крайній випадок. Два великих пса zostалися лежати на землі, стікаючи кров'ю, решта кинулася в чагарник. Але, на біду, на постріли прибігли місцеві міліціонери, які опинилися

неподалік. У Григорія набоїв уже не було, щоб боронитися від них. Його заарештували, вилучивши зброю, листівки і підроблені документи. Що його чекало далі, він добре усвідомлював.

Про його долю у Варшаві дізналися значно пізніше. Змієнко тяжко переживав кожну втрату своїх людей. Він ладен був ліпше ризикувати собою, ніж посилати у небуття своїх соратників. Але обставини вимагали іншого.

Він реально усвідомлював, що в роботі уенерівської розвідки є багато проблем і недоліків. Не все йому подобалося в статусі спецслужби, її підпорядкуванні, фінансуванні. Але він робив усе можливе, щоб за будь-яких обставин пріоритетними лишалися завдання, продиктовані інтересами української нації.

Поринувши за робочим столом у вивчення аналітичного документа про політичну ситуацію в Україні, Змієнко роздумував над непростю долею своїх колег, помічників, побратимів – вигнанців з рідної землі. Як важко не складалося б життя кожного з них і до якого берега не прибивав би їх вітер історії, всі вони, зрештою, лишалися патріотами і сподівалися на кращу долю для України.

І ніби про прагнення кожного з них ішлося у документі, уривок з якого він ще й ще раз перечитував: «...Голод і вимирання української людності фізично нас непокоїть, – мовилось у ньому. – Але з цього непокою зростає не розпач, а надія, що в свій час духовність українського народу збільшить і ту фізичну відпорність та

міць його настільки, щоб вибороти і закріпити власну державність і назавжди звільнити своє майбутнє від винищуючих систем і задумів чужинецької державності».

Після того, як 1 січня 1936 року спецслужба Генштабу Військового міністерства Державного центру УНР в екзилі була ліквідована, Всеволод Змієнко і надалі займався різними унерівськими урядовими справами під керівництвом Володимира Сальського. Він увійшов до когорта визначних діячів еміграції як сильна й вольова натура, спроможна самостійно приймати рішення, бути лідером за вдачею.

Він сповна віддавав себе роботі, нехтуючи особистим часом і здоров'ям, що, зрештою, призвело до тяжкого захворювання. Помер у Варшаві 30 жовтня 1938 року. На його могилі на хресті зробили зображення тризуба і напис: «Ген. штабу ген.-хорунжий Армії УНР Всеволод Єфимович Змієнко. 1886–1938». А нижче – світлина, на якій Змієнко зображений із вусами і бородою, яку вже ледь посріблила сивина. А очі ще сповнені життєвої енергії і прагнення бути чимось корисним.

СТУДІЇ
СОТНИКА ВОЛОДИМИРА
ШЕВЧЕНКА

[*Володимир Шевченко*]

На початку осені 1933 року в колах української еміграції жваво обговорювалася ідея про скликання Всеукраїнського конгресу, висунута «Спілкою українських журналістів і письменників на чужині». На конгресі передбачалося широке обговорення питання про голод в Україні та організацію допомоги голодуючим.

Напередодні цього заходу перед розвідкою еміграційного уряду УНР керівництво Генерального штабу поставило завдання зі збирання якомога повнішої інформації про ситуацію в Україні. Узагальненням усіх добутих матеріалів займався третій сектор спецслужби, який мав назву «Студії». Його очолював сотник Армії УНР Володимир Якович Шевченко – людина спокійна, розсудлива і придатна до напруженої й прискіпливої кабінетної роботи, як його характеризували колеги.

Ці студії полягали у всебічному дослідженні стану справ в Україні. Такі відомості можна було отримати передовсім через агентуру. Водночас вивчали радянську пресу, різні статистич-

ні, пропагандистські та інші друковані видання, що надходили до Польщі та країн осідання унерівської еміграції. Отримані дані після аналітичного опрацювання у третьому секторі Володимиром Шевченком і його помічниками використовували для підготовки матеріалів про становище в Україні.

На черговій нараді у Військового міністра уряду УНР в екзилі Володимира Сальського начальник другої секції Генштабу Всеволод Змієнко щойно отримав нові вказівки. Він одразу зайшов до кабінету Володимира Шевченка.

– Зараз потрібно зосередити всі сили на підготовці матеріалів про голод в Україні, – зауважив він, переповідаючи слова міністра. – Знаю, що ви й так цьому приділяєте багато уваги. Та треба додатково попрацювати. Ситуація дуже тривожна. Я дав вказівку, щоб вас особисто знайомили з усіма матеріалами, які ми одержуємо агентурним шляхом. Ви вже докладіть усе своє вміння, аби якомога виразніше й переконливіше показати реальну картину. Перебільшувати нічого не треба, і так зрозуміло, що голод більшовики створили штучно. Тільки обережно використовуйте дані розвідки, щоб не розшифрувати наші джерела. Нелегко їм там зараз доводиться. І ще одне. Потрібно збільшити тиражі листівок для відправки в Україну. Люди там зовсім позбавлені правдивої інформації.

Уже прощаючись, Змієнко звернув увагу на похмурий вигляд колеги:

– Щось поганий вигляд у вас. Як почуваєтеся?

– Дякую, зі здоров'ям усе гаразд. Душа в мене болить і кров'ю обливається.

– Так, страшні речі кояться на Батьківщині, – погодився Змієнко, ще не розуміючи, що той мав на увазі.

– Пам'ятаєте, я вам розповідав про свого брата, який працював у Маріуполі на металургійному заводі? – говорив далі Шевченко. – Так ось, немає у мене більше брата. Застрелився.

– Як таке сталося? Він же писав такі листи про гарне життя!

– Підозрюю, що листи ті він писав під диктовку співробітників НКВС. І про прекрасне життя робітників, і щасливе життя селян. Здійснилася, писав, жадана мрія бідняка-селянина, щоб жити не голодним, робити не на барина, бути не кріпаком, а дійсно господарем у вільній республіці трудящих. Писав так, аби переконати мене повернутися додому.

– Так що з ним? – не втримався Змієнко.

– Наскільки мені стало відомо від наших людей, які щойно повернулися звідти, він потрапив під партійну чистку. І віднайшли у його біографії дані, що він під час громадянської війни упродовж місяця служив у гетьманській частині. Але він цього й раніше ніколи не приховував. Його туди силоміць забрали за мобілізацією. А в бойових діях проти більшовицьких військ він узагалі участі не брав. Служив помічником шофера у гаражі в Києві. А коли почався наступ, усі стали розбігатися, і він подався додому. Тепер пригадали ті події й виключили з партії. А він у

Володимир Шевченко

нас у сім'ї завжди совісним був, чесним і порядним. Не зміг винести такої ганьби. І ніхто ж із партійних керівників не став на його захист, не зрозумів, що він ніякий не ворог трудового народу, а навпаки, став ідейним прихильником радянської влади. І треба ж було довести так людину, що він узяв пістолета, убив

спочатку двох своїх дітей, щоб не зоставлять сиротами напризволяще, а потім і себе.

Промовивши надривно останню фразу, Шевченко зі злістю й розпачем стукнув міцно стиснутим кулаком об стіл. Зміенко ще спробував його якось заспокоїти і поспівчувати. Та швидко збагнув, що краще його лишити наодинці.

Звістка про самогубство брата на якийсь час вивела Володимира з рівноваги. Гнітило й те, що не мав інформації про інших близьких родичів. Де вони? Що з ними? Чи не пухнуть з голоду, як тисячі інших українців? Чи, може, вже лежать у сирій землі? Подумки переносячись на рідну Слобожанщину, він шукав відповіді на ці непрості запитання й не знаходив.

Народився Володимир Шевченко 15 липня 1897 року в селі Пісочин Пісочинської волості Харківського повіту. Закінчив другу Харківську гімназію і курси Ново-Олександрівського сільськогосподарського інституту в Харкові.

Але далі на агронома навчатися не став, захотів бути військовим. На зламі Російської імперії закінчив Одеське артилерійське училище, у липні 1917 року, і ще встиг отримати у російській армії звання прапорщика. А потім почався новий період у його житті – служіння Українській державі.

До Армії УНР був мобілізований 1918 року. У 1920 році вже командував кінним полком Гайсинсько-Брацлавської бригади отамана Волинця, легкою кінною батареєю 9-го артилерійського куреня 3-ї Залізної дивізії Армії УНР. У червні 1922 року закінчив академічні курси Генерального штабу Армії УНР. Та застосувати набуті знання на терені України не встиг. Під натиском більшовицьких військ розпоршені й ослаблені українські частини відступили не територію Польщі, а з ними й Шевченко.

Спершу перебував у таборі інтернованих у місті Каліш, потім проживав у Варшаві. Був одним з ініціаторів створення у 1926 році Товариства колишніх вояків Армії УНР в Чехо-Словаччині. Тоді ж вступив на агрономічний відділ Української господарської академії у місті Подєбради, який закінчив у 1930 році.

Листи Володимира Шевченка цього періоду свідчать, що він уже тоді залучався до організації роботи зі створення уенерівської спецслужби. Перший її керівник Микола Чеботарів ділився з ним думками про необхідність розгортання таємної діяльності в умовах закордону, про організацію, перспективи і напрямки роботи спецслужби у нових умовах еміграції.

«У таємній роботі відбулися зміни на підставі досвіду... – писав він. – Для мене ясним стало, що для успішної боротьби потрібно надавати нелегальне значіння «тамошньої роботи». І тоді ж він пропонував «...утвердити організацію молодих активних сил нашого народу... утворити центр на позиції УНР на чолі з Головним отаманом». Зазначена організація повинна була, за задумом Чеботаріва, стати суто конспіративною, робота її мала зосереджуватися «як на терені України, так і на еміграції».

А в іншому листі наголошував: «Наша робота зв'язана з проклятими більшовиками і різноманітними елементами, серед яких багато підозрілих, або просто провокаційного шумовиння».

Така довіра означала, що вже тоді Шевченко входив до переліку відданих і перевірених осіб, кого могли залучати до розгортання розвідувальної роботи.

Пізніше Всеволод Змієнко, який заступив на посту керівника уенерівської спецслужби Миколу Чеботаріва, в одному з листів до Володимира Шевченка уже окреслював конкретні питання майбутньої співпраці.

«Ви на чеському терені плаваєте як риба в воді, – писав він у квітні 1929 року, – зазнайомлені з місцевими тертями, певно маєте оцінку осіб тамошньої української еміграції, знаєте політичні їхні симпатії та антипатії, як рівно ж, хто стоїть позаду тих чи інших організацій, хто працює на користь ворогів наших... А в випадку Вашого від'їзду треба отримати під-

готовлених інформаторів, які продовжували б Вам подавати потрібні відомості про ці організації... та ще й таких, що висвітлювали б працю наших органів на тамошньому терені... До цього часу праця освідомляючого характеру була сконцентрована в одних руках на Вашому терені... це перше, а по-друге, належить вже запроваджувати своїх людей в організації нам ворожі, аби посідати відомості з першого джерела чи знайти з-поміж тих організацій людей, які подаватимуть відомості...»

Наприкінці 1929 року Володимир Шевченко був призначений спочатку керівником третього сектору під назвою «Студії» другої секції Генштабу. З липня 1934 року він очолив розвідувальний сектор «Наступ» уенерівської спецслужби, який проводив агентурну діяльність. Для здійснення окремих розвідувальних операцій особисто виїздив до Луцька.

Після ліквідації другої секції Володимир Шевченко став ад'ютантом Військового міністра генерала Володимира Сальського. Проте скасування структури, яка забезпечувала розвідувальну та контррозвідувальну діяльність екзильного уряду, не означало остаточного її припинення. Ще певний час, фактично до початку Другої світової війни, під керівництвом Військового міністра та колишнього керівника розвідувальної секції Генштабу проводилась відповідна робота. Однак уже не так системно, як раніше.

ПРЕДСТАВНИК ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТРА НА БАЛКАНАХ

[Василь Филонович]

У середині березня 1939 року угорські війська швидко просувалися вглиб Карпатської України. Маючи у своєму розпорядженні танки, літаки й гармати, вони сподівалися на блискавичну перемогу і взяття під свій контроль території, мешканці якої зголосилися на створення незалежної держави. Керівництво Угорщини пішло на такий крок, заручившись підтримкою свого союзника – гітлерівської Німеччини.

У цей доленосний момент на захист щойно проголошеної незалежної держави стала Національна оборона Карпатської України. Її основу склали відділи військової організації «Карпатська Січ», нашвидкуруч мобілізоване чоловіче населення, придатне для військової служби, та офіцери чехословацької армії, які мали українське коріння. Попри поспіх в організації та комплектуванні збройних сил, брак озброєння і слабкий рівень військової підготовки, оборонці Карпатської України чинили запеклий опір. Та сили були нерівними.

На відрізку шляху, що сполучав Хуст із Великою Копанею, організували лінію оборони, яка тягнулася вздовж залізниці й Тиси кілька кілометрів і яку тримали близько двох сотень вояків, озброєних легкими кулеметами, гвинтівками, ручними гранатами та пістолетами. Саме тут, на Красному полі, 16 березня 1939 року відбулася головна битва у военній кампанії.

Василь Філонович. –
Фото з ГДА СЗР України

бій підполковник армії УНР Василь Філонович, член Генерального штабу Національної оборони Карпатської України.

Коли артилерійська канонада і звуки пострілів важких кулеметів ще долинали звіддалік, Василь перебував у штабі Національної оборони

Оборонці трималися до останнього. Коли постріли ущухли, на полі бою zostалися бездиханними 230 січовиків, українських вояків чехословацької армії та добровольців, переважно семінарис-тів і пластунів. Крім того, угорці захопили в полон 450 січовиків, поміж яких було багато вихідців із Галичини.

«Тут повстали нові Карпатські Крути», – так написав про цей

в центрі Хуста. Поспіхом відбувалася евакуація урядовців та активістів, і вже ні про яку подальшу організовану оборону міста не йшлося. Усі розуміли, що лік іде на години.

В якусь мить він помітив, що в місті вже немає ні начальника Національної оборони, ні начштабу. Як військовик із великим досвідом служби і знанням статутів, він усвідомив, що має перейняти їхні функції на себе. За віками виробленою військовою традицією так мав чинити кожен – приймати командування як найстарший у ранзі старшина. Таким у цей відповідальний момент, хотів того чи ні, був він, підполковник армії УНР Василь Філонович.

– Слухай мою команду! – голосно й рішуче вигукнув він, щоб почули всі старшини й рядові січовики. – Залишатися немає сенсу. Беремо з собою найнеобхідніше, а головне – зброю, набі та гранати й організовано відходимо у бік румунського кордону.

З боями уцілілі члени штабу і кількасот січовиків дісталися кордону й перейшли його, рятуючись від угорського війська, на територію Румунії. Та порятунку не було й тут. За кілька днів румуни передали усіх, а було їх близько 275 осіб, Угорщині. Не хотіли псувати дипломатичні стосунки.

Полонених помістили до концентраційного табору. На знак помсти за відчайдушний захист Карпатської України над ними жорстоко знущалися. Чи не найбільше дісталася Філоновичу. Він мав зранену руку ще з часів визвольної

війни українського народу 1917–1921 років. Аби більше дошкулити, його били прикладом рушниці по хворій руці й по голові, аж доки кров не залила усе його обличчя й тіло.

Ввечері полоненим наказали щільно лягти один коло одного і заходилися бити палицями по п'ятах. Та й цим не вдовольнилися. На додачу почали кованими чобітьми топтатися згори. Із розчавлених босих ніг у декого вже цибеніла кров, а мучителі все не вгавали. Зрештою кати самі зморилися, і це дало німеччинам перепочинок до ранку.

У таборі Василь мав удосталь часу порозмірковувати як про план втечі, так і про своє минуле життя. Воно було насичене численними драматичними подіями, і доля завжди давала йому шанс на порятунок і на продовження справи усього життя – боротьбу за кращу долю України. Він був певен, що це не кінець. Мала ж бути якась винагорода за усі поневіряння.

Народився Василь Захарович Филонович 15 січня 1894 року в селі Рогізному Сумського повіту в старовинній козацькій родині. Запис про це знайдено у метричній книзі церкви Святого Івана-Воїна. Перші відомості про його козацьких пращурів датовані ще часом повстання гетьмана Богдана Хмельницького, з 1648 року, коли під Жовтими Водами загинув один з Филоновичів. У інших джерелах зазначається, що Филоновичі використовували герб «Калинова», і наводиться опис самого герба. У своїх листах Василь також наголошує на своєму шляхетському походженні.

Дитинство його проходило в Сумах. Тут він навчався у Сумській реальній школі, а за певний час перейшов до Курської землемірної школи. Змалечку в його характері зримо виявлялися риси лідера. Він був активним, рухливим, допитливим, непоступливим і нетерпимим до всілякої несправедливості. Напевне, давала про себе знати дідівська козацька кров.

Ще юнаком за участь у національному русі його заарештували й заслали до Саратовської губернії в якусь глушину, звідки до найближчого міста і залізниці було не менш як 70 верст. Та це не стало перепорою для його волелюбної натури. Невдовзі він утік із заслання і дістався Кубані. Там знайшов прихисток у якогось старого інженера-землеміра, який навчив його усім премудростям своєї професії і навіть став залучати до виконання якихось робіт.

З початком Першої світової війни Василя призвали до війська. Тоді вже ніхто прискіпливо не цікавився його минулим. Для продовження військової кар'єри вступив до Чугуївського військового училища, яке в основному готувало офіцерів для Харківського військового округу.

У російській армії Василь дослужився до штабс-капітана і був представлений до звання капітана. Та одержати нові погони завадила революція 1917 року. На хвилі революційних перетворень він став головою полкової, а невдовзі й дивізійної ради. А коли почався процес українізації військових частин, він очолив його у своєму полку. Тоді вдалося створити 23 сотні.

Відчуваючи особисту відповідальність за їхню подальшу долю, Филонович подався до Києва, аби отримати якісь вказівки, що робити далі. Він мав намір сформувати окрему українську військову частину. Та до Києва не доїхав.

У рідних Сумах його призначили помічником повітового військового коменданта, а незабаром – військовим комендантом Сумщини. У січні-лютому 1918 року під час наступу більшовицьких військ на Київ йому доручили очолити відтинки фронту Ворожба Суми Гайворон. Василь прагнув особисто вникати в усі справи, часто з'являвся на передовій, під кулями і артилерійськими обстрілами. Він вирізнявся хоробрістю і невтомністю. «Двожильний», – нерідко говорили про нього підлеглі. У березні 1918 року він знову опинився в Сумах на посаді помічника коменданта міста, а з 1 грудня того самого року став начальником оборони Сум та повіту.

За цей час на зміну Центральній Раді прийшов Гетьманат, до якого Филонович ставився не вельми прихильно. Та для нього головним було не питання державного устрою, а служіння українській справі. У мінливих умовах Української революції він намагався, щоб його вчинки не суперечили внутрішньому сумлінню. А ідеалом для себе вважав Українську Народну Республіку. «Будучи вояком, я присягав на Конституції УНР, за неї я воював і ніколи її не зрадив і не зраджу», – неодноразово підкреслював він.

Звістку про повстання проти Павла Скоропадського, яке почалося після відмови гетьма-

на від ідеї самостійності України, Филонович зустрів радісно. Як і за часів Центральної Ради, знову став виявляти неабияку активність. У цей час його прагнення бути корисним справі боротьби за збереження української державності стало в нагоді. Адже саме розпочалася нова агресія більшовицької Росії проти УНР.

При відступі української армії з Сум Василь Филонович створив окремих Сумський січовий курінь у складі 1500 багнетів. Василь пишався своїми земляками, які виявляли неабияку відвагу в бою. Та якось пізнав і смак розчарування. Тоді вони стояли в обороні. Раптом зчинилася стрілянина, навкруги стали рватися снаряди.

– Зайняти оборону! – скомандував Филонович.

Командиру однієї з сотень він наказав вибалком висунутися вперед і несподіваним ударом відкинути нападників. Це спрацювало. Скоро стрілянина стихла. З'ясувалося, що передовий загін червоної кінноти не зовсім вдало зорієнтувався на місцевості й обрав для просування старий Житомирський шлях. При цьому не врахували, що навесні він мало придатний для проїзду.

Помітивши близько перед собою січовиків, кинулися навтіки, залишили навіть гармату. Вона так загрузла в багнюці, що потім самі січовики її ледве витягнули. Та все ж мали добрий трофей і ящик набоїв.

Коли ж Филонович з'ясував, що це був ескадрон драгунського сумського полку, того само-

го, що колись сам формував, він не міг стримати гніву й обурення.

– Як таке може бути? – не розумів він. – Вони ж ладні були вмерти за Україну. Я багатьох знав особисто. Ми не раз спільно обговорювали, як розбудувати нашу державу, як її боронити від ворогів. А тепер виходить, що свої пішли на своїх. Хто ж їм голови задурманив?

На чолі окремого Сумського січового куреня Филонович пройшов половину України, отримав 12 поранень у різних боях. Лише під час оборони Житомира, командуючи лівим крилом фронту, був тричі тяжко поранений у груди та обидві руки. Зокрема, розривною кулею сильно розтрощило кістку лівої руки. Та незважаючи на тяжке поранення, він залишався на передовій аж до перелому бою, коли січовики погнали більшовиків, і лише тоді передав командування своєму заступникові.

На початку 1919 року у його військовій кар'єрі стався несподіваний поворот. Чи то тривале лікування після поранень тому посприяло, чи зміна військово-політичної обстановки. Якимось його запросили до ставки Головного отамана.

– Маємо намір призначити вас старшиною для окремих доручень, – повідомили у конфіденційній розмові.

– У чому полягатиме моя робота? – поцікавився він.

– Ваші знання і військовий досвід можуть бути потрібними не лише в бою, на передньому рубежі, а й при плануванні операцій, аналізі

розрізнених відомостей, прорахунків. І не тільки це. Можливо, доведеться діяти і в запіллі.

Згодом у складі групи із 32 старшин його відрядили на виконання саме такого завдання. Треба було надати допомогу українським повстанським загонам, зорганізувати їх і скерувати у вірному напрямку. Василь пройшов по тилах червоних і білогвардійців від Катеринославщини до самої Одеси. А там трапилася халепа. Його упізнав знайомий старшина, який перейшов служити до Денікіна.

Василя заарештували і певний час тримали в Одесі. На допитах він тримався мужньо і нічого про свою особливу місію не сказав. Тоді денікінська контррозвідка переправила його до Новоросійська, маючи намір зібрати додаткові докази й свідчення і таки вибити з нього зізнання.

Филонович розумів, що довго це не триватиме. Якщо заарештують ще когось зі старшин і дізнаються про їхні плани, розстріл неминучий. На новому місці він почав уважно придивлятися до працівників комендатури. Серед них було чимало українців. У розмовах з ними, якщо траплялася нагода, він виокремив тих, хто співчутливо ставився до його долі. Один із таких патріотів згодом допоміг організувати втечу з полону.

Він одразу подався на Кубань. Туди було рукою подати. А там він уже більш-менш орієнтувався. До того ж уже мав інформацію про існування Кубанської Народної Республіки і неприйняття нею Добровольчої армії Антона

Денікіна з її намірами боротьби за реанімацію «єдиної і неделимої». На Кубані приєднався до повстанської групи так званих «зелених» – кубанських козаків, що не визнавали ні білої, ні червоної армій і боролись за самостійність свого краю.

Серед повстанців не було старшин із таким військовим досвідом, як у нього. Не дивно, що він згодом очолив групу і став планувати активні дії проти денікінців. Дійшло й до збройного протистояння.

Потім довелося з боями відступати через Сухумський перевал на територію Грузії. Там на початку 1920 року Филонович дістав призначення до Української військової місії. «Отже, там, у Києві, про мене пам'ятають, я потрібен для нашої боротьби», – з приємністю розмірковував він, плануючи свою подальшу роботу.

Як член військової місії він відвідував Азербайджан та Вірменію. А коли постала потреба в українському представництві у місті Поті, його призначили віце-консулом Української Народної Республіки у Грузії. Перебуваючи на значній віддалі від столиці України й не маючи прямих контактів зі штабом Головного отамана, Василь міг лише здогадуватися, що від нього очікують не лише роботи з організації консульської справи й розвитку дипломатичних стосунків. Як досвідчений військовик він намагався збирати розвідувальну інформацію.

Згодом випала нагода виявити себе сповна на таємному фронті. Він одержав вказівку виїха-

ти до Криму для розвідання обстановки. Залучивши усі свої зв'язки, домовився з впливовими кубанцями, які включили його до складу місії Кубанського військового отамана. Та саме вирушала у Крим до Врангеля. Як кубанський старшина числився у її складі й Филонович. Згодом у Криму він зустрівся з офіційними представниками такої самої місії від УНР і доповів про все, що вдалося дізнатися під час перебування на півострові.

Тоді обстановка стрімко змінювалася. Армія УНР змушена була відступати на захід. Филонович отримав наказ виїздити з Криму до Туреччини, а звідти до Болгарії. Це йому вдалося зробити за допомогою французької військової місії. А далі почався особливий і своєрідний період роботи в еміграції.

У Туреччині зібралось кілька тисяч українців – як учасників армії УНР, так і мобілізованих свого часу денікінцями. Василь був серед тих, хто організував допомогу охочим перебратися до Болгарії, а потім в Україну. 1 січня 1921 року він переїхав до Болгарії, де очолив військову організацію «Січ» і став головою української громади. Навколо нього гуртувалися українці, які розгледіли в ньому людину, небайдужу до української справи. Він щиро прагнув об'єднання розрізнених осередків українців, захисту їхніх прав, збереження на чужині національних традицій.

Спершу Василь узявся за налагодження культурницької роботи серед української емі-

Василь Філонович, 1936 р.

грації. Особливу увагу приділив облаштуванню могили Михайла Драгоманова. У цій справі сподівався на активну підтримку посольства УНР у Болгарії. Та перша зустріч із послом його розчарувала.

– Чи є тут у нас українські громади? – поцікавився він.

– Таких немає і закласти їх не можна, – почув у відповідь, – бо це викличе гоніння не лише на українців, а й на саме посольство.

– А як тоді українцям розв'язувати свої проблеми? – дивувався з цього Філонович. – Хіба не краще гуртом обстоювати правоту, ніж кожен буде сам за себе?

– Може, воно й краще. Але ж росіяни нас заклують.

Василь вийшов із посольства і ще довго не міг заспокоїтися після цієї розмови. У нього не вкладалося в голову, як можна так ставитися до української справи. Сидіти тихцем у кабінеті, аби тебе не чіпали, і писати вряди-годи звіти про свою роботу. Ні, це не в його правилах.

Незабаром він таки скликав перші організаційні збори українських емігрантів, які зголосилися, аби він став головою громади. А згодом вдалося затвердити й зареєструвати її статут.

Таку активність одразу оцінив уряд УНР, і вже восени 1922 року Генеральний штаб призначив полковника Філоновича військовим аташе в Болгарії.

Більшовицька Росія також пильно стежила за його роботою, і за кілька місяців через тиск на болгарський уряд домоглася, щоб його вислали з Болгарії. Філоновичу закидали нелояльність і ворожу діяльність. Василь переїхав до Чехо-Словаччини. Там закінчив Вищу технічну школу за фахом лісового інженерства і став працювати інженером на будівництві шляхів. Та своєї роботи в ім'я відродження української державності не полишав.

Упродовж 1922–1939 років він виконував обов'язки представника військового міністра УНР на Балканах, вів розвідувальну і контррозвідувальну діяльність. Поєднання життєвого досвіду зі знаннями конспіративних методів діяльності робило його цінним співробітником. Здавалося, він знав усе і про всіх, міг скласти докладну і влучну характеристику на багатьох персонажів української еміграції, з багатьма листувався. А ще долучився до журналістики. Його навіть обирали секретарем Спілки українських журналістів і письменників на чужині. Це розширювало і без того широкі можливості зі збирання інформації, її аналізу і складання доповідей Військовому міністрові, які він надсилав із завидною регулярністю.

Особливо плідною була робота у журналі військово-політичної думки «Гуртуймося». Ва-

силь Филонович разом із Миколою Битинським були видавцями і співредакторами цього часопису. Він створювався спеціально для українських емігрантів на Балканах та в Туреччині. То були переважно вояки, які в складі армій Денікіна і Врангеля потрапили до цього регіону. Завдяки правдивим, яскравим, емоційним публікаціям журнал набув такої популярності, що його стали замовляти українські емігранти та їхні організації з інших країн Європи і навіть Китаю та США.

Під час Голодомору 1932–1933 років, коли тисячі українських біженців буквально форсували на підручних засобах Дунай, рятуючись від смерті на території Румунії, редакція журналу розгорнула кампанію на своїх сторінках із висвітлення тих жахливих подій. Хотіли у такий спосіб привернути увагу до голоду в Україні світової спільноти й організувати допомогу голодним селянам.

Филонович не міг спокійно читати листи з Батьківщини, сповнені горя й сліз, і сприймати звістки про розправу над утікачами, які в пошуках бодай шматка хліба намагалися вирватися з оточених більшовицькими озброєними загонами регіонів. Якось він з таким розпачем на обличчі зайшов до тісної редакційної кімнати, що колеги злякалися, чи не захворів він.

– Що трапилося? Вам зле? – одразу кинулися до нього.

– Зі мною все гаразд. А ось із нашими співвітчизниками... – він не договорив, підійшов до ві-

кна, обперся руками об підвіконня і замружив очі, ніби не хотів, аби бачили його очі, сповнені сліз і невимовного болю.

За якусь мить він опанував себе й почав розповідати:

– Щойно дізнався про справжню трагедію на Дністрі. Там через річку човном намагалася переправитися з України на румунську територію селянська родина з трьома дітьми. Вже досягли середини Дністра, як їх помітив більшовицький загін. Одразу по втікачах відкрили вогонь із карабінів і кулемета. Набоїв не шкодували. Коли човен пристав до берега, до нього підбігли румунські прикордонники й побачили переляканих дітей, убиту матір і тяжко пораненого батька. У лікарні йому повідомили, що нога вражена розривною кулею і її доведеться відтяти. На це нещасний промовив, що краще жити без ноги, ніж під більшовиками.

Василь знову замовк. Він, як і кожен із присутніх у редакції, подумки перенісся на береги Дністра. Таких новин вони вже мали досхочу. А як тільки Дністер почав вкриватися тонким шаром льоду, по ньому вже посунули втікачі з українського боку. В деяких місцях лід ламався, і нещасні йшли під воду. Та це не зупиняло. Десятки й сотні їх щодня намагалися знову й знову потрапити на румунську територію. А там їх затримували й повертали назад. Люди благали не робити цього, дехто навіть кидався під потяг, аби тільки залишитися по цей бік Дністра.

Филонович і сам у ті дні переживав фінансову скруту. Попри це, він продав власного мотоцикла, аби профінансувати вихід чергового числа журналу. Тепер він дбав не тільки про себе, а й про сім'ю. Наприкінці 1933 року він одружився. Згодом народився син.

Попри сімейні клопоти, Василь не полишав ні громадської роботи, ні праці на таємному фронті. Він займався комплектуванням і упорядкуванням власного архіву, до якого входили листи, окремі документи з часів визвольного руху, відомості про ветеранів Армії УНР, членів різних емігрантських організацій, про українські громади за кордоном.

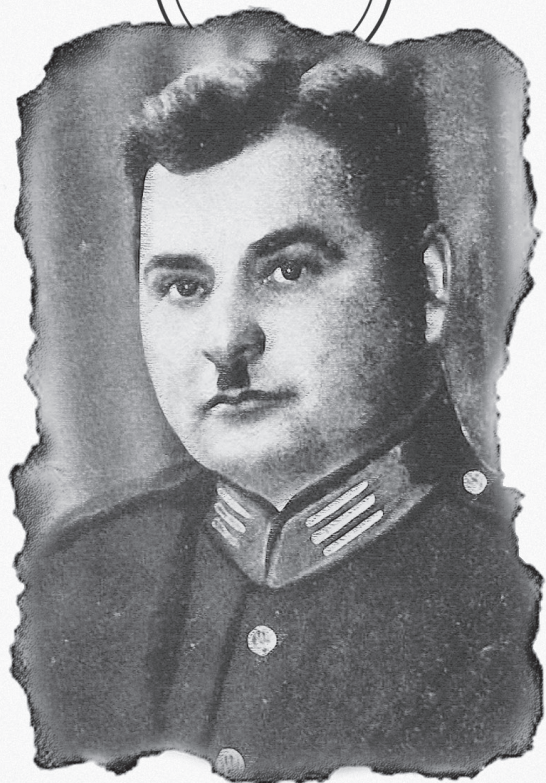
Поворот у житті настав наприкінці 1930-х років. Тоді він мешкав у селі Великий Бичків, був добре обізнаний із ситуацією на Закарпатті, оскільки й раніше неодноразово відвідував цей край. А після утворення Карпатської України опинився саме там, де з'явилися паростки української ідеї й намагання втілити її у конкретні справи. Та незалежна Карпатська Україна під синьо-жовтим стягом і з національним гімном «Ще не вмерла Україна» проіснувала недовго...

Після звільнення з угорського концтабору Филонович переїхав до Словаччини, а у 1951 році – до США. Та й там не припиняв боротьби за українську справу: очолював Спільку українських ветеранів, Товариство прихильників УНР, виступав із доповідями перед українськими громадами, багато часу проводив із молоддю, писав статті й спогади. У 1973–1978 роках у

званні генерал-хорунжого виконував обов'язки військового міністра УНР в екзилі.

До проголошення незалежності України він не дожив лише чотири роки. Помер 3 червня 1987 року в Міннеаполісі (США). Поховали нащадка запорозьких козаків на цвинтарі Форест Лавин у Сент-Полі.

«РОЗШУКУЄТЬСЯ
ШАТЕН ІЗ ВУСАМИ
І ЛЮЛЬКОЮ...»

[*Іван Литвиненко*]

Іван Литвиненко потай мріяв про Люльку ще за часів роботи у маєтку княгині Лівин. Було йому тоді 14 років. Він щойно закінчив Смілянську школу, і батько Данило, заможний селянин із Хоружівки, домовився, щоб хлопця взяли рахівником до панів у Новохуторі.

Іван конче хотів мати вигляд, як управляючий маєтком – огрядний вусань, який поважно походжав, роздавав наряди, суворо вичитував за недогляди і при цьому пихкотів люлькою. Аромати тютюну лоскотали ніздрі. Та йому більше до вподоби був сам антураж.

Не раз уявляв, як виросте, відпустить вуса, розбагатіє, купить собі костюма й вирізану з чорного дерева люльку, приїде в рідну Хоружівку і неспішно продефілює вулицею, випускаючи з рота хмарки сизого диму на заздрість місцевим хлопцям-одноліткам.

До куріння призвичаївся вже за часів навчання у Житомирській школі прапорщиків,

яку закінчив 1916 року. В підігнаній військової формі, з вусами і чорними пасмами густого чуба, що неслухняно вибивалися з-під кашкета, Іван мав хвацький вигляд. А люлька надавала йому дорослості, розсудливості й загадковості. Він завжди злостився, коли хтось із однополчан жартома її поцуплював. Тоді жартівникам було непереливки.

Іван Литвиненко

– Іване, ти носишся зі своєю люлькою, як циган із торбою, – докоряли йому за те. – Бережеш її і доглядаєш чи не ретельніше за зброю. Дивись, аби не сталося, як із Тарасом Бульбою.

– Не хвилюйтеся, вона завжди у надійних руках, – відказував Литвиненко.

Попри перестороги, усе ж траплялося, що

люльку губив. У вирі революційних подій 1917–1921 років доля кидала його у такі круговерті... Тоді найперше думав про те, аби живим лишитися. Про збереження речей і не йшлося.

Військову службу в українській армії Литвиненко почав у складі 147-ї пішої Воронежської дружини. Потім командував сотнею і куренем 1-го Українського вартового полку, 1-м Запорозьким пішим полком імені гетьмана П. До-

рошенка. Полк був сформований у Харкові в березні 1918 року в складі Запорозького корпусу. А корпус створили з уцілілих полків, які спочатку з тяжкими боями відступали на захід, а потім у складі 1-ї Запорозької дивізії визволяли Україну від більшовицької навали. Іван навіть командував цією дивізією.

Потім були наступи і відступи, взяття і здача Києва, бої з денікінцями і червоними, був пам'ятний для полковника Литвиненка Перший зимовий похід Армії УНР по тилах більшовиків і денікінців.

На той момент Червона армія захопила значну частину Правобережної України, Добровольча армія генерала Денікіна – південь України, а польські війська – майже всю Волинь і Західне Поділля. Армія ж УНР контролювала невелику територію в районі Чорторії над річкою Случ, оточена з усіх боків більшовиками, поляками і денікінцями. У таких складних умовах продовжувати боротьбу регулярними військами було несила.

На початку грудня 1919 року на нараді членів уряду Української Народної Республіки і командувачів частин Дієвої армії у Чорторії вирішили ліквідувати регулярний фронт і зосередити воєнні сили на веденні партизанської боротьби в тилу ворога. 6 грудня 1919 року військо Армії УНР під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка вирушило в Перший зимовий похід. Усього в ньому взяло участь близько десяти тисяч осіб.

Лінією прориву мав стати район розташування Галицької армії в смузі Козятин–Вінниця–Хмільник, що й було успішно здійснено. Українська армія швидким маршем вирушила на південний схід трьома групами. Київська група під командуванням генерала Тютюнника, пройшовши через місто Жашків, попрямувала на Звенигородку, Волинська група на чолі з генералом Загородським, прогнавши 42-й денікінський полк із Романівки, рушила на Тальне, Запорозька під проводом генерала Омеляновича-Павленка зосередилась на Уманщині.

У складі Запорозької групи Івану Литвиненку судилося командувати Збірним запорозьким кінним полком імені Богдана Хмельницького. Найбільшої слави литвиненківці зажили у бою під Вознесенськом 16 квітня 1920 року. В місті саме проходив комуністичний з'їзд, і його делегати суттєво посилили позицію червоних, котрі негайно ж перейшли в контратаку.

Складність ситуації при взятті міста полягала в тому, що українські частини через відірваність від своїх баз не мали потрібної кількості зброї та набоїв. І якщо чорні запорожці й бійці Гулого-Гуленка ще були більш-менш нормально озброєні, то піший Запорозький полк під командування полковника Дубового ішов у атаку наполовину без рушниць, ляскаючи в долоні й тим самим створюючи шумовий ефект. Пішли навіть на таку хитрість, аби не втрачати ініціативи у стрімкому просуванні вперед.

Ситуацію врятував кінний полк під командування Литвиненка, який вигулькнув із-за пагорбів поперед піхоти й почав рубати ворога направо і наліво. Бійці 14-ї більшовицької армії у паніці покидали зброю, припаси, амуніцію і чимдуж утікали з міста.

Унаслідок несподіваної атаки вдалося захопити 28 гармат, 32 тисячі гарматних набоїв, 48 кулеметів, 5 тисяч рушниць та 2 мільйони набоїв до них, 4 тисячі возів з одягом, взуттям та іншим майном. Іван Литвиненко заклопотано походжав поміж оцим крамом, заглядаючи в ящики і мішки, явно щось відшуковуючи.

– Чи не це шукає командир? – раптом почув він голос одного зі своїх бравих кіннотників Петра Завгороднього.

Той стояв біля воза, нахилившись над розв'язаною торбиною. Потім запустив туди свою здоровезну руку, якою у мирному житті легко тримав за ногу коня, коли набивав підкови. Іван глянув у хитруваті усміхнені очі Завгороднього і з цікавістю підійшов ближче. Витримавши паузу, Петро дістав повну жменю запашного тютюну і простягнув командирові, аби той понюхав і оцінив.

– Оце так знахідка!

Литвиненко не приховував задоволення. Саме те, що він шукав. Вбираючи ніздрями аромат, він одразу потягнувся за люлькою, аби наповнити її дещицею нового тютюну і відчутти його на смак. Потім іще довго походжав між возами з люлькою в роті, періодично випуска-

ючи хмарки диму й радіючи успіху і погожій весняній днині.

Козаки шанували свого командира, а він дбав про них, аби були нагодовані, одягнені, озброєні, несправедливо ніким не скривджені. За відвагу в бою не оминав нагоди похвалити привселюдно й поклопотатися перед вищим командуванням про нагородження. За це його любили і готові були йти за ним у вогонь і воду.

А командування цінувало його ще за мудрість, розсудливість і вміння знаходити спільну мову з будь-ким та досягати порозуміння. Напевно, не випадково саме йому Симон Петлюра невдовзі доручив виконати особливе завдання. Сталося це поблизу Станіслава у ставці Головного отамана, куди Івана викликали з розташування Запорозької дивізії, у складі якої він командував другою бригадою.

– Доручаю вам очолити військову місію УНР для ведення попередніх переговорів із Врангелем про об'єднання наших зусиль у боротьбі з Червоною армією і радянською владою, – Петлюра коротко виклав суть завдання, а потім уже почав удаватися до уточнень.

Делегація мала через Чернівці дістатися до Бухареста, а звідти за сприяння румунської влади – пароплавом до Криму, де розміщувався штаб Врангеля. Литвиненко уважно слухав настанови і рекомендації, задавав якісь питання, щось уточнював і перепитував і лише після аудієнції почав реально усвідомлювати, що досі йому не доводилося займатися нічим подібним.

Він уже навчився добре воювати, вправно стріляти з карабіна й володіти шаблею, командувати полком, бригадою, дивізією, піднімати підлеглих за собою в атаку, а ось вести переговори і про щось домовлятися на такому високому рівні ще не випадало. Чи був він готовий до цього, чи був упевнений, що впорається? На ці запитання достеменної відповіді не мав. Та довіру слід було виправдовувати. Зрештою, не все життя шаблею махати, рано чи пізно війна скінчиться і доведеться знаходити своє місце у мирному житті. З такими думками він збирався у далеку дорогу, яка й справді виявилася тривалою.

Спершу затрималися в Бухаресті, потім Дунаєм на річковому пароплаві спустилися в Чорне море, де пересіли на морський і дісталися Ялти, а звідти – катером до Севастополя. В очікуванні з фронту Врангеля провели ще два тижні. Самі перемовини були недовгими. Принципової згоди про спільну боротьбу з більшовицькими військами досягли швидко. Усі погодилися, що у військових питаннях суперечностей не має бути, а ось у політичному відношенні погляди на союз можуть різнитися. На цьому й погодились. Домовилися, що на наступній зустрічі у Бухаресті підпишуть відповідну угоду.

Та до цього справа не дійшла. Війська Врангеля невдовзі були розбиті в Криму, а сам він з рештками армії втік за кордон. Зазнала поразки й Армія УНР. З боями поріділи полки і дивізії відкотилися за Збруч, де були роззброєні поляками і розміщені в таборах для інтернова-

них осіб у Тарнові, Щипйорно, Каліші, Стшалкові тощо.

У Каліші Іван Литвиненко записався на курси старшин, на яких викладали генерали Всеволод Петрів, Віктор Куц та інші. Було там зо дві сотні слухачів. Усі не втрачали надії на швидке повернення в Україну і відновлення її державності за сприяння західних країн. Спілкування з викладачами і нові знайомства згодом зіграли поворотну роль у житті Івана.

На початку 1924 року його покликав до себе у Варшаву Микола Чеботарів. Литвиненко його ніколи близько не знав. Та з ним, здається, ніхто й не був у занадто близьких і приятельних стосунках. Ім'я Чеботаріва було оповите численними плітками. Його або сприймали й поважали, або боялися й ненавиділи. Як свої, так і вороги. І було за що.

Упродовж якогось часу той був начальником контррозвідувальної частини розвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР, потім директором Департаменту політичної інформації Міністерства внутрішніх справ Директорії УНР, начальником особистої охорони Головного отамана військ УНР Симона Петлюри. Нині ж організовував спецслужбу Державного центру УНР в екзилі.

– Ми маємо налагодити розвідувальну роботу на теренах України, – зауважив він. – У цьому нам допомагають поляки. Принаймні, без їхнього сприяння і грошей нам не обійтись. Це треба мати на увазі, вибудовуючи тут відно-

сини. Та найперше – нам самим треба створити мережу з відданих нашої справі людей. Їх переправлятимемо через кордон для збирання інформації про настрої в Україні, стан червоного війська, обстановку в прикордонні й для ведення пропаганди.

– У нас тут сила-силенна таких людей, – вставив своє слово Литвиненко.

– Не поспішай, – зупинив його Чеботарів. – До цієї роботи треба залучати не абикого, а лише перевірених осіб, яким можна всіляко довіряти. А це не обов'язково мають бути козаки чи старшини, які добре вміли стріляти і рубати голови більшовикам. Навпаки, такі підходять найменше, бо вже перебувають на прикметі у радянських спецслужб, і при появі на тому боці їх одразу можуть заарештувати.

– А хто ж тоді?

– Це мають бути непримітні особи, в яких там мешкають родичі, які добре орієнтуються у місцевості, можуть легко встановлювати стосунки з незнайомцями, уміти розговорити, переконати, залучити на свій бік. Одне слово, це нова робота, яка вимагає особливого підходу, певних знань і навичок. Якщо готовий до цього, то одразу берімося разом до справи. Якщо ні, то є інший шлях – найматися різноробом до поляків і доживати тут віку на зароблені мізерні кошти.

Івана здивували такі слова і водночас заінтригували. Він аж ніяк не збирався сидіти, склавши руки, а прагнув і надалі боротися за українську ідею.

– Що треба робити? Куди їхати? – запитав без довгих роздумів.

– На Рівненщину, в Острог, – так само лаконічно відповів, ніби відрубав, Чеботарів.

Він не любив розводити балачки і займатися умовлянням. Литвиненко справив на нього добре враження. «З цього буде толк», – зауважив подумки.

Спершу Іван лише вряди-годи виконував якісь доручення Чеботаріва, зустрічав кур'єрів із того боку і доставляв їх у Варшаву, когось переправляв через кордон в Україну, знайомився з колишніми українськими вояками, які замешкали на Волині. Так тривало до осені 1926 року, коли Чеботарів покликав його до себе.

– Там дадуть раду без тебе, – сухо промовив. – А я потребую помочі тут.

Допомога полягала у впорядкуванні архіву Генерального штабу УНР. Його Чеботарів привіз із табору для інтернованих українських воїнів у Каліші. Це була величезна купа документів різного ґатунку, складених у понад двох десятках скринь, – накази, розпорядження, різноманітні протоколи, листи, записки, фінансові документи.

– У самого руки до всього не доходять, а будькому довірити цю справу не можу, – зауважив Чеботарів. – Тут багато такого...

Він узяв одну з пухких папок, прочитав на ній назву і зробив багатозначну паузу.

– Дехто з наших уенерівських очільників во-

лів би мати ці папери у себе або знищити їх. Та не дочекаються. Вони тепер ось де в мене!

Він міцно стиснув пальці у кулак і підніс його перед собою. Іван помітив, яким несамовитим блиском при цьому горіли у нього очі. Від цього блиску повіяло холодом. Та він не став нічого розпитувати й дізнаватися про якісь чвари. Не любив. Натомість енергійно взявся до роботи.

Так минуло кілька тижнів. Увесь цей час Іван мешкав у Чеботаріва. Невдовзі робота, яка спершу здавалася цікавою, почала надокучувати, і він не витримав.

– Не можу більше. Набридло. Треба займатися чимось конкретним, а не перебиранням паперів.

– Почекай, буде тобі й конкретика.

Чеботарів його усе стримував, натякаючи, що ось-ось завершиться формування українського Генерального штабу, в складі якого передбачається секція розвідувальної і контррозвідувальної роботи. Казав, що він її очолюватиме, і тоді вже знайдеться місце й для Івана з гарантованою оплатою, передбаченою польським Генеральним штабом.

Справді, з початком літа 1927 року структуру і персональний склад штабу затвердили. І вже у червні Литвиненко отримав першу зарплату – 250 злотих. Тоді ж його відправили налагоджувати роботу безпосередньо на кордоні – у Могилянах, поблизу Острога. Та спершу він мав заїхати до польського розвідувального відділу у Здолбунові, де його керівник, бравий капітан

Літінський, виписав йому нові документи на прізвище Морозенко. Так починався новий етап у його житті, пов'язаний із суто розвідувальною діяльністю.

Через рік з Могилян перевели до Рівного. Дали завдання очолити і налагодити роботу центрального контрольно-розвідувального пункту на Волині. У його підпорядкуванні тепер були пункти у Корці, Лановцях, Могилянах, Костополі, Острозі, де порядкували українські старшини Яків Водяний, Яків Гальчевський, Тарас Бульба-Боровець та інші. З усіма Литвиненко знайшов спільну мову і зумів так поставити справу, що кожен приносив до «спільного казана» конкретний результат.

Пізніше Бульба-Боровець відгукнувся про нього так: «Полковник Іван Данилович Литвиненко був одним із найактивніших членів нашої організації з-посеред старшої генерації. Військовою мовою – він був наче начальник штабу... Це палкий патріот трудової України, відважний вояк, далекозорий політик, найщиріший товариш і батько вояка».

Водночас Литвиненко став постійним об'єктом уваги радянських спецслужб. В одному з документів у розділі «Українські терористичні організації в Польщі» він згадується серед десяти найбільш авторитетних та активних діячів екзильного уряду УНР.

Досить промовиста і його характеристика, зроблена чекістами: «Литвиненко-Морозенко – син куркуля, колишній полковник петлюрівської

армії. В еміграції – керівник розвідки УНР на Польській Волині. Постійно жив у Ровно. Керував розвідкою УНР в Ровно, Острозі, Здолбунові, Ракитно... Активний та досвідчений розвідник, перекинув на радянський бік десятки агентів».

На адресу Ямпільського, Славутського й Оленівського прикордонних загонів з Іноземного відділу ДПУ УСРР надходили вказівки ретельно збирати й накопичувати всю інформацію про Литвиненка, місця його перебування, близькі зв'язки, родичів, знайомих, уподобання, звички, особливі прикмети. На нього відкрили справжнє полювання.

Сов. секретно
Иностранное отделение
Контр-Разведывательного Отдела
ГПУ УССР

О полковнике Литвиненко

Полк. Литвиненко по обыкновению именуется «пан полковник», роста он среднего, шатен, небольшие глаза, полная шея, тучный, говорит вкрадчиво, вглядываясь в лицо собеседника, создает внешний вид всегда занятого человека, постоянно брит. Квартира его находится в переулке по ул. бывш. Барматской, ныне Мицкевича. При входе в квартиру малый коридор – дверь вправо. В комнате стоит стол с книгами и канцелярскими принадлежностями

ми. Налево от входа стоит кровать. На столе бывает всегда очень много газет. Против входа на стене висит больших размеров портрет Симона Петлюры, по правую сторону портрета устроена вешалка, под которой стоит большая корзина. Литвиненко очень часто прогуливается по улицам Ровно с трубкой во рту, бывает в ресторане, на базаре и т. д..

Вочевидь, характеристику писали зі слів агента, який сам був у помешканні Литвиненка і спілкувався з ним. Чеботарів свого часу попереджав Івана, аби був пильним і нікому не довіряв на сто відсотків.

«Навіть твого найкращого друга вороги можуть перевербувати, і він стане ворогом», – застерігав він.

Та Литвиненко не хотів цьому йняти віри. «Так можна і з глузду з'їхати», – завважував про себе і все ж схилився до думки, що людям треба вірити, інакше втрачатимеш віру в добро і справедливість. Водночас робота в розвідці примушувала піддавати сумнівам свої усталені переконання. Тепер він уже не був таким довірливим, і для цього мав усі підстави. Надійні людини повідомляли, що ним активно цікавляться по той бік кордону.

Сов. секретно
Иностранное отделение
Контр-Разведывательного Отдела
ГПУ УССР

О работе У.Н.Р.

От УНР работу на Совстороне ведут: полковник Морозенко и Петренко. Пунктом, откуда они развертывают деятельность, является с. Могиляны, где на квартире у какого-то крестьянина они принимают людей, приходящих с Совстороны. Морозенко сейчас проводит только организационную работу на Совстороне и по распространению литературы. Организация на Совстороне строится по принципу троек, которые ведут разведывательную работу, о массовых организациях не помышляют, но полагают создать такую сеть организации, которая охватывала бы большой район и в нужный момент могла представлять из себя силу...

Начальник Іноземного відділення ДПУ УСРР Даниїл Леопольд наказав своїм підлеглим активізувати роботу по Литвиненку. «Ставте перед агентами завдання проникати у його оточення, вивідувати плани і наміри, збирати інформацію про те, де він буває, з ким спілкується, а ще нам треба мати якомога детальніше його описання», – наголошував він на оперативних нарадах.

Невдовзі, наприкінці 1932 року, на стіл лягло чергове агентурне повідомлення стосовно Литвиненка. Начальник Іноземного відділення уважно його прочитав і підкреслив синім олівцем один абзац:

«Его приметы: среднего роста, плотного телосложения (толстый, с большим животом), лицо полное, круглое, носит маленькие английские усы, темный шатен, постоянно курит трубку».

Потім виділив ще один:

«С кем дружит Литвиненко, не установлено, т.к. по городу ходит всегда сам. Правда, два дня тому назад Литвиненко гулял по городу с каким-то неизвестным мужчиной, который в Ровно появился впервые...»

Цим невідомим був Юрій Городянин. Він щойно приїхав до Рівного, і варшавські керівники Литвиненка доручили влаштувати його на помешкання та пильно придивитися, чи не є молодий чоловік більшовицьким агентом, бо на те були підозри.

Іван одразу пізнав Юрія. Та і як було не впізнати! У Збірному запорозькому кінному полку імені Богдана Хмельницького, яким командував Литвиненко, Юрій був старшиною-кіннотником. Вони разом пройшли сотні кілометрів тилами більшовицьких і денікінських військ, стільки всього пережили...

«Який більшовицький агент? Що за дурню вони там вигадали?!» – розмірковував Литви-

ненко, готовий поручитися за побратима і свого колишнього підлеглого.

На початку лютого 1920 року полк дістався до холоднорських сіл. Тоді вночі стояли сильні морози, і Юрій, задрімавши на бричці, незчувся, як відморозив собі пальці правої ступні. Нога розпухла, почалася лихоманка. Продовжувати похід він уже не міг, тож змушений був залишитися на лікування в Мотриному монастирі, де в той час табором стояли гайдамаки Холодного Яру.

– Де ти потім подівся і що з тобою сталося? – щиро почав цікавитися Литвиненко і почув незвичну історію, не знаючи, йняти тому віри чи ні.

– Після одужання я вже хотів рушати навздогін своєї частини, – оповідав Юрій, – та холоднорці, яким бракувало старшин воєнного часу, переконали, що й тут я не менш потрібний для справи боротьби за Україну. Знаєш, я ніколи не шкодував, що вирішив зостатися. Той рік став найщасливішим періодом мого життя.

Його призначили осавулом 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру і дали псевдо Залізник, творчий псевдонім Горліс-Горський він узяв пізніше. Був хоробрим та надто довірливим. Говорячи про це, згадував випадок, коли подарував життя полоненому начальникові міліції і відпустив його, а той згодом «віддячив», викликавши телеграфом з Єлисаветграда полк червоної кінноти. Бій завершився великими втратами для холоднорців, а сам Юрій потра-

пив у полон. Тоді йому пощастило утекти й повернутися до Холодного Яру. А там довідався, що побратими вже справили по ньому поминки.

Підлікувавшись у Рівному і набравшись сил, Юрій почав викладати все пережите за минулі роки на папері. Це письмо поглинало його з головою, ніби він переносився до Холодного Яру, і тоді Литвиненко прагнув не заважати йому й не відволікати своїми розпитуваннями. Та не забував він і настанов із Варшави: висловити свою думку стосовно можливої співпраці Городянина з більшовиками.

А трапилася з ним така незвичайна пригода. Навесні 1921 року, виконуючи завдання одного з холоднорських отаманів, він перейшов кордон і дістався Львова, де зустрівся з одним із керівників Партизансько-повстанського штабу Державного центру УНР в екзилі, генерал-хорунжим Юрком Тютюнником. Той уважно вислухав посланця з України, але чомусь поставився до нього насторожено. Напевне, низка провалів, спричинена активізацією роботи більшовицьких спецслужб у середовищі української еміграції, змушувала кожного новоприбулого просіювати крізь сито недовіри.

Генерал не став утаємничувати Юрія у плани Партизансько-повстанського штабу і відправив у табори для інтернованих українських вояків. Можливо, зробив це заради того, щоб придивитися до нього і визначитися, як надалі використати у справі боротьби за Україну. Він бачив, що Юрій рвався у бій, та не хотів поспішати.

Городянин повернувся в Україну навесні 1922-го і розпочав підпільну роботу під псевдонімом Горський. Спершу вів її у Києві, а потім на Поділлі. Кілька разів переходив Збруч, щоб передати конфіденційну інформацію урядові УНР. Та через донос 3 квітня 1923 року Юрія затримали.

Вісім місяців він провів за ґратами в ДПУ. Чекісти не змогли довести його вини і звільнили з-під варти. Та не залишили у спокої. І тоді за завданням українського підпілля Горський дав згоду працювати в агентурному апараті ДПУ, ділячись усією отриманою інформацією з побратимами. Це допомогло зірвати не одну чекістську операцію.

Та так тривало недовго. У 1924-му його за антикомуністичну підпільну роботу на Поділлі знову заарештували і засудили до 15 років ув'язнення.

– А як вдалося цього разу втекти? – не вгавав зі своїми запитаннями Литвиненко.

– Я вирішив симулювати психічне захворювання, – вів далі утікач. – Це задля того, аби потрапити до психіатричної лікарні, з якої легше було втекти. Та мені не одразу повірили. Упродовж кількох років тримали у тюремній лікарні. За цей час довелося пізнати тюрми Вінниці, Києва, Полтави та Херсона. Нарешті у Херсоні мене перевели до психіатричної лікарні, звідки я й утік. Спершу подався на Дон, потім на Кубань, Поволжя, в Нижній Новгород, у Москву, звідти помандрував до Білорусі. І ось тепер опинився в Рівному.

Уся ця історія здавалася Литвиненкові не-ймовірною, як і багатьом іншим. Хтось у неї вірив. Хтось сумнівався. Та не Литвиненко.

– Так ми кожного, хто прийшов з того боку, можемо підозрювати у співпраці з ДПУ, – говорив він своєму новому начальнику у Варшаві, генерал-хорунжому Всеволоду Змієнку, і той, зрештою, також погодився з ним.

Невдовзі Юрій Городянин зі стосом своїх рукописів перебрався до Львова, і вся ця епопея стала потроху відходити у Литвиненка на другий план. Та згодом він не без цікавості дізнався про те, що Юрій видав книжку «Ave dictator!» під псевдонімом Горліс-Горський. А за рік – повість «Отаман Хмара».

У передмові до неї автор писав: «Маючи за плечима 4 роки підпільної боротьби з московсько-більшовицькою владою в Україні (з них 8 місяців з наказу своєї організації – в агентурному апараті ГПУ), два смертних присуди і разом дев'яносто сім із половиною місяців арештів ГПУ та більшовицьких тюрем, – я дозволю собі піднести крайчик завіси, якою закриті тайни червоної охоранки».

Ще за певний час у Львові вийшли друком книжки «У ворожому таборі» та «Холодний Яр», які мали величезний успіх. Іван Литвиненко намагався відстежувати долю Юрія, розпитуючи про нього у знайомих. Так дізнався про участь Горліса-Горського в обороні Карпатської України. А потім сліди загубилися.

Було це у 1939 році, коли й сам Іван уже відійшов від розвідувальних справ, бо уенерівська спецслужба фактично почала згортати свою роботу ще у 1936 році. Упродовж якогось часу він опікувався українськими справами у Каліші. А потім почалася війна...

Про нього згадав колишній підлеглий – отаман Бульба-Боровець, який став створювати на Волині й Поліссі «Поліську Січ», а згодом Українську повстанську армію. Він розумів, що без добре налагодженої розвідувальної мережі успіху не досягти. А де шукати кадри для цієї специфічної роботи? Звісно ж, з-поміж колишніх українських старшин.

Спершу Литвиненко очолював відділ розвідки Крайового військового штабу УПА-Північ. У цей час обрав собі псевдо Євшан. Згодом командир УПА-Північ Дмитро Клячківський (Клим Савур) зрозумів, що знання і досвід 52-річного ветерана визвольної боротьби, якому до того ж стали дошкуляти старі недуги, ліпше і раціональніше використати для підготовки молодих бійців. Його призначили інструктором старшинської школи УПА «Дружинники», де він викладав шестигодинний курс «Бойова розвідка» і керував випуском старшин.

Нове заняття його захопило, та з кожним місяцем перебування у сирих землянках і на холоді давалися взнаки. Гострий ревматизм, на який захворів ще за Першого зимового походу, підступно нагадав про себе і став дошкуляти. Після особистої зустрічі з членом Центрального

проводу ОУН Василем Куком (Лемішем) Литвиненко вирішив перебратися до міста і перейти у підпілля.

Йому виготовили новий паспорт на ім'я Солончака Данила Костянтиновича і на початку 1944 року направили до Львова, поставивши низку завдань із налагодження роботи у підпіллі. Даючи останні настанови, Василь Кук радив Іванові змінити зовнішність.

Та йому так було шкода своїх вусів! Так і ходив вулицями Львова у чорному пальто, чорній шапці, з чорними коротко підстриженими вусами і з незмінною люлькою в роті.

Іван удруге одружився. Перша дружина – Ірина, односельчанка з Хоружівки, і двійко дітей, Григорій і Євдокія, – zostалися у минулому житті. Він не знав, де вони і що з ними. А про себе упродовж багатьох років навіть боявся подавати якусь звістку, боявся, аби їм не зашкодити.

Він був певен, що листування з ними ні до чого доброго не привело б. Колишня дружина і діти виросли вже за нової влади. Невідомо, які у них погляди й переконання. Спершу часто думав про них, сумував, краявся. Та з роками ці спогади поступово стиралися з пам'яті й заповнювалися новими подіями і враженнями.

Після звільнення міста від гітлерівців радянська військова адміністрація спільно з органами держбезпеки почала пошуки неблагонадійних, тих, хто співпрацював з німцями, воював у лавах Української повстанської армії і хто без

особливої радості зустрів повернення радянської влади. Кожного просіювали через сито НКДБ: де був, що поробляв, з ким воював і проти кого, і так аж до 1917 року. Литвиненкові-Солончаку було що приховувати.

Він мав би причаїтися, сховатися, змінити, нарешті, зовнішність. Принаймні, не пихкати люлькою у людних місцях. Чому цього не зробив? Що притупило його пильність?

Якось на вулиці на ньому прискіпливо зупинив свій погляд один із оперуповноважених управління НКДБ УРСР по Львівській області. «Шатен із вусами і люлькою...» – зауважив про себе, намагаючись віднайти із закутків пам'яті орієнтування про тих, хто перебував у особливій картотеці непримиренних ворогів радянської влади. Піднявши всі необхідні папери в управлінні, він прийшов до начальства.

– Здається, я сьогодні бачив у місті чоловіка з цими прикметами, – поділився своїми здогадками.

Наступного дня усіх співробітників спрямували на пошук невисокого на зріст чоловіка з великим животом, чорним волоссям, вусами і люлькою. Литвиненко, який навчав інших, як треба виявляти стеження за собою, одразу й не збагнув, як усе відбулося. Під якимось приводом йому запропонували зайти до приміщення державної установи. «Вас у вікно побачив один чоловік, пізнав як давнього знайомого і хотів побачитись», – приблизно щось таке вигадали. І він зайшов. А там на нього вже чекали.

«Ваше прізвище, ім'я, по батькові, місце народження, де працюєте, мешкаєте?» – запитання сипалися одне за одним. Він автоматично відповідав згідно із заздалегідь розробленою легендою, але інтуїція вже підказала, що потрапив у халепу. Зрештою, невідомі чоловіки не стали довго розігрувати цю виставу і виклали всі карти.

– Нам усе відомо. Ви Іван Данилович Литвиненко, він же Морозенко, агент розвідки УНР і польських спецслужб. Якщо все розкажете про свою шпигунську діяльність і станете з нами співпрацювати, гарантуємо життя. В іншому разі...

Чи був у нього вибір? Іван розмірковував над цим питанням уже наодинці в камері. Пригадував розповіді про колег, які потрапляли у таку самау скруту. Та найперше переймався тим, чи довго за ним могли стежити, з ким бачили разом, які конспіративні квартири, що він відвідував, розкрили. Він думав над тим, як попередити про свій провал товаришів, що із загальновідомої інформації про себе можна розповісти, аби потягнути час і спробувати підбити слідчих до гри за його правилами.

На допитах він розповідав про свою участь у Першому зимовому поході, про життя в еміграції, діяльність уенерівського уряду і його спецслужб. Та від нього хотіли почути інше. Розпитували про організацію підпілля ОУН і зв'язки з очільниками УПА. Він не заперечував, що мав контакти, але давав зізнання тільки щодо тих, хто вже загинув або перебував за кордоном.

Зрештою, слідчим набридло з ним панькатися і вони винесли вердикт:

«...Несмотря на то, что ЛИТВИНЕНКО-МОРОЗЕНКО была предоставлена возможность искупить свою вину перед Советской властью, он по своей личной инициативе не предоставил нам никаких сведений по подполью ОУН-УПА, скрывает от нас известных ему оуновцев, в то же время сам эту связь с ОУН-УПА поддерживает.»

ПОСТАНОВИЛ:

ЛИТВИНЕНКО-МОРОЗЕНКО

Ивана Даниловича,

проживающего по адресу:

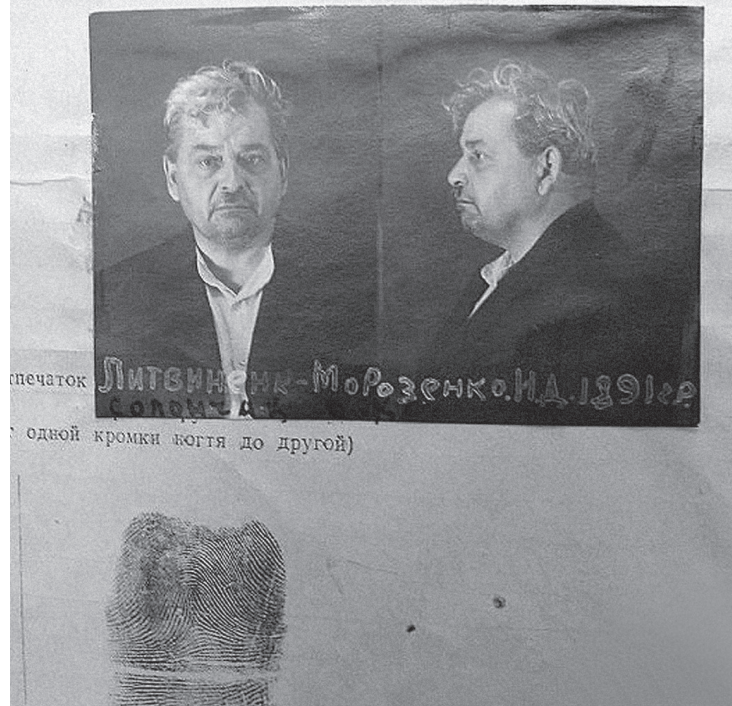
г. Львов, ул. Яховича, дом № 24, кв.1

подвергнуть аресту и обыску...»

Арешт санкціонували 1 червня 1946 року. Слідство тривало до кінця року і завершилося 12 грудня винесенням військовим трибуналом військ МВС Київської області смертного вироку. Але ще понад два місяці Литвиненка тримали у камері смертників Лук'янівської в'язниці. Можливо, ще сподівалися, що він розповість усе, про що мовчав на допитах. Не дочекалися.

На розстріл його повели 17 лютого 1947 року. Як поводив себе Іван Литвиненко в останні години свого життя, що казав перед

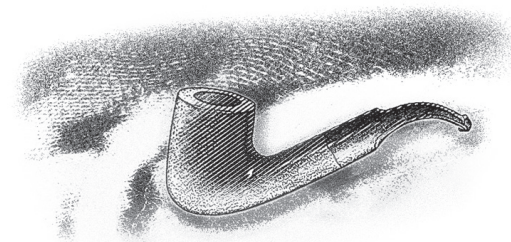
Место для фотокарточки арестованного

Іван Литвиненко, 1946 р. – Фото з ГДА СБ України

смертю, чи цікавилися його останньою волею і чи дали можливість викурити якщо не люльку, то хоча б цигарку, ніхто достеменно не знає.

Вуса і люлька. Ці особливі прикмети зіграли з ним злий жарт. Чи мав шанс уберегтися? Напевно, не варто тішити себе ілюзіями.

**СВОЄЮ
НЕПРИМИРЕННІСТЮ ВІН
ПЕРЕВЕРШУВАВ УСІХ**

[*Яків Гальчевський*]

Восени 1920 року поріділі й знеможені червоні полки поверталися з-під Варшави, де були розбиті поляками. Вони так і не дочекалися підмоги від Першої кінної армії Семена Будьонного, яку під Замостям затримали українські вояки під проводом полковника Марка Безручка. Намір насकोком принести в Європу пролетарську революцію на багнетах Будьонного і Тухачевського провалився.

Лють від невдач і поразок виливали на українське населення Волині, Галичини, Поділля, Київщини. А надто мстили родичам українських вояків і повстанців, які відкрито виступали проти радянської влади. Про таких дізнавалися у місцевих комуністів і чекістів.

До оселі Федора Гальчевського загін червоних привів син подільського єврея-корчмаря, новоявлений комісар Бург.

– Ось тут мешкає брат головного місцевого повстанського отамана і зятятого петлюрівця Якова Гальчевського, – промовив він у передчутті розправи.

Федора витягнули з хати, кинули, як лантух зі збіжжям, у пилюку на подвір'ї і стали бити. Він закривав обличчя руками. Крізь гамір, крики і лайку чув лише короткі фрази: «Це тобі за брата... Це одна кров...» Після довгих знущань Бург витягнув наган і вистрілив Федору туди, де сходилися густі чорні брови.

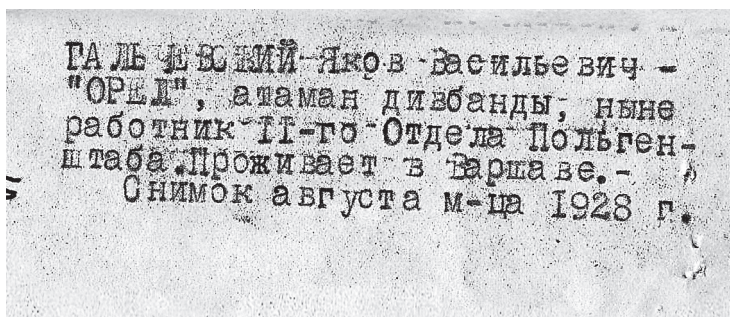
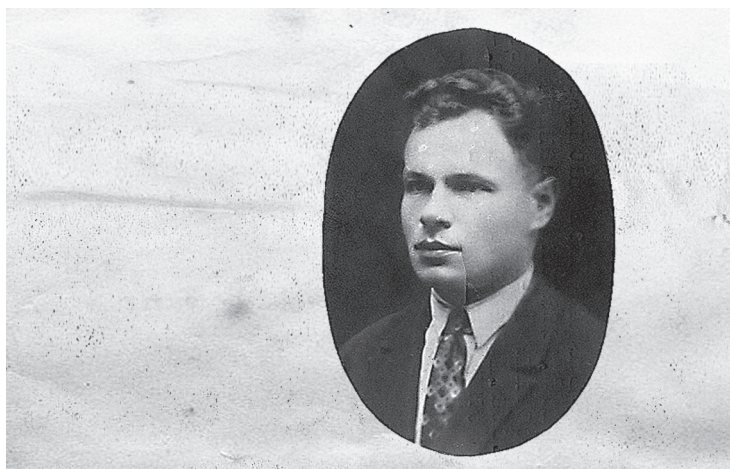

Фото Якова Гальчевського з ГДА СЗР України із написом на звороті

Та на цьому не зупинилися. Підпалили хату, а потім пішли по селу, виловлюючи тих, хто не встиг утекти. Кого вдавалося схопити, сікли нагаями і шомполами, кололи багнетами, а хто виривався – стріляли навздогін. Убивали за те, що були українцями і хотіли розбудувати Українську державу на своїй землі.

На могилі молодшого і єдиного брата Яків Гальчевський поклявся до останнього подиху мстити вбивцям, мстити вдень і вночі, мстити усім більшовикам, які прийшли зі своїми порядками і стали чинити наругу над українським народом.

Спливав час, і бажання особистої помсти відійшло на другий план. Він уже не прагнув позбавити життя близьких родичів убивці свого брата. Хоча козаки й підбивали вчинити розправу над ними – на тій лише підставі, що «це одна кров». Не раз кликали Якова навідатися у корчму до балинського єврея і пригадати йому підле звірство, скоєне його сином. Але він стримав себе і не дозволив розправи іншим.

«Ми є месники за всі кривди, заподіяні нашому народові, особистих ворогів залишаймо поки що у спокої», – говорив він.

Зате помста більшовикам не знала меж. На чолі мобільного кінного загону Гальчевський несподівано з'являвся то тут, то там, нападав стрімко, сіяв у лавах ворога паніку, і тоді вже його ніхто не міг зупинити.

Майже у кожного з побратимів Якова окупанти розстріляли і замучили когось із рідних. Он в Ониська більшовики за повстанську діяль-

ність застрелили брата Давида. Згодом піймали сестру Оляну. Вибиваючи з неї зізнання про брата, жорстоко катували і гвалтували, потім живою засипали в ямі, яку вона сама собі викопала. Дівчина нічого не сказала, бо нічого й не знала. Її напівживою відкопали, забрали в губчека, де розстріляли.

За те, що козак Гриць Осадчук подався у повстанці, розстріляли сестру і старого батька. А за чотирьох братів-повстанців Антонюків замучили їхнього батька Гриця. Питаючи за синів, спершу подрізували вуха, носа, викололи очі, по суглобах розібрали руки, обрізали губи, вирізували язика і шаблюкою закололи в горло. Потім вивезли за село, затоптали в болото і наказали не ховати мученика.

Мало не перед кожним повстанцем в уязві зримо поставали такі жахливі картини смерті їхніх рідних від рук червоних комісарів, і тоді селяни ставали жорстокими у своїй помсті. Та усіх перевершував своєю непримиренністю сільський учитель Яків Гальчевський.

Ще донедавна він мріяв навчати у школі дітей грамоті, добру і любові. Та не судилося...

Народився Яків 22 жовтня 1894 року в селі Гута Літинська Літинського повіту Подільської губернії у звичайній селянській родині. По закінченні двокласної вчительської школи з вересня 1913 року почав учи-тельювати у церковнопарафіяльній школі села Сахни Летицького повіту. Батьки раділи, що старший син вивчився і вибився в люди. Про нього го-

ворили як про здібного педагога із доброю перспективою, який прагнув виховувати учнів на засадах українського патріотизму.

Та вчителювання тривало недовго. 1915 року Якова мобілізували до війська. По закінченні Житомирської школи прапорщиків він воював на фронтах Першої світової війни. Був поранений, контужений, отруений газами. В окопах не відсиджувався і за спину інших не ховався. Дослужився до штабс-капітана.

За героїзм у боях Яків був нагороджений орденом Святого Станіслава 3-го ступеня з мечами і бантом, орденом Святої Анни 3-го ступеня з мечами і бантом та орденом Святої Анни 4-го ступеня. А ордени тоді аби за що не давали.

Революційні події 1917 року внесли суттєві корективи у подальше життя Гальчевського. Він узяв активну участь в українізації частин російської армії. Після демобілізації повернувся до педагогічної діяльності. Упродовж певного часу вчителював, згодом завідував школою у селі Брусленів. На уроках історії учні з цікавістю слухали його розповіді про Богдана Хмельницького, Івана Гонту й Устима Кармелюка.

Яків радо сприйняв проголошення незалежності України й уважно стежив за усіма подіями. Його обрали членом повітової шкільної ради, водночас він вступив до Українського національного союзу, згуртував біля себе однодумців і став готуватися до антигетьманського повстання.

У 1918 році на чолі загону брав участь у встановленні влади Директорії УНР на півночі Поділля. Потім за наказом командування частину загону залишив на свого ад'ютанта, а іншу з'єднав із Гайсинським куренем, який зрештою став полком армії УНР. Яків у ньому командував сотнею, а згодом вже як командир виводив пошарпаний полк у бік міста Рівне.

На станції Радзивилів відбулася зустріч із Симоном Петлюрою. Головний отаман наказав Гальчевському йти через фронт на зв'язок із партизанами та організувати руйнування заплілля Червоної армії.

Яків повернувся в Літинський повіт, де почав наново формувати загін. На його чолі активно діяв у Літинському, Летичівському, Проскурівському, Ново-Ушицькому, Жмеринському і Могилівському повітах. На кінець літа 1922 року Подільська повстанська група вже налічувала 4 кінні бригади і сотню імені Івана Богуна, які, як хижі птахи, несподівано налітали на продзагони, каральні підрозділи Подільської губернської ЧК і навіть окремі частини так званого червоного козацтва, дивізій Котовського та Осадчого, корпусу Примакова.

Саме тоді Головний отаман Симон Петлюра підвищив сотника Якова Гальчевського до рангу полковника УНР і наказав обійняти командування всіма повстанськими загонами в Правобережній Україні, а також контактувати з повстанцями на Лівобережжі.

Невдовзі за давнім козацьким звичаєм Гальчевський узяв псевдонім Орел. Та для успіху справи було замало зненацька нападати і так само зникати й розчинятися в навколишніх лісах. Яків почав випрацьовувати тактику підпільно-партизанської боротьби, значне місце в якій відводилося добре налагодженій розвідці й контррозвідці.

Його поінформованість вражала. Гальчевський скрізь мав надійних інформаторів: на залізниці, телеграфі, в ревкомах, у військових частинах і навіть у ЧК. За правдиву інформацію він не шкодував винагород, зокрема щедро заохочував місцеве єврейське населення, яке справно постачало йому найрізноманітніші відомості.

Така прихильність пояснювалася тим, що отаман свого часу відпустив єврейську родину, яка поверталася з Америки до Проскурова й опинилася на шляху повстанців, які саме влаштували засідку на більшовиків. Нічого підозрілого у них не знайшли, крім 25 тисяч доларів. Та Яків забронював своїм хлопцям відбирати гроші.

Невдовзі подорожніх зупинили червоні, які не те що забрали все, а й навіть познімали з жінок панчохи. Розголос про це миттєво розійшовся округою. Після цього чимало євреїв з довколишніх містечок виявили бажання вступити до загону Гальчевського. Він ввічливо відмовив, а ось послугами єврейського населення постійно користувався.

А ще він умів поставити ворогів у таке становище...

Одного разу в клубі села Сахни, де свого часу Яків учителював, керівники більшовицьких установ області запланували урочисте зібрання і святочну виставу. Посеред дійства у залі з'явився загін на чолі з самим отаманом Орлом, переодягненим у червоноармійську уніформу. Назвалися відділом особливого призначення й оголосили контроль документів. Потім виокремили міліцейське начальство і чекістів, причетних до розправ над мешканцями області, вивели їх із клубу і відразу ж розстріляли. Хор при цьому співав «Ще не вмерла Україна», а весь комуністичний актив у залі слухав стоячи.

Та з кожним місяцем Гальчевський дедалі чіткіше усвідомлював, що за такого засилля більшовицьких регулярних військ і каральних загонів ЧК в Україні новий повстанський рух не дасть позитивних результатів, особливо для учасників повстання. Водночас він зауважував: «Кожна нова жертва – цеглина у наш національний будинок, бо ніколи людська кров не лється намарно!»

1923 року партизанський рух став слабшати. Повстанці почасти розійшлися по домівках, почасти перебравися на той бік Збруча й опинилися на польській території, де мали намір збиратися з силами перед новим етапом боротьби за звільнення України від більшовиків.

Наприкінці березня 1925 року Орел із невеликою групою сподвижників спробував підняти на Поділлі повстання, але це вже була марна спроба. Тоді подався на західноукраїнські зем-

лі, що на той час були під Польщею, з наміром і надалі боротися з більшовицьким режимом, але вже у нових умовах. Для зручності оселився у волинському містечку Корець неподалік кордону, де за завданням першого керівника спецслужби Державного центру УНР в екзилі Миколи Чеботаріва створив розвідувальний пункт. Згодом такий самий пункт під його орудою запрацював у Лановцях.

У розвідувальній роботі на цьому етапі Яків безпосередньо підпорядковувався полковнику Іванові Литвиненку. Вербовка агентури, засилання її у запілля червоних, добування інформації про реальний стан справ в Україні – усе це захопило його з новою силою. Йому імпонувала така робота – бути утаємниченим у справі, які не кожному довіряли.

Розвідкою він займався упродовж кількох років, аж доки не надійшла нова пропозиція.

Таких активних старшин, як Гальчевський, керівництво Державного центру УНР намагалося постійно тримати у полі зору і якимось чином організувати для майбутньої боротьби. З цією метою Симон Петлюра ініціював заходи, щоб українських старшин брали до армії тих держав, на території яких вони проживали.

Президент УНР Андрій Лівіцький та Військовий міністр Володимир Сальський направили Юзефу Пілсудському меморандум, у якому просили прийняти до польської армії принаймні сто українських офіцерів, спрямувавши їх до різноманітних військових навчальних закла-

Яків Гальчевський

дів, підготовчих курсів, армійських частин та підрозділів. За планами еміграційної української влади навчання у польських закладах та служба в армії Речі Посполитої мали стати важливим етапом підготовки кадрів для майбутньої армії УНР.

Вирішив продовжити військову освіту й подальшу

службу у польському війську і Яків Гальчевський, але під іншим прізвиськом. У вересні 1930 року він став капітаном Війська Польського Войнаровським. Багато працював над собою і не зважав на спроби польських офіцерів применшити рівень підготовки українських контрактних старшин. Незабаром на вправах із тактики з'ясувалося, що знання всіх без винятку польських капітанів і майорів полку є значно нижчими, ніж у нього. Начальство помітило це і послало Войнаровського на Вищі піхотні курси для штабових старшин, які він успішно скінчив.

На початку Другої світової війни Яків очолював окремий батальйон «Бродниця» полку Національної Оборони 4-ї польської дивізії.

За 18 днів війни він виявив надзвичайну хоробрість. Є згадки про те, що польський генерал Болтуць представляв майора Войнаровського до найвищої нагороди Польщі, а генерал Бортновський відзначав його у своїх рапортах вищому керівництву держави. Та війна для Польщі швидко закінчилася. А для самого Якова ще й німецьким полонем.

У полоні перебував до січня 1940 року. Після звільнення з допомогою високопосадовців українського еміграційного уряду поїхав до дружини на Холмщину. Невдовзі все пережито впродовж останніх років вилилося в рукопис під назвою «З воєнного нотатника», який він розпочав ще у німецькому таборі. А потім написав книгу «Проти червоних окупантів», перший том якої 1941 року видав у Кракові, а другий – 1942 року у Львові. Крім цього, багато сил вклав у написання історіософічної праці про історію і долю України, її друзів і ворогів, місце та роль у сучасному світі.

«Світова історія поставила хрест на могили багатьох народів, які були безхребетні, роз'єднані всередині, слабкі назовні та не хотіли чи не вміли боротися за своє місце під сонцем, – з болем у серці і вірою в кращу долю писав він пророчі рядки. – ...Нам потрібно позбутися усіх негативних прикмет, набутих у довгій недержавній житті. Нам треба здобути нові, творчі прикмети, які знаменують нації здобитчиків, а не стояти в маразмі етнографічною масою. В іншому випадку наша Бать-

ківщина стане колонією чужих народів, як це було дуже часто протягом нашої історії...»

Ще перед Другою світовою війною політика польської влади до українського населення була жахливою. Яків не міг цього спокійно споглядати, тому організував комітет Грубешівської повітової української самооборони, який обороняв українців від польського насильства.

Та не всім було це до вподоби.

21 березня 1943 року Гальчевський, повертаючись із похорону товариша, вбитого поляками, заїхав у село Переселовичі провідати молоду дружину Надію і сина Романа. Уночі школу, де мешкала родина, оточили три десятки бойовиків Армії Крайової, озброєних автоматами. Гальчевський мав лише пістолет. Сутичка була недовгою. Пораненого отамана витягнули на подвір'я і на очах дитини й дружини стали бити, ламаючи йому руки і ноги, а потім добили багнетами.

Поховали Якова Гальчевського-Орла у містечку Грубешові на Холмщині. Його могилу поляки зрівняли із землею. Але нікому не вдалося затьмарити пам'ять про відчайдушного отамана і незламного борця за українську ідею. Вона жива й донині.

**«РОЗВІДКА Є ТАЄМНОЮ
ВІЙНОЮ, І Я В ЦІЙ ВІЙНІ
БРАВ УЧАСТЬ...»**

[*Яків Водяний*]

Яків Водяний був серед Вільного козацтва людиною вельми знаною. Якось його ледь не обрали Гетьманом замість Павла Скоропадського. То окрема історія, яка добряче обросла небилицями.

Коли на запрошення Центральної Ради до країни прийшли німці, Вільне козацтво було роззброєне. Водяний, який до того мешкав у Смілій, переїхав до Києва, де влаштувався завідувачем торговельним відділом «Дніпросоюзу».

Одного разу голова цієї організації Коліух скликав нараду керівних працівників, а сам дещо затримався у Скоропадського. Усі очікували з нетерпінням на його появу. Аж раптом відчинилися двері, і прямо з порога Коліух промовив, звертаючись до Водяного:

– Якове Михайловичу! Зараз оце іду від Гетьмана. Він дуже на вас нарікає. Каже, що має відомості, нібито в Батурині відбувся з'їзд повстанців з цілої України, де замість нього вас вибрали Гетьманом.

Усі присутні спрямували погляди на Водяного. А він спокійно зауважив:

– Та я з Києва узагалі нікуди не виїздив.

Після наради друзі все ж порадили йому не гайно тікати. Від гріха подалі. Він вийшов на вулицю і раптом здибав старого знайомого, який став розповідати те саме. Понад те, запевняв, що і в газеті про це читав.

Розмірковуючи над цією несподіваною звісткою, Водяний пригадав недавні події жовтня 1917 року. Тоді його та одного козака на полковій конференції вибрали делегатами на Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва в Чигирині. На цьому з'їзді делегати від п'яти українських губерній і Кубані обрали отаманом Вільного козацтва генерала Павла Скоропадського. Яків Водяний, єдиний із делегатів, голосував проти. Пізніше Скоропадський відгукнувся про нього як про темну особистість.

Пам'ятаючи про це, Яків вирішив не випробувати долю і зник із Києва. Після того як Директорія підняла повстання проти Скоропадського і Гетьман залишив Україну, Водяний об'явився в Черкасах. Там його радо зустріли і обрали членом повітової управи.

У цей час із півночі в Україну сунули червні московські полки. Керівники більшовицької партії направляли своїх емісарів у різні регіони, аби агітували за радянську владу. Дісталися вони і до Черкас.

25 січня 1919 року Яків Водяний приїхав поїздом до міста на спільну нараду повітової та зе-

мельної управ. Він не знав, що вранці місто захопив збільшовичений український полк. В одну мить його і ще кількох чоловіків оточили понад два десятки козаків із рушницями і повели до коменданта залізничної станції. Це був новопризначений більшовицький комендант. Забачивши Водяного, озброєний натовп закричав:

– Розстріляти його! Він клявся, поки жити-ме, бити більшовиків!

Вирішували недовго. Спочатку усіх затриманих помістили до в'язниці, а вночі виштовхали на вулицю і кудись повели у супроводі загону червоноармійців. Яків не мав сумнівів у тому, що ведуть на розстріл.

«Тікати! Тікати! Тікати!!!» – лише одна фраза стугоніла в голові.

Невдовзі зупинилися.

– Левий фланг, п'ять шагов назад! – скомандував старший.

Далі уже не можна було зволікати. Він пробував ґрунт під ногами, чи не слизько. Потім рвучко кинувся між конвойних і чимдуж побіг.

– Стой! Стой!!! – чув позаду крики, а потім залунали хаотичні постріли.

Яків біг не озираючись, петляв поміж вербами, потім різко повернув праворуч до залізничного насипу, а за ним уже був рятівний ліс.

Уже вкотре за 22 роки він уник загрози життя. А скільки драматичних поворотів на його шляху було до цього...

Народився Яків Михайлович Водяний 20 жовтня 1886 року у місті Сміла Черкаського

повіту Київської губернії у бідній селянській сім'ї. Він був наймолодший з-поміж трьох братів та мав ще двох сестер. З дитинства пізнавши скруту, мріяв вирости і боротися за справедливе життя.

1905 року вступив до партії есерів. А вже через рік за підозрою у належності до революційної партії був адміністративно висланий у Чернігівську губернію, звідки одразу втік і подався до Києва. Там активно діяв на чолі бойової дружини есерів. Навесні 1907 року його схопила поліція. Шість місяців провів у Лук'янівці, після чого за рішенням суду його запероторили на три роки в Наримський край. Але вже за два місяці звідти втік до Австро-Угорщини.

Від царської поліції переховувався у Львові, та невдовзі повернувся до Києва. А там – арешт, суд і вже знайомий етап до Наримського краю. Аби після звільнення не «забрили» до війська, за два місяці до завершення строку заслання знову втік. Цього разу подався до місця найближчого осідлого мешкання українців у Зеленому Кліні.

У Владивостоці жив до кінця 1911 року, та через побоювання переслідувань змушений був емігрувати. Сперш упродовж нетривалого часу перебував у Японії, а потім оселився в Австралії, де працював майстром на меблевій фабриці. З часом став непогано заробляти, отримав австралійське громадянство.

Та тільки-но почув звістку про повалення у Росії царя, одразу ж продав усе своє майно й

повернувся на Батьківщину. Влітку 1917 року Яків уже був у Смілі. Він виступав на мітингах, закликав свідомих патріотів до боротьби за самостійну Українську державу, до гуртування в загони Вільного козацтва.

За певний час ім'я Водяного вже було на вустах у багатьох земляків. Його обрали головою Смілянського повітового комітету боротьбистів, за кілька місяців – начальником смілянської міліції, а в жовтні 1917 року на козацькому вічі Смілянського повіту – полковником.

Під його проводом смілянські вільні козаки брали участь у боях проти російського війська, що поверталось із західного фронту до Росії. Успішною була операція Вільного козацтва, зокрема і смілянського, проти 8-ї російської армії в районі станції Бобринської.

Тут були зосереджені найкращі курені Звенигородщини, Черкащини та Єлисаветградщини. У бою, що тривав цілий день, мало не захопили коменданта російських військ в Україні Михайла Муравйова, який пробивався з Одеси на північ. Під час цієї операції черкасцями командував Яків Водяний.

Невдовзі, за правління Гетьмана Скоропадського, коли Вільне козацтво уже було роззброєне, Водяний переїхав до Києва, де влаштувався до «Дніпросоюзу». І треба ж було статися тій халепі з нібито обранням його на гетьманство. І знову треба було тікати...

Та довго сидіти без діла не міг. У 1921 році уже керував одним із гайдамацьких загонів у

Холодному Яру і діяв спільно з отаманами Ларіоном Загороднім, Юхимом Ільченком, Пилипом Хмарою та іншими.

Бойові дії тривали до 1922 року, коли внаслідок каральних дій ЧК більшість повстанських отаманів була заарештована або знищена. Водяний емігрував. У травні 1922 року він нелегально перейшов кордон із Польщею і оселився у містечку Гусятині. Працював у страхових та кооперативних товариствах і писав мемуари про визвольні змагання.

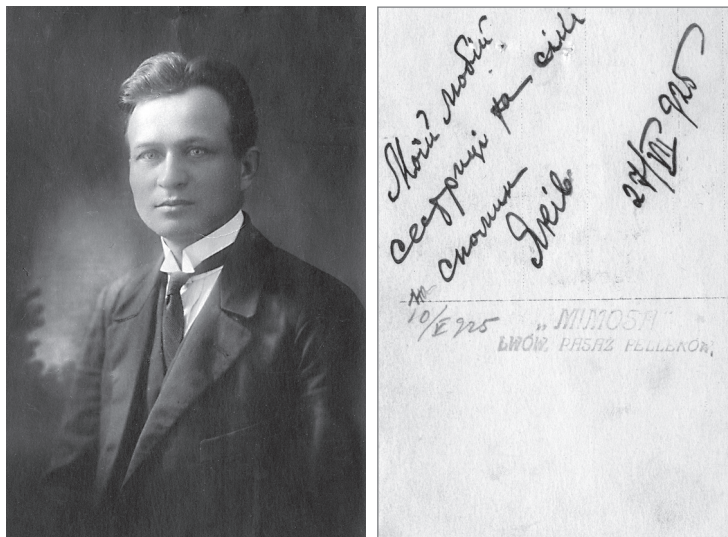

Фото Якова Водяного із дарчим написом на звороті. –
Фото з ГДА СЗР України

Згодом через своїх помічників Якова розшукав Микола Чеботарів, який саме формував засади діяльності уенерівської спецслужби в еміграції і її штат. Для цієї роботи йому потрібні

були саме такі – сміливі, активні й досвідчені люди. Думка про те, що може бути корисним за кордоном для реалізації української ідеї, Водяного захопила. Але під началом Чеботаріва працювати не захотів. Дуже вже багато чув про нього недобрих відгуків.

Коли ж II секцію Генштабу Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі у 1927 році очолив Всеволод Змієнко, Яків погодився з ним співпрацювати і здійснював розвідувальну діяльність до 1930 року. Під його проводом діяла добре організована група в містечку Гусятині й у селі Борсуки. Він мав агентурну мережу, яка добувала інформацію про стан справ в Україні. Через агентів переправляв листівки, журнали та іншу літературу, в якій звучав заклик не миритися з тодішніми порядками і всіляко боротися з радянською владою.

Інформація про те, що Яків Водяний об'явився на території Польщі й бере участь у контрреволюційній діяльності, швидко дійшла до органів ДПУ. Згодом у вироку військового трибуналу Київського особливого військового округу про це напишуть так:

«Водяной в 1927, 1928, 1929 и 1930 г.г., пребывая на территории Польши, являлся резидентом разведки «УНР» и проводил активную разведывательную (шпионскую) деятельность против Советского Союза. Водяной, как резидент, проводил вербовку агентов разведки, производил переброску агентов разведки на территорию Советского Союза, давал шпи-

онам задания... Кроме этого, Водяной, будучи непримиримым врагом Советской власти, в прессе на территории бывш. Польши распространял различную к.р. клевету против страны Советов и поддерживал польскую шляхту и буржуазию в ее борьбе против Советской власти».

А поки що чекісти міркували, як виманити Якова на радянську територію. У 1926 році він отримав листа від колишнього товариша Гриця Сочавського. Той писав: «Якове! Все те, за що ти боровся все своє життя, тут, на Україні, переводиться в життя... Українізація в повнім тоці, національне і соціальне (життя) налагоджується, приїдь (будеш) задоволений і щасливий».

Та Водяний, який знав стан справ в Україні і методи роботи ДПУ, не повірив. Він здогадався, під чію дудку співає Гриць.

Досє на Якова повнилося все новими й новими матеріалами. Про нього уже знали багато: і про місце мешкання, і про його найближчі зв'язки, і про вподобання. У перші ж дні окупації Червоною армією Волині та Галичини його знайшли й заарештували. Це сталося 27 вересня 1939 року.

Перебуваючи у в'язниці, він ще плекав надію втекти. Адже не раз робив це. Та більше не пощастило. До того ж чекісти вже знали майже все про нього і пильно наглядали.

Яків не крився, що займався розвідувальною роботою. «Перед від'їздом до м. Гусятин для організації розвідпляцувки, – давав він свідчення на допиті, – я від генерала Змієнка отримав

детальний інструктаж щодо своєї майбутньої роботи. Переді мною ставилось завдання перекидання контрреволюційної літератури до Радянського Союзу, вербовка туристів для перекидання літератури, а також вербовка агентів, які висвітлювали б настрої населення у Радянському Союзі».

І на судовому засіданні військового трибуналу Водяний виступав як ідейний борець. «Розвідку на користь УНР, – заявляв він, – я проводив для інформування уряду УНР, який потребував інформації для дипломатичних представництв у міжнародних колах. Я усвідомлював завдання розвідки. Розумію, що розвідка є таємною справою, і я в цій війні брав участь...»

Водяний не мав ілюзій щодо рішення суду. Вирок – «вища міра покарання – розстріл, без конфіскації майна, за відсутності такого» – був винесений 7 лютого, а виконаний 10 травня 1940 року у Києві.

ЗАПИСКИ НЕПОКІРЛИВОГО

[*Василь Прохода*]

29 січня 1945 року до рук офіцерів радянської комендатури у містечку Скваржинець, що за сім кілометрів від Познані, потрапив солідного вигляду 55-літній чоловік із добротним шкіряним портфелем і валізою, одягнений у хромові чоботи, хутряне напівпальто з каракулевим коміром і лайкові теплі рукавиці. Під час обшуку в нього знайшли й вилучили ручку фірми «Паркер» із золотим пером, окуляри із золотою оправою, портмоне з фотографіями та інші особисті речі.

На виконання наказу про необхідність затримання у прифронтовій смузі осіб за підозрою у можливій причетності до агентури ворога або таких, що переховуються як німецькі посібники, чоловіка того ж дня передали для подальшого з'ясування усіх обставин до відділу контррозвідки «СМЕРШ» 8-ї гвардійської армії.

Оперуповноважений відділу старший лейтенант Шведов ознайомився з письмовими поясненнями затриманого і не знайшов у них нічого

Василь Прохода, 1919 р.

цікавого. Чоловік писав, що прямував до Познані, де мешкала його сім'я. До цього працював неподалік на земляних роботах, залучений німцями, як і багато інших мирних жителів.

Та нічний допит став поворотним у долі затриманого. Шведов потирав від задоволення руки. Йому вдалося натиснути на довірливого чоловіка, і той, ще не усвідомлюючи усіх наслідків, розповів, що після поразки Армії УНР емігрував разом із рештками війська до Чехо-Словаччини, де

жив увесь час в еміграції. «Отже, петлюрівець, антирадянський елемент, а може, ще й німецький шпигун!» – радів смершівцеві у передчутті заохочення від начальства за чергове викриття.

А Василь Прохода сидів у камері для затриманих і розмірковував над ситуацією, в яку він потрапив. Максимум, що йому могли закинути, – роботу в німецькій Організації Тодта, куди

його мобілізували як фахового інженера і використовували під час війни на різних будівельних роботах. Ще була участь у боях з Червоною армією у 1918–1920 роках. Але ж відтоді минуло чверть століття.

Крім цього, в еміграції його постійно намагалися залучити до роботи у спецслужбах. Президент УНР Андрій Лівицький і військовий міністр Володимир Сальський неодноразово розмовляли з ним на цю тему, навіть обіцяли якусь платню. Та коли генерал Сальський запропонував йому налагодити зв'язок із польським консулом у Празі для шпигунської діяльності на користь Польщі, Василь категорично відмовився.

Робота в інтересах уенерівської розвідки... На це у нього була своя позиція. Василь вважав, що через розпорошеність сил, відсутність свого війська, амуніції, фінансування можна говорити лише про об'єднання у ветеранські організації для моральної і матеріальної підтримки один одного та національно-культурної праці, а не для масштабної політичної боротьби.

Водночас він щиро поважав і військового міністра, і керівника розвідки та контррозвідки УНР у екзилі Всеволода Змієнка. Чим міг, допомагав. Якщо просили, давав характеристики на членів української громади, бо чи не краще за інших знав їх, ділився різною інформацією, до якої мав доступ. Але гроші за це ніколи не брав.

У жодних своїх спогадах, як і в спілкуванні з близьким оточенням, Василь Прохода ніколи

навіть натяком не обмовився про причетність до діяльності уенерівських спецслужб в еміграції. На допитах у «СМЕРШі» він також нічого про це не розповідав. Хоча слідчі наполегливо прагнули усіма способами витягнути з нього такі зізнання і доповнити звинувачувальний висновок ще й статтями про шпигунство. Та ні документальних підтверджень, ні свідчень очевидців не знайшли.

Лише за новітньої історії аналіз деяких документів з архівів вітчизняних спецслужб дав можливість припустити, що керівництво розвідки УНР в еміграції усе ж вважало Проходу своїм, принаймні, позаштатним працівником і надійним побратимом, на якого можна було цілком покластися.

Так, 6 квітня 1931 року керівник уенерівської спецслужби Всеволод Змієнко у листі до Василя Проходи у Подебради писав: «Прошу Вас пока прекратить посылку (отправку) людей в Польшу до особого распоряжения...» А на завершення зазначав: «Приказы для Вашей организации передаю через Б. Надеюсь, что не пропадут, как последний раз...»

7 січня 1936 року Військовий міністр Генерального штабу Державного центру УНР в екзилі Володимир Сальський надіслав Василю Проході листа, в якому, з-поміж іншого, інформував про припинення роботи II секції – спецслужби. Вочевидь, якби Прохода не мав жодного стосунку до роботи цієї секції, то йому нічого й не повідомляли б. До слова, подібні листи отримали

всі інші українські старшини, причетні до діяльності уенерівської розвідки і контррозвідки.

Напевне, відсутність у мемуарах самого Василя Проходи згадок про цей прихований відтинок життя пояснюється природними рисами його характеру – умінням тримати язика за зубами, бути скромним. Ще змалечку хлопець ріс тихим і спокійним. Понад усе цінував порядність і справедливість, як виховували його батьки – запорожець із Оріхова Хома і кубанка Мотря.

Василь народився 25 грудня 1890 року на Кубані. Туди його батько забрів у пошуках землі та кращої долі. У їхньому роду ще прапрадід свого часу пішки пройшов усю українську землю із Прикарпаття до Запорозької Січі, тікаючи від панського гноблення, за що у козаків отримав прізвисько Прохода. Чимало находився Приазов'ям і Кубанню й батько Василя, аж доки не втратив сили та здоров'я.

Перед смертю він покликав сина і при ньому дав настанову дружині, аби вона, як би сутужно не було, дала йому добру освіту. Хома нутром відчував, що з Василя вийдуть люди і що для цього йому доведеться пройти великий шлях. Тому й вирішив благословити наостанок у добру путь.

Чи так уже було на роду написано, чи життєві обставини так склалися, але Василеві й справді довелося чимало помандрувати. Із Кубані він потрапив на Терек, потім на батьківщину батька в Оріхів на Запоріжжі, після цього у

Крим і Грузію. Під час Першої світової війни у ранзі хорунжого російської армії воював на австро-угорському фронті. Був поранений і потрапив до австрійського полону.

Після лютневої революції 1917 року взяв активну участь в українізації табору для полонених вояків у Йозефштадті. По тому з патріотичним запалом підключився до формування дивізії сірожупанників, що почала створюватися у лютому 1918 року у Володимирі-Волинському.

Із сірожупанними полками й дивізіями Василя пов'язувало чимало спогадів. Після нетривалого лікування в Оріхові він у вересні 1918 року повернувся на військову службу до Сірої дивізії, яка тоді перебувала на Чернігівщині, охороняючи разом із німецькими військами кордони Української Держави. Його призначили полковим осавулом 1-го полку.

У середині листопада Сіра дивізія пристала на бік антигетьманських сил і приєдналася до повстанців Симона Петлюри. У цей час німці зняли свої частини з українсько-російського кордону. Цим скористалися більшовики й почали наступ на Україну. Доволі швидко вони захопили Чернігів, узяли під контроль залізницю до Ніжина, а звідти вже був відкритий шлях на Київ.

19 січня 1919 року сірожупанники прибули на стратегічно важливу станцію Коростень-Подільський. Командир 1-го Сірого полку Антін Пузицький швидко зорієнтувався на місцевості, рішучими діями зупинив панічну втечу

українських військ, організував контрнаступ і відкинув більшовиків на кількадесят кілометрів. Після цього на додачу до трьох Сірих полків зібрав у один кулак усі частини, що були на станції, і створив із них Коростенську групу військ, начальником штабу якої призначив Василя Прохода. Уже наступного дня група відбила у більшовиків Овруч.

Тут Василь Прохода чи не вперше безпосередньо зіткнувся з діяльністю розвідок – своїх і ворожих. Як такої чіткої лінії фронту на той час не було. Це давало змогу засилати у тил ворога розвідувальні групи й окремих розвідників, і це активно використовували обидві протиборчі сторони. Начштабу сам ставив завдання розвідці й приймав звіти від тих, хто повертався із-за лінії фронту.

А ще йому доводилося виконувати доволі специфічні функції – адміністративні й навіть судові. Адже не було у штабі ні прокурора, ні слідчого й судді, роль яких доводилось виконувати саме Проході. Він уважно перевіряв папери затриманих, розпитував, хто вони, звідки, чому тут опинилися, намагаючись викрити з-поміж них розвідників або диверсантів.

Зазвичай такі дізнання тривали недовго. І після їх завершення виносили два рішення: або відпускали, або розстрілювали. Ніяких-бо в'язниць у війську не було, і полонених ніде було тримати.

Доволі часто командири ремствували з приводу виправдувальних рішень начштабу. Для

Проходи одних лише підозр було замало, тому він нерідко завершував слідство словами: «Відпустіть його».

Частіше за інших невдоволення такими рішеннями висловлював командир запорозької сотні, який керував кінною розвідкою, а заодно виконував обов'язки начальника розвідного відділу. Він ненавидів більшовиків, бо ті замордували його батька. Тому ледве не кожного затриманого асоціював з більшовицьким агентом, приводив його до начштабу і просив дозволу ліквідувати. Та Прохода рідко піддавався на емоційний запал сотника, завжди керувався розумом. На це начальник розвідного відділу вигукував:

– Та він же комуніст! Чому ви відпускаєте його?

– А комуніст хіба не людина? Злочину проти нас тепер він не зробив і напевно вже не зробить. Для чого ж його безборонного розстрілювати? – спокійно відповідав Василь.

Та після затримання одного з лазутчиків, коли той підкладав динаміт під залізничний міст, уже ні в кого сумнівів не було...

З огляду на чималий військовий і життєвий досвід підполковника Василя Проходи його уже в еміграції обрали головою товариства колишніх вояків у Чехо-Словаччині. У цій організації він незмінно головував з 1927 до 1939 року. Водночас, отримавши фах інженера-лісівника по закінченні Української господарської академії у місті Подєбради, працював у

академії асистентом та лектором, був старостою Союзу українських соколів за кордоном, членом-співробітником Української вільної академії наук та членом Українського історичного товариства, редактором і видавцем часопису «Село», часто публікувався в українській емігрантській пресі.

На таку авторитетну й обізнану людину не могли не звернути уваги очільники спецслужби Генштабу Військового міністерства Державного центру УНР в екзилі. Зрештою, до співпраці залучали багатьох керівників регіональних товариств українських вояків. Попри те, що це була переважно робота з добування інформації загальнополітичного характеру, висвітлення окремих питань, поширення української літератури, усе ж вона вимагала дотримання певних правил конспірації.

Василь Прохода допомагав, чим міг, ні перед ким не хизуючись своїми здобутками й не афішуючи цю роботу перед знайомими. Окремі зустрічі, на яких обговорювалися важливі питання, мали таємний характер і проходили подалі від сторонніх очей.

Слідчі були б раді одержати хоча б якусь інформацію про його участь у цій роботі. Та марно. На запитання про участь у антирадянській шпигунській діяльності він уперто відповідав: не брав, не залучався, нічого про це не знаю. Жодні перевірки й запити нічого не додали до списку інших звинувачень. Не знайшлося свідчень про його причетність до діяльності уне-

рівської розвідки і в показаннях інших заарештованих.

Слідство тривало понад півтора року. В цей час намагалися навіть приписати йому зв'язки з англо-американською розвідкою. Та не знайшли доказів. Звинувачення в «активній контрреволюційній націоналістичній діяльності, скерованій на відділення України від Радянського Союзу», Прохода визнав, бо справді боровся проти Червоної армії за свободу і незалежність своєї Батьківщини.

Та слідчим і цього було мало. Кілька разів справу перекваліфіковували і відправляли на додаткове розслідування. Зрештою, його засудили до 10 років позбавлення волі. Покарання відбував спершу поблизу Воркути, потім у таборі на території Комі АРСР.

Після того як термін сплив, його у 1956 році як колишнього громадянина Чехо-Словаччини репатріювали до Пряшева. Там ще упродовж десяти років він добивався возз'єднання зі своєю родиною, яка на той час мешкала у США в місті Сан-Дієго. Нарешті, у 1965 році він виїхав за океан. Через два роки у Торонто вийшов друком перший том його спогадів «Записки непокірливого: історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця».

Та чи був він звичайним українцем?

Василь Прохода прожив цікаве й насичене багатьма подіями життя, в якому було місце і боротьбі за власне самоутвердження як українця, і відстоюванню зі зброєю в руках

української державності, і прихованому протистоянню на таємному фронті, й турботі про збереження національної ідентичності у вимушеній еміграції. У принципових питаннях він завжди був рішучим і непокірливим, не йшов на жодні компроміси.

Помер Василь Прохода 8 листопада 1971 року в місті Денвер, не доживши двадцяти років до здобуття Україною незалежності, чого прагнув упродовж усього життя.

У ПРОТИБОРСТВІ З АГЕНТУРОЮ ЧК

[*Петро Філоненко*]

«Господи, дай мені сил стерпіти наругу над моїм тілом і не зламати духом, а якщо судилося вмерти, то гідно зустріти свій смертний час, не зганьбивши свого доброго імені», – беззвучно ворухив розбитими губами Петро Філоненко, пригадуючи усі молитви, які тільки знав. У тій ситуації, в яку він потрапив, лишалося сподіватися лише на Бога і на своє міцне здоров'я.

А червоний кат тим часом, позбивавши у кров свої величезні кулаки і так нічого й не довідавшись про місце переховування повстанців, узявся різати ножом тіло полоненого. За якийсь час перед очима Петра все попливло, і він знепритомнів. Скільки так тривало, не знав. Він втратив почуття реальності, і лише коли розплющив очі й побачив, що перебуває у цілковитій темряві, зрозумів, що вже ніч.

Він лежав на долівці зі зв'язаними руками. Усе тіло боліло від побоїв. Руки так затекли, що ледве зміг поворухнути. Кисті були наче не-

живі й не слухалися. Поволі перевернувся на інший бік і неймовірними зусиллями змусив м'язи напружитися, аби розігнати кров у заціпенілих кінцівках. Не одразу, але це вдалося. Обпираючись спиною об стінку, підвівся і став навшпиньках шукати предмети, які допомогли б вивільнитися з пут. Нарешті знайшов якийсь гострий виступ і спробував чи то перетерти, чи то стягнути вірвовки.

Скільки це тривало, не міг сказати. Мабуть, цілу вічність. Аж коли почало сіріти, додолу впали останні мотузки, що до крові врзалися в руки. Обережно натиснув на двері. Були замкнені. Лишалось вікно, крізь яке ледь проникала досвітня мла. Напевно, ніхто й не передбачав, що у такому стані він спробує тікати.

Напередодні його заскочили зненацька, зв'язали руки, прив'язали до коня і так привели до штабу червоної бригади. Всю дорогу підганяли нагайкою і примовляли, що в штабі з ним ще не таке зроблять.

Сяк-так вибравшись крізь вузьке вікно, він, непомічений, подався до найближчого лісу. До нього було кілометрів п'ять. І хоч був голий і босий, холоду не відчував. На щастя, на землі вже не лежав сніг, хоч і було морозно. Усю дорогу біг, спотикався, падав. Потім лісом дістався до хутора знайомого селянина і так врятував своє життя.

Це був другий порятунок за неповних чотири місяці 1919 року. Спершу, на початку січня, він захворів на тиф. Таких, як він, українських во-

яків у лікарні назбиралося чимало. І треба ж, щоб саме тоді у Новоград-Волинський увійшов Таращанський полк Червоної армії. Відразу кинулися до лікарні вишукувати поранених і хворих петлюрівців.

Сестри-жалібниці хапали червоноармійців за руки, намагаючись переконати, що тут лежать лише хворі на тиф. Заколовши у першій палаті кількох хворих багнетами, нападники все ж піддалися на умовляння і не стали чіпати решту. Петро був у другій палаті. Крізь прочинені двері він чув наказ перевести наступного дня усіх до в'язниці.

Він уже почувався краще і міг трохи ходити. Сестри милосердя дістали йому, як і деяким іншим, цивільний одяг і потай вивели з лікарні. Після врятування Петро дістався рідного Ємільчина Звягельського повіту. Тут він народився і добре знав навколишню місцевість.

Навчався у Радомиській господарській школі, потім служив у царській армії, воював на фронтах Першої світової війни. Коли ешелони з частинами Дикої дивізії генерала Корнілова прямували на Петроград для придушення революційних солдатів та матросів і проходили через цю місцевість, молодий старшина Петро Філоненко зійшов з потяга і вирішив, що з нього досить, навоювався.

У Ємільчині створив куцтво самооборони для підтримання порядку. За Гетьманату працював членом військового суду і в мобілізаційному відділі комендатури Новограда-Волинського

займався мобілізацією юнаків до українського війська.

Доликувавшись від тифу і відшукавши ододумців, він створив партизанський загін і почав боротьбу з більшовицькими окупантами. Під його началом партизани руйнували відтинок залізниці Шепетівка–Коростень, нападали із засідки на червону кінноту.

Швидко розголос про отамана Філоненка пішов округою. Він активно діяв у районі Коростеня–Овруча–Новоград-Волинського. Того ж таки 1919 року з'єднався з Дмитром Соколовським й упродовж певного часу воював у лавах його повстанської бригади. Бився сміливо і грамотно, за що отримав ранг сотника. Коли Дмитро Соколовський загинув, бригаду очолила його сестра Маруся.

Трохи повоював під її началом. А після налагодження стосунків із штабом Дієвої армії УНР кожен отримав наказ іти на свій терен і продовжувати боротьбу в запіллі ворога. Невдовзі Філоненко потрапив у полон.

Усе це він пригадував і передумував на хуторі, зализуючи тілесні й душевні рани і розмірковуючи, як бути далі. Минулі поранення і катування не минули безслідно. На покалічене око він не бачив, не слухалася й одна рука. Та це його не зупинило від подальшої участі у партизанській боротьбі.

Згодом на чолі наново сформованого загону він приєднався до 6-ї стрілецької дивізії полковника Безручка, у складі якої взяв участь у

Першому зимовому поході. На Поділлі й Волині його часто використовували як розвідника, оскільки він добре знав навколишню місцевість і тамтешніх мешканців.

Коли українське військо після відступу перейшло за Збруч і опинилося у польських таборах для інтернованих, Петро Філоненко вирішив боротися далі. Він повернувся на Волинь, де вже цілеспрямовано діяв під керівництвом розвідного відділу Партизансько-повстанського штабу Юрка Тютюнника.

Не раз він переходив кордон із Польщею для побачення з генерал-хорунжим і обговорення подальшого плану боротьби й не раз застерігав отамана та його оточення від можливого проникнення до штабу агентів ЧК. Великий повстанський і життєвий досвід навчив його не лише самому вести конспіративну роботу проти ворога, а й виявляти зрадників у своїх лавах.

До одного з підозрілих Філоненко став приглядатися особливо пильно. То був Григорій Зарний. Уперше вони побачилися 9 червня 1921 року в селі Моклаки, куди Петро прибув у якихось своїх справах і де була конспіративна явка. Там його знайшла дружина місцевого священика і повідомила, що уже третій день на нього чекає якийсь незнайомий чоловік.

Філоненко одразу насторожився. Перипетії останніх кількох років підпільної боротьби змусили його з недовірою ставитися до кожної нової людини у своєму оточенні. Та це була не звичайна підозрілість. Він намагався уважно вивчати

таких людей і перевіряти їх за ним ж розробленими методами.

У будинку сільського священика зустрів невисокого на зріст, кремезного чоловіка. Той представився сотником Заярним, розповів, що вже давно діє разом з отаманом Юрком Тютюнником, а нині за його дорученням перейшов польсько-український кордон для налагодження контактів із повстанськими загонами й організації подальшої боротьби.

– Зараз я прямую на Полтавщину, – додав він. – Якщо треба передати генерал-хорунжому якусь інформацію, я до ваших послуг.

Та Філоненку чомусь одразу не сподобався цей чоловік, у якого постійно бігали очі. Він простежив за ним до найближчої залізничної станції. Той сів у потяг, що йшов у бік Коростеня. «А шойно казав, що збирається до Полтави», – зазначив Петро подумки і ще більше засумнівався у щирості нового знайомого.

Через пару місяців у Філоненка випала нагода перейти кордон і особисто побувати у Партизансько-повстанському штабі Юрка Тютюнника. Його викликали, щоб скоординувати план майбутнього походу кількох груп Армії УНР з метою об'єднання з повстанськими осередками в Україні та розгортання всенародного повстання. Філоненко мав провести загін генерала Нельговського з Рівного на Волинь і діяти спільно з ним під псевдонімом Стах.

Те, що почув і побачив Петро у штабі, його насторожило. Суто конспіративні плани обго-

ворювалися у присутності багатьох людей. Ще більше він занепокоївся, коли зустрів біля Юрка Тютюнника сотника Григорія Заярного. Своїми сумнівами він поділився з генералом, та той не став і слухати.

Для Тютюнника Заярний був відданим і перевіреним у боях старшиною. Вони разом починали ще в штабі отамана Григор'єва. А коли Тютюнник командував Київською групою Об'єднаної Української армії, Заярний був на посаді державного інспектора. Пліч-о-пліч із Тютюнником він пройшов Перший зимовий похід, був поранений у ногу. В еміграції увійшов до складу оперативного відділу Партизансько-повстанського штабу. За завданням Тютюнника багато разів переходив кордон і встановлював зв'язки з українським підпіллям і повстанцями.

Юрко Тютюнник навіть не здогадувався, що вже тоді Григорій Львович Заярний, якого у штабі всі знали як Гриця Попова, діяв як агент ЧК. А в чекістських справах він значився Гордієнком. Понад те, він уже сам встиг створити систему перекидання на територію УСРР розвідників Тютюнника. Ті потрапляли прямо до рук чекістів або під їхній нагляд, що призводило до провалів в українському підпіллі.

Після того, як Тютюнник відмахнувся від надокучливих сумнівів Філоненка, Петро усе ж не опустив рук. Він розповів про свої підозри полковнику Добротворському. Та той заспокоїв партизана, зауваживши: «Якби таких було більше».

Філоненко не знав, що на ЧК працює не лише Заярний, а й Добротворський, і Карін-Даниленко, котрий щойно з'явився у Львові в Партизансько-повстанському штабі від імені якоїсь повстанської організації. Плани майбутнього рейду для радянських спецслужб уже не були таємницею.

Попри це, Петро мав виконати поставлене перед ним завдання. Наступного дня він виїхав до Рівного, де була група Нельговського, яку він мав провести через кордон. Майже біля підходу до річки Корець учасників рейду несподівано наздогнав сотник Заярний. «Мене направили для інспекції переходу кордону», – пояснив він.

Вночі перейшли вброд річку і попрямували в бік Ємільчина. Заярний став скаржитися на біль у нозі й залишився. Усе це не подобалося Філоненку, та що він міг удіяти. Лише намагався бути вкрай обережним.

Невдовзі партизани захопили в полон червоноармійців, що прямували для поповнення дивізії Котовського. Із вилучених документів Філоненко довідався, що Волинська група Тютюнника вже перейшла кордон. Та найбільше його збентежило те, що ворог знав усе про напрямки руху груп, зокрема і їхньої. Хтось дуже поінформований про це заздалегідь попереджав. Він уже не мав сумніву, що це справа рук Заярного.

А той уже вів каральний загін червоних до тих місць, де мав з'явитися Філоненко. Заярний знав про явку в селі Моклаки, де мешкав рідний дядько партизана. 10 листопада 1921 року

чекісти оточили хату. Та черговий раз захопити в полон Петра їм не вдалося. Він устиг кинути кілька гранат на подвір'я, а сам, поки нападники ще не оговталися, вискочив із домівки і чимдуж побіг до лісу, на ходу відстрілюючись.

Упродовж якогось часу він ще партизанив на Волині. З гіркотою на душі слухав розповіді побратимів про трагічне закінчення листопадового рейду Юрка Тютюнника і про криваву драму під Базаром. Там котовці розстріляли кількасот українських вояків, що потрапили в пастку, розставлену червоними. Із сумом дізнався й про долю самого Тютюнника. Його чекісти не без допомоги Заярного виманили на територію України і змусили жити й діяти за їхніми правилами.

Повернувся Філоненко до Польщі у 1924 році. Невдовзі його залучили до роботи у II секції Генерального штабу Військового міністерства Державного центру УНР в екзилі. Він активно діяв спершу під началом Миколи Чеботаріва, а потім – Всеволода Змієнка, котрі характеризували його як «надзвичайно хороброго старшину, який, виконуючи покладені на нього штабом завдання, не один раз переходив із своїм загоном польсько-советський кордон і громив у глибині окупованої України чрезвычайки та советську міліцію».

Для ведення розвідувальної діяльності Петро Філоненко мав посвідку уповноваженого Воєнно-історичного товариства «Охорони козацьких могил на чужині». Як голова Братства охорони козацьких могил на Волині він створив гурт-

ки і товариства в Корці, Межиріччі, Костополі, Здолбунові, Острозі, Глинську та інших містах. За його участі були знайдені й реставровані могили козаків, що полягли в 1919–1920 роках у боротьбі за Україну. Водночас розвідник здійснював й іншу діяльність в інтересах української емігрантської спецслужби.

Його активність не лишилася непоміченою для радянських спецслужб. Досьє, яке велося на нього ще з часів «приятелювання» з Григорієм Заярним, за цей час поповнилося новими документами. На їх підставі чекісти розробляли план, як його нейтралізувати.

На Різдво 1929 року в Польщі його провідав брат Адам.

– Повертайся додому, – переконував він Петра. – Усім, хто боровся з радянською владою, але розкався і склав зброю, оголошено амністію. Життя налагоджується. Працюватимеш, як і всі, у колгоспі. Ніхто тобі минулим не дорікатиме.

Усіма силами він намагався переконати Петра, аби той повертався в Україну. Звісно, що за Адамом стояли чекісти, які у такий спосіб хотіли виманити повстанського отамана і вчинити з ним так, як із Юрком Тютюнником.

Адам промовляв ці слова, а сам боявся, аби очі не видали, що відчував насправді. Він розумів, що чекає на брата в радянській Україні. Та що міг удіяти! Його змусили на такий крок погрозами розправитися з дружиною і немовлям, які залишилися в заручниках у чекістів.

Але ні переслідування з боку радянських спецслужб, ні заборона від польської влади мешкати на Волині як «національно небезпечному елементові» не похитнули переконань Петра Філоненка. Таку заборону йому оголосив повітовий староста у 1939 році. І тоді сорокап'ятирічний український патріот знову взяв до рук зброю.

Керівник Українського визвольного війська полковник Вільного Козацтва Голуб призначив Філоненка організатором антибільшовицьких повстанських груп у районі Овруча. Згодом він був підвищений до рангу полковника Українського визвольного війська й отримав посаду отамана Другої округи, що охоплювала терени Волині.

До 1945 року Петро Філоненко воював в Українській повстанській армії. Після Другої світової війни емігрував до США, де помер 1 серпня 1960 року і був похований у містечку Саут-Баунд-Брук.

ДЕЛІКАТНЕ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГНАТА ПОРОХІВСЬКОГО

[*Гнат Порохівський*]

Ранок 30 жовтня 1928 року для керівника спецслужби Генштабу УНР Всеволода Змієнка зазвичай розпочався з перегляду пошти. Вона регулярно надходила до Варшави з різних країн осілої української еміграції. Спершу він прочитав листи від тих старшин, яких сам розоставляв для збирання розвідувальної інформації і думкою яких надто дорожив.

Лист від Василя Филоновича, який відповідав за балканський регіон, схвилював його не на жарт. «Зараз мені принесли дуже важне повідомлення про заходи більшовиків, які намагаються влізти до наших організацій як тут, так і в інших країнах, а головне там у Вас, – застерігав Филонович. – Відомості ці походять із тутешньої совітської місії. Полягають вони в тому, що більшовики організували в Одесі якусь «таємну» організацію, яка ніби працює проти більшовиків. Ця організація має увійти у зв'язок (інформатор твердить, що уже увійшла) з орга-

нізаціями, які працюють під прапором УНР. Я зажадав від інформатора підтвердження цих відомостей документами, які є і були мені обіцяні не в далекому часі для передачі...»

Змієнко відклав усі інші справи, дістав чистий аркуш паперу і замислився над відповіддю.

«...Відомості, що Ви казали відносно Одеси, дуже важливі та мають всі цілі ймовірності, – почав він писати. – Під час моєї праці вже кількакратно відбивав спроби ГПУ влізти до нас. В одному випадку маю два припущення: ...що інформатор в К. (Константинополі. – Ред.) увійшов в контакт з агентами, а може, й сам агент ГПУ, що не виключено, бо він є наш старшина... Отже, надзвичайно важливо дістати документи, бо, може, з них розв'яжемо цю загадку. Чекати му на них нетерпляче...»

Упродовж найближчих тижнів Змієнко намагався проаналізувати обстановку в найближчому оточенні, передивлявся матеріали на кур'єрів, які останнім часом приходили з території України, проте так і не зміг напевне визначити, кого могли впровадити у їхнє середовище радянські спецслужби.

Для з'ясування усіх обставин він узяв під особистий контроль роботу у Варшаві. До Туреччини вирішив відрядити для виявлення більшовицької агентури Володимира Мурського, а в Румунії таке саме відповідальне і делікатне завдання поставив перед Гнатом Порохівським – добрим знайомим, який з 1927 року очолював розвідпункт УНР у Бухаресті й пра-

Гнат Порохівський, 1920 р. – Фото з ЦДАЗУ

цював у тісному контакті з румунською розвідкою. На переконання Змієнка, Порохівський з його великим життєвим і військовим досвідом неодмінно мав розгледіти підставу.

Гнат Єрмилович Порохівський народився 29 січня 1888 року в селі Добра, що поблизу Умані, в родині хліборобів. Середню освіту здобув у Києві, після чого вирішив присвятити своє життя військовій справі. Ще за царизму закінчив Військову академію у Владивостоці. 1917 рік застав його у ранзі полковника генерального штабу царської армії. Того ж року усі свої знання й досвід він вирішив покласти на справу утвердження української державності.

У 1918 році він уже командував Четвертим і Восьмим козацькими полками, Ізяславським полком, був начальником штабу українських повстанських військ на Волині, отаманом для особливих доручень при командуванні Південно-Західного фронту, командував Володимир-Волинським оперативним фронтом, Шостою запасною стрілецькою бригадою. Півтора року напруженої і запеклої боротьби за незалежність України остаточно утвердили його в думці, що він зробив єдино правильний вибір і не ступить з цього шляху ні на крок.

У вересні 1919 року він занотував: «Ніхто з щирих синів України не має права сказати: «Досить! Я все зробив!», поки хоча б один клапоть землі, населений українцями, буде матись під чужою силою!» І він відчайдушно бився з більшовицькими військами, та сили були надто нерівними. У 1920 році він вивів свій стрілецький полк на територію Польщі, аби дочекатися слушного моменту, зібратися на силі й продовжити боротьбу. Та не судилося.

У таборах для інтернованих полковник не впадав у відчай і всіляко намагався підтримувати дух побратимів. Він відчував особисту відповідальність за їхню долю. А коли табір охопила епідемія тифу, він ціною неймовірних зусиль отримав дозвіл на виїзд усіх до Румунії, де сподівався на кращі умови для життя й лікування. Чого йому коштував той похід через Карпатські гори, одному Богу відомо!

На новому місці полковник Порохівський і надалі дбав про своїх побратимів. Він навіть добився аудієнції у румунського короля Фердинанда I, і той дав добро на виділення нових місць для проживання.

Невдовзі співвітчизники обрали його одним із керівників Комітету допомоги українським емігрантам у Румунії. А впродовж певного часу він був комісаром у справах балканських держав уряду Української Народної Республіки в екзилі. Одразу звернуло на нього увагу й керівництво уенерівської спецслужби та зробило його представником на румунському терені.

Попри те, що тут мешкали такі визначні діячі УНР, як К. Мацієвич, С. Дельвіг, П. Мамчур, В. Трепке, Д. Івашина та інші, усе ж Порохівський краще за інших знав колишніх українських воїнів і, що найважливіше, розумівся на розвідці, що тепер виходило на перший план.

Як керівник розвідпункту УНР у Румунії він вербував серед емігрантів і перебіжчиків агентуру для перекидання на територію СРСР, забезпечував перехід кордону. А тепер за завданням із Варшави мав просіювати крізь сито підозр усіх тих, хто приходив з України до Румунії і намагався видавати себе за представника підпільних антирадянських організацій. До цієї роботи він вирішив долучити громадського діяча української еміграції в Румунії журналіста Дмитра Івашину. Той працював у посольстві УНР у Румунії і друкувався під псевдонімом Геродот.

Приблизно о тій порі в Одесі в обстановці суворой секретності чекісти шукали кандидата для підстави англійській розвідці з території Румунії. Від агента «Томського», який раніше був впроваджений до англійців і очолював на Дністрі українсько-румунський пункт переправи у місті Резіні, стало відомо, що його роботодавці відчують гостру нестачу розвідувальної інформації по південному регіону України і шукають будь-які можливості для зміцнення своїх позицій на цьому напрямку. Керівництво ДПУ вирішило зіграти на випередження і підставити іноземним спецслужбам свого агента.

Цей чоловік мав переконливо зіграти роль якщо не ворога радянської влади, то принаймні особу з критичним ставленням до неї. До того ж він мав бути «своїм» у колі прихильників самостійної України і, згідно з легендою, спершу завоювати довіру в представників української політичної еміграції і її спецслужб, а ті вже замовили б за нього словечко англійцям.

У надрах радянської розвідки зріла масштабна операція. Її кінцевою метою було переконати керівництво Державного центру УНР в екзилі в існуванні на теренах радянської України великої кількості підпільних організацій і спонукати до налагодження стосунків із ними.

Для реалізації цієї операції підшукували надійних кур'єрів, яких мали відряджати за кордон, а окремих, якщо пощастить, впроваджувати у центри української еміграції в Польщі, Румунії і Туреччині. У такий спосіб хотіли ви-

відувати всю необхідну інформацію і дезорієнтувати своїх непримиренних супротивників.

– Ми більше не можемо зволікати, – підсумував на черговій оперативній нараді обговорення цього питання начальник Одеського окружного відділу ДПУ УСРР Ізраїль Леплевський, – потрібно зупинятися на конкретній кандидатурі, вербувати, швидкими темпами проводити відповідну підготовку, навчання, розробляти легенду. На даний момент з усіх запропонованих осіб найбільше, на мою думку, підходить Калюжний. Прошу доповісти про роботу з ним.

– Вивчення Пантелеймона Калюжного через офіційні канали і наші оперативні джерела показало, що він цілком підпадає під ті критерії пошуку, які були нам поставлені, – почав уповноважений іноземного відділу. – Я особисто встановив із ним контакт, провів кілька зустрічей і мушу визнати, що він справляє дуже гарне враження. Має багато знайомих у різних регіонах України. Після певних хитань визнав радянську владу, яка дала можливість йому здобути добру освіту й одержати непогану роботу. При цьому не боїться критично висловлюватися про різні недоліки політичної, економічної і соціальної політики, що додає йому авторитету серед представників культурно-творчої інтелігенції.

Зрештою, на цій кандидатурі зупинилися остаточно. Перед тим як із ним зустрітися особисто, начальник окружного відділу ДПУ ще раз уважно переглянув зібране досє. У довідці

йшлося, що Пантелеймон Федорович Калюжний у минулому – активний есер, поборник ідеї створення самостійної України. У війську Симона Петлюри воював з більшовиками, дослужився до отамана куреня. Потім були зближення з отаманом Григор'євим і робота в його штабі, участь у повстанні проти більшовиків. На списку осіб, з якими доводилося контактувати Калюжному, затримав увагу довше, ніби хотів знайти там потрібне прізвище.

– А чи не доводилося вам раніше зустрітися з петлюрівським полковником Порохівським? – поцікавився він у Калюжного під час зустрічі.

– Ні, я навіть такого прізвища не чув, – щиро зізнався той після деяких роздумів.

– Шкода, – зауважив начальник окружного відділу. – А то це дало б можливість швидше знайти з ним спільну мову. Та це не так страшно. Ми вам тут дещо підготували.

Леплевський дістав із сейфа папку, розкрив, ще раз погортав документи і потім подав їх Калюжному.

– Тут зібране нами досьє на Порохівського. Він стоїть на чолі української громади в Румунії і, за нашими даними, працює як на тамтешню унерівську, так і на румунську розвідки. Розумний, хитрий і небезпечний тип. З ним будьте обережним. З одного боку, треба йому сподобатися і завоювати в нього довіру. З іншого ж – необхідно його остерігатися, аби він не запідозрив, що ми ведемо свою гру. Уважно все прочитайте і запам'ятайте. Потім на цю тему детально поговоримо.

Калюжний ще не сповна уявляв, яку роль він мав зіграти. Йому не дуже подобалася ідея, що доведеться протистояти співвітчизникам за кордоном. Усе ж роки, проведені у середовищі патріотів-українців, залишили помітний слід у його переконаннях. Та куратори з ДПУ врахували цей чинник. Вони усіляко доводили, що головна мета – це англійська розвідка, а впровадження в українські еміграційні центри – це лише спосіб досягнення кінцевого результату. І він змирився.

За задумом, він мав стати керівником легендарної антирадянської організації на півдні України. Її мережа в перспективі охоплювала б міста, де дислокувалися військові частини, що були предметом особливої уваги іноземних розвідок. Операція одержала умовну назву «Представництво», а головний фігурант Пантелеймон Калюжний для зашифровки отримав псевдонім Консул.

До її проведення залучили іноземний, контррозвідувальний та особливий відділи ДПУ. Іноземний забезпечував виведення Консула за кордон і його просування в поле зору англійської розвідки, контррозвідувальний мав координувати роботу з вивчення спрямувань іноземних розвідок до України, нейтралізації засланої агентури, а на особливий відділ покладалося завдання з ретельної підготовки матеріалів дезінформаційного характеру про радянські військові об'єкти, які планувалося передавати через агента.

Усе робилося для того, щоб супротивна сторона повірила як у надані відомості військово-політичного характеру, так і в інформацію про підпільні осередки в Україні. На ці осередки планувалося відволікати увагу уенерівських спецслужб, аби ті надсилали для них листівки та іншу літературу, направляли кур'єрів, яких на місцях зустрічали б і перевіряли чекісти.

Загальну лінію поведінки визначили таку. Калюжний поступово опановує роль керівника контрреволюційної організації, яка збирає інформацію про політичне й економічне життя на півдні України, про невдоволення народних мас владою, прагне повалення більшовицької влади і шукає зв'язків із закордоном для координації своєї роботи і її спрямування в потрібне русло. Ідеологічна позиція – боротьба за самостійну Україну. Це дає можливість швидше налагодити необхідні контакти з українськими центрами політичної еміграції в Румунії і водночас встановити зв'язки з представниками англійської розвідки, яка посилила свою присутність у цій країні й намагається активно використовувати емігрантів для проникнення на територію СРСР.

Перше виведення Консула за кордон готувалося іноземним відділом з особливою ретельністю. На той період інформацію про очолюване ним так зване антибільшовицьке підпілля і про його можливості добувати важливі відомості закритого характеру було доведено через

агента «Томського» до керівників англійської розвідувальної мережі в Румунії. Вони зустрілися з Консулом і залишилися задоволені. Їх нічого не насторожило. Вони навіть дали йому невеликий фотоапарат із набором плівок для зйомок військових об'єктів і проінструктували, як користуватися.

Така довіра мала своє пояснення. За Калюжним-Консулом стояла ціла група співробітників радянської розвідки, яка його страхувала, як і іншого глибоко законспірованого агента, впровадженого в українську громаду в Стамбулі. Крім цього, в ДПУ УСРР створили спеціальну групу, яка спільно з особливими відділами військових округів готувала матеріали дезінформаційного характеру. Для певності такі самі відомості просували в поле зору іноземних розвідок через інші джерела і канали.

Здавалося, радянські спецслужби передбачили усе до дрібниць. За їхнім сценарієм Консул настільки вдало увійшов у роль, що йому резидент англійської розвідки навіть запропонував офіційну посаду свого помічника з роботи проти України і відповідну платню.

Гнату Порохівському й Дмитрові Івашині також імпонувала відкрита і, на перший погляд, щира позиція Калюжного. Він одразу заявив їм: «Я політичний діяч, есер за переконаннями. Свій зв'язок з англійцями бачу як можливість проведення політичної роботи. А для цього мені необхідно мати контакт із вами і можливість вільного переправлення антирадянської літе-

ратури через кордон для наших підпільних осередків. Узамін через свою мережу я надаватиму англійцям інформацію військового характеру, бо Червону армію мені нічого жаліти, вона для мене є окупаційною. Якщо Англія допоможе нам скинути радянську владу, я буду радий».

Та усе ж, пам'ятаючи директиви Всеволода Змієнка про пильність і про те, що радянські спецслужби намагаються впровадити у їхні лави свою агентуру, Калюжному на сто відсотків не довіряли.

– Дмитре Васильовичу, що скажете про нашого нового знайомого? – поцікавився якимось Порохівський після кількох зустрічей із Калюжним.

– Справляє доволі приємне враження. Інтелігентна, освічена людина і нібито щиро уболіває за українську справу.

– А якщо він усе це робить за завданням ДПУ? – не вгавав Порохівський. – Хіба не могли вони там підібрати на цю роль такого собі інтелігентного, культурного, грамотного чоловіка, дати йому відповідні інструкції, виробити необхідну лінію поведінки? Чому ми маємо йому довіряти? До того ж пам'ятаймо застереження від Змієнка, що в наші лави більшовики зараз активно прагнуть впровадити свою агентуру.

– Так ми кожного можемо підозрювати, – дорікнув Івашина.

– І мусимо підозрювати, стояв на своєму Порохівський.

– А як тоді працювати, добувати інформацію про реальний стан справ в Україні, на кого спи-

ратися і як перевіряти надійність тих, хто приходить до нас нібито з добрими намірами?

– Треба, подобається це нам чи ні, просіювати крізь сито підозр усіх тих, хто приходить із того боку кордону і намагається видавати себе за представника підпільних антирадянських організацій. Звісно, нам самим це не під силу. З одного спілкування і суб'єктивного сприйняття реальну картину не намалюєш. Отже, треба користатися послугами румунських спецслужб і, найперше, звертати увагу на канали зв'язку, на кур'єрів, через яких він отримує інформацію з України і якими передає свої матеріали.

Підозри діячів унерівської спецслужби збіглися з нервовою атмосферою недовіри, яка заповонила румунські спецслужби. Провали в роботі списували на рахунок того, що десь у загальній мережі діє радянський агент. Почалися тотальні стеження, перевірки. Особливу наполегливість при цьому виявляла румунська контррозвідка, яка діяла в тісному контакті з шефом англійської резидентури. Під підозрою був практично кожен емігрант, залучений до роботи в місцевих спецслужбах.

У таких обставинах Консул готував чергову доповідь своїм кураторам в Одесі. За кілька днів мав передати її через свого агента.

Він ще не здогадувався, що румунська контррозвідка вже провадила його активну розробку, маючи підозру щодо його належності до радянських спецслужб. До збирання додаткової інформації залучили й Порохівського. Покла-

далися на його зв'язки в колі української еміграції, уміння аналізувати й виокремлювати з широкого загалу тих, спосіб життя і поведінка яких давали підстави для підозр.

Гнат конспіративно зустрівся і поспілкувався майже з усіма, до кого хоча б якийсь інтерес проявляв Калюжний. Жодних зачіпок. І лише зустріч з емігрантом Іваном Борисовим неабияк насторожила.

Свого часу Борисов був затриманий органами ДПУ в Одесі і засуджений до 10 років ув'язнення нібито за шпигунство. Але йому вдалося втекти зі слідчого ізолятора й нелегально перейти кордон із Румунією. Тут він швидко при звичаївся до нових умов і за якийсь час перезнайомився ледве не з усіма співвітчизниками, не надто переймаючись їхніми політичними уподобаннями. Друзями для нього були всі, хто щедро пригощав. Але поступово він став розчаровуватись у своєму становищі й плекати наміри про повернення на батьківщину.

У цей час відбулося його знайомство з Калюжним. Після чергової вечері в ресторані Іван повідав йому про свої плани. Той спершу співчував, переконував не поспішати з висновками, а потім несподівано запропонував: «Якщо доможеш мені розібратися, хто є хто з-поміж наших емігрантів у Румунії, я залагоджу твої проблеми у разі повернення на територію СРСР».

– Він і про вас розпитував, і про Івашину. А ще допомагав грошима. Щедро відраховував купюри, не скупився, як інші, – розповідав Бо-

рисов Порохівському, відкорковуючи чергову пляшку вина.

Це був перший тривожний сигнал, який змусив подивитися на Калюжного під іншим кутом зору. Стеження за його кур'єрами, які нібито підтримували зв'язок з антирадянським підпіллям, а насправді були завербовані чекістами, завершило справу. Обшук і арешт румунські спецслужби провели без особливого розголосу. А співробітники англійської резидентури в Бухаресті, які так довірливо потрапили у розставлені чекістами тенета, були просто шоковані.

Набагато складніше було у Туреччині, де радянська розвідка мала вагомі позиції і розгалужену агентурну мережу. Як не старалися представники українських спецслужб Володимир Мурський, Микола Забелло, Василь Филонович та інші виявити у лавах співвітчизників того українського старшину, який працював на більшовиків, їм це так і не вдалося.

Упродовж кількох років цей агент діяв в українській громаді у Стамбулі. Через нього чекісти намагалися переконати уенерівське керівництво в існуванні на теренах радянської України великої кількості підпільних організацій і спровокувати спецслужби ДЦ до налагодження стосунків із ними. Водночас планували знешкочити усю підпільну повстанську діяльність, яка скеровувалася з Варшави або безпосередньо на Україну, або через Стамбул, Бухарест чи інші європейські столиці.

Завдяки розгалуженій агентурній мережі до радянських спецслужб потрапляло все листування української організації, представник якої перебував у Туреччині. Цей двобій, зважаючи на різну вагову категорію сторін, не мав переможних перспектив для спецслужб ДЦ УНР. Адже стартові позиції, об'єктивні й суб'єктивні умови ведення таємної боротьби були надто нерівними...

Ще й ще раз повертаючись подумки до цієї історії, Івашина якось зауважив:

– Шкода чоловіка. Справляв гарне враження. Нібито бажав добра нашому народові. Але ж як радянська пропаганда задурманила йому мозок, та ще й чекісти доклали до цього руку.

– Не його треба судити, – відгукнувся на це Порохівський, – а ту систему, яка робить із людей слухняних виконавців своєї волі. Він – лише жертва. А скільки таких безневинних жертв і зламаних доль...

Пізніше Гнат Порохівський написав у своєму щоденнику: «Я борюся і буду боротися проти більшовиків, тому що вони своєю ідеологією, своїми методами, своїми процесами є моїми ворогами, ворогами моєї країни України і моєї названої країни Румунії. Вони знищили український народ, познущалися над ним, завели його в багно, намагалися вбити його душу і все добре, що мав цей народ. Вони хочуть те саме зробити й в Румунії...»

Як у воду дивився. Після вступу Радянської армії на територію Румунії у 1944 році чимало

українців-емігрантів за сам факт перебування в еміграції, а особливо за участь в антирадянській діяльності поплавилися життям або свободою. Велику кількість людей заарештували і відправили до таборів. Така сама доля спіткала і Гната Порохівського.

Під час арешту він вихопив пістолета, аби вкоротити собі життя і не потрапити до рук співробітників НКВС, та не встиг. Його скрутили і запроторили до в'язниці. Потім було слідство, допити, звинувачення у роботі на петлюрівську, румунську, польську, німецьку розвідки...

Доживав він віку в концтаборі в Мордовії, де від хвороб і виснаження помер близько 1950 року.

«САМА ПОПАВШИ В БІДУ,
ІНШИХ НЕ ВИДАМ...»

[*Ольга Басараб*]

Об'ї годині ранку 9 лютого 1924 року в невеличкy львівськy квартиру по вулиці Виспянського увірвалася польська поліція. У помешканні було двоє жінок – Ольга Басараб і Стефанія Савицька, які разом винаймали це житло. Такий ранній візит був для них цілковитою несподіванкою.

Поліцаї цілеспрямовано робили свою справу, ретельно оглядаючи кожен закуток. Один із них безсоромно порпався у шафі з дівочою білизною. Він витягував із полиць охайно складені речі, передивлявся їх і абияк запихав назад. Раптом із рук у нього вислизнув пакунок, що лежав між одягом, і лягнув об підлогу. Від того звуку в Ольги перехопило подих. А поліцай хутко зібрав папери, що розсипалися під ногами, і став їх уважно вивчати.

– Тут якісь записи про розташування військових казарм, полків, їхній склад, прізвища командирів, адреси проживання, якісь тексти,

здається, німецькою і російською мовами, – нарешті промовив, звертаючись до Ольги. – Звідки це у вас?

Ольга Басараб

– Я не знаю, про що ви говорите, – Ольга вже опанувала своїми емоціями і, принаймні, зовні була незворушною.

– Як це не знаю? – не вгавав поліцай. – У неї на полиці лежить пакунок із паперами, а вона каже, що нічого не знає.

– Я справді нічого не знаю, що це за пакунок і що в ньому, – Ольга стояла на своєму. – Я його навіть не розкри-

вала. До мене на роботу прийшов один чоловік, попросив забрати це додому. Сказав, що згодом за ним придуть. Більше я нічого не знаю.

– Гаразд, збирайтеся, підете з нами.

Поліцейські не приховували задоволення. Вони тішилися, що їм нарешті вдалося заарештувати обізнаного у справах представника українського опору, і, звісно, їх вабила перспектива виявити підпільну мережу, достатньої інформациї про яку вони не мали. А тут ще знайшли такі документи!

Після їх вивчення з'ясувалося, що в пакеті не лише відомості про польські військові частини,

а й розлогі інструкції про те, як слід вести розвідувальну роботу.

У доповіді керівництву дирекції львівської поліції того самого дня ретельно перерахували все знайдене: детальний опис польської армії німецькою мовою на 19 аркушах машинопису; пачка екземплярів стислих розвідувальних інструкцій розвідувального реферату російською мовою з поясненнями, як проводити розвідувальні акції; зшиток чорнових записів із відомостями про стан поодиноких полків та відділів, організацію польського розвідувального апарату з поданням прізвищ і звань; інструкції Української військової організації стосовно ведення розвідувальної роботи; реферати про способи і тактику повстанської боротьби; плани польських військових казарм; витяги з таємних наказів військових частин та ін.

Поліцейські потирали руки від задоволення. Такий успіх! Оперативні заходи, яких вони вживали у справі українського університету у Львові упродовж перших днів лютого, нарешті принесли результат. Причому доволі неочікуваний. Адже спершу розшукували родичку студентки Савицької з таким самим прізвищем. За однією з адрес, що значилася у переліку, було помешкання на вулиці Виспянського. Саме там разом зі Стефанією Савицькою винаймала квартиру Ольга Басараб. І тепер усю увагу зосередили на її персоні.

Спочатку слідчим здавалося, що ця тендітна на вигляд пані не становитиме для них особли-

вих труднощів у розслідуванні. Та вони глибоко помилялися. Ольга, можливо, впродовж усього свого життя готувалася саме до цього випробування.

Її помістили до в'язниці, що на вулиці Яховича. На першому допиті вона вперто повторювала: «Я не маю жодного стосунку до цих матеріалів. Не знаю ніяких прізвищ. Чоловіка, який приніс папери, бачила вперше. Я взагалі не розумію, у чому мене підозрюють. Це якась помилка...»

Її брутально заштовхнули у сиру холодну камеру.

– Посидь тут до ранку і гарненько подумай над тим, про що тебе щойно запитували, і про те, що з тобою зроблять завтра, якщо й надалі так будеш поводитися.

Ольга притулилася спиною до стіни і заплющила очі. Холод одразу пронизав тіло, та вона не відсахнулася. Ні, вона не плакатиме. Не дочekaються. Навіть у дитинстві, коли батько її за щось вичитував і карав за непослух, вона не плакала і не жалілася нікому. А якщо один раз казала «ні», то хоч би крачали її, ніколи не змінювала свого слова. Водночас, сувора й неприступна зовні, вона була доброю за вдачею, ділилася останнім. Цим удалась у маму.

Коли згадувала батьків, туга м'яко підступала до горла. Вони рано пішли з життя. Не було вже й діда з бабою. Зосталися лише сестра Іванна і брат Северин Левицький.

Її батьківський рід Левицьких, як і рід матері Стрельбицьких, належали до давніх і відомих

шляхетських священицьких родів, представники яких були відомі навіть за межами Галичини. Її батько, отець Михайло, був відомим у краї громадським діячем, мама Савина – вчителькою приватної школи в Рогатині.

Ольга з'явилася на світ 1 вересня 1889 року в селі Підгороддя на Рогатинщині. Спершу виховувалася в домі діда – отця Йоана Стрельбицького, а з трьох років мешкала разом із батьками у Щуровичах за чотири милі від Берестечка серед озер, боліт, лісів, поетичних переказів про русалок, перелесників і оповідей мами про козаків, татар, битву під Берестечком та інші визначні події з української історії. Ще не вміла читати, а вже декламувала з маминого голосу «Ой, чого ти почорніло, зелене поле» та інші короткі вірші Тараса Шевченка. А першою улюбленою книжкою для неї стала повість «Олеся» Бориса Грінченка.

Змалечку в Ольги гармонійно поєднувалися релігійність та діяльне громадянство батька і мрійливість та поетичність вдачі мами. Азам грамоти доньку навчав батько. Він мріяв, аби діти здобули добру освіту. Тому й відвіз Ольгу з Іванною до приватного пансіону для дівчат у Вайсвассері на південному заході Польщі. Хотів, аби вони опанували іноземні мови, пізнали інші краї, людей, життя. Там діти навчалися упродовж двох років.

Потім Ольгу віддали до лицею Українського інституту для дівчат у Перемишлі. Навчання їй давалося легко, і вона вже склала для себе

захмарні освітні плани. Та несподівано спіткало горе. У 12 років втратила батька, слідом за ним – любого діда й маму. Почалось сирітське життя.

Вже з 14 років Ольга заробляла лекціями. Була не тільки однією з найкращих учениць, а вже виявила себе на громадській ниві: вела за настановою директорки бібліотеку, була співредактором учнівського журналу, організовувала і була душею різних гуртків, зокрема й таємного, де читали заборонену літературу. У цей час вона захоплювалася не тільки художньою літературою, а й світоглядною.

Директор інституту Марія Примів вчасно помітила, що дівчина опинилася в скруті. Вона запропонувала їй узяти шефство над ученицями, які відставали, і додатково з ними займатися за невелику платню. У такий спосіб вона вирішила проблему сироти, яка не могла оплатити навчання.

По закінченні інституту Ольга мріяла про університет, самотужки вивчала латину і грецьку, вже читала Горація і Гомера в оригіналі. Та треба було думати про хліб насущний. І Ольга разом із Марією Бачинською (Донцовою) та Стефанією Савицькою поїхала до Відня на вищі однорічні курси торгової академії. Це були перші українські дівчата, що опанували тут торговельно-економічні науки.

Ольга знову поринула в громадську діяльність. Найперше, гуртувалася з українцями, зокрема увійшла до складу Товариства україн-

ських студентів Віденського університету «Січ», серед яких були Дмитро Донцов і Євген Коновалець. Спілкування з ними наклало вагомий відбиток на її характер і патріотичні переконання.

Попри скруту – а вона проходила всю зиму без теплого пальта – останні гроші віддавала на відвідання музеїв, театрів, Віденської опери, екскурсій по місту і його околицях і навіть побувала в Альпах. Влітку ж повернулася до Львова, аби заробити на проживання.

Упродовж навчального року викладала в торговельній школі у Бориславі, а з 1912 року отримала місце в українському Іпотечному банку у Львові, де пропрацювала бухгалтером до Першої світової війни. Хоч ця робота і була їй не дуже до вподоби, та все ж давала змогу отримувати невелику платню, з якої з першого ж місяця допомагала молодшому братові здобути вищу освіту. А ще мусила заробляти приватними уроками та переписуванням рукописів для друку.

Знаходила Ольга час і для громадської роботи, ведення курсів грамоти в товаристві «Просвіта». А коли почали створюватися перші жіночі відділи при організаціях Українських січових стрільців, Ольга одразу стала активною учасницею цього нового руху, опановуючи військову і санітарну служби. І хоча сама не вдягнула військового однострою, усе ж вважала себе бійцем за українську справу.

Тоді ж вона познайомилася зі студентом Львівської політехніки Дмитром Басарабом,

який саме отримав диплом інженера. Він певний час був головою товариства «Основи», редактором і видавцем часопису «Відгуки» і стояв на чолі тієї молоді, яка вважала збройну боротьбу шляхом до незалежності України.

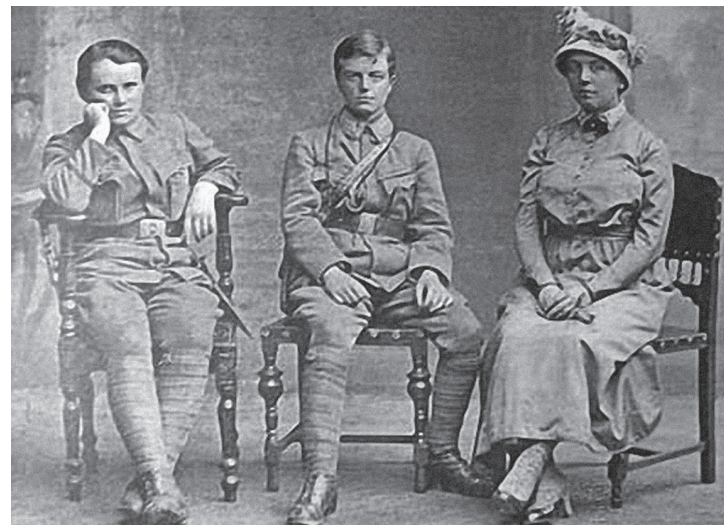
Спільні інтереси, погляди і переконання, а ще ставна статура, інтелігентність і енергія хлопця зробили свою справу. Ольга спершу навіть гадки не мала, що вона, така замкнена у собі, малоговірка, завжди спокійна і врівноважена, зможе отак до нестями закохатися і більше нікого не помічати навкруг і не бажати ні з ким знатися, крім Дмитра. Згодом вони побралися, і Ольга Левицька змінила прізвище на Басараб.

Та невблаганна доля надто мало одміряла їй щастя. У липні 1914 року вона без вагань поїхала з чоловіком, уже офіцером, бо ще раніше пройшов службу в австрійській армії, до форту Мальборжет в Альпах. Та з початком бойових дій мусила залишити форт. Дмитро відправив її до Відня після того, як Італія стала на бік Антанти і виступила проти Австрії.

А невдовзі Ольга одержала звістку про те, що Дмитро Басараб у першому ж бою 22 червня 1915 року на італійському фронті загинув під час артилерійського обстрілу і посмертно був нагороджений хрестом Заслуги III класу.

Згорьована жінка з розпачем перебирала закривавлені рушники, якими рятували чоловіка його товариші, особисті речі, листи, які він писав їй із фронту і які вона надсилала йому.

«Коханий мій, що ти зі мною зробив? Я не годна нічого робити, мушу цілий час лиш за тебе думати. Мені здається, що ти щось забрав у мене. Без чого я ніяк не можу обійтися і через то я не можу нічого робити», — ще й ще раз перечитувала свого листа, і сльози рясно котилися по щоках.

Ольга Басараб (крайня праворуч) з членами 1-ї жіночої чоти Українських Січових Стрільців

Ользі здавалося, що вона не витримає цього удару долі. Вона дуже важко пережила втрату близької людини. Близької по духу і за покликом серця. Зрештою, перемігши біль, вона твердо собі пообіцяла, що більше не матиме стосунків з іншими чоловіками. А потім вирішила присвятити себе допомозі німеччиним воякам. Саме смерть чоловіка стала для неї стимулом до найбільшої активності.

Так, як опікувалася вона українськими жовнірами, не опікувався ніхто. Ще за життя чоловіка вона увійшла до «Українського жіночого комітету помочі раненим жовнірам». Тепер вона увесь час проводила серед поранених українських вояків: організувала навчання грамоті, самоосвітні курси, доповіді й концерти, читальню і бібліотеку. Тоді ж працювала і в комітеті з надання допомоги цивільному населенню на зруйнованих війною землях. Вона не шкодувала часу для листування з пораненими, знаходила для них потрібні слова, висилала грошову допомогу й посилки. За таку подвижницьку роботу була удостоєна срібного ордена від Української секції Міжнародної організації Червоного Хреста.

Та на цьому не зупинилася. Після розпаду Австро-Угорщини віденські залізниці були переповнені військовиками, які масово, в основному з італійського фронту, поверталися додому. Серед них було багато українців, яких по дорозі переймали поляки і примусово відправляли до свого війська. Треба було їх перестрівати, попереджати про це й організовано переправляти до Української галицької армії.

Осінніми й зимовими вечорами за будь-якої погоди Ольга невтомно обходила вокзали, відшукувала в масі поворотчан українців і розповідала їм, як потрібно діяти.

Така активність Ольги не зосталася непоміченою. За часів існування Західно-Української Народної Республіки її залучили до урядової

роботи. У Відні вона вела фінансові справи галицького уряду, а згодом її відправили до Швеції брати участь у налагодженні дипломатичних відносин. То був чи не найспокійніший період у її житті, сповнений численних вражень і емоційних переживань. Вона залюбки ходила до Віденської опери, а в Швеції у вихідні пропадала в етнографічному музеї просто неба. Там зробила для себе несподіване відкриття, що шведська вишивка дуже схожа з гуцульською.

У період Директорії Української Народної Республіки Ользі запропонували роботу секретарем Українського посольства у Фінляндії, і вона радо погодилася. Завдяки доброму знанню іноземних мов вона вільно почувалася у європейському середовищі, відвідувала різні держави, легко й невимушено встановлювала контакти з дипломатами, представниками політичних та ділових кіл.

Саме у цей час підрозділ так званої загальнодержавної розвідки – відділ закордонної інформації політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР почав активно використовувати закордонні дипломатичні представництва, а також діаспору та представників зарубіжних суспільно-політичних кіл, які співчували боротьбі України за незалежність, для добування розвідувальної інформації.

Як і багатьох інших патріотів, Ольгу також залучали до розвідувальної діяльності в інтересах Української держави. Вона відвідувала Данію, Німеччину, Норвегію, інші держави. При

цьому легко провозила через кордони документальні матеріали, за які, у разі їх вилучення поліцією, могла бути заарештована і звинувачена у шпигунській діяльності.

Після ліквідації дипломатичних представництв УНР у 1923 році переїхала до Львова, де співпрацювала з Українською військовою організацією (УВО) – підпільною організацією українських військовиків.

На той час нею керував полковник Євген Коновалець, з яким Ольга була знайома ще з громадської роботи в Товаристві українських студентів Віденського університету «Січ». Він цінував її за відданість українській справі й цілковито довіряв.

В УВО Ольга виконувала роль зв'язкової. Вона зустрічалася на конспіративних квартирах із довіреними особами Коновальця, передавала їм вказівки, привозила інструкції, забирала добути ними розвідувальну інформацію. Завдяки добрій пам'яті нерідко потрібні відомості тримала в голові й переповідала на словах. Усе відбувалося за обставин найвищої секретності.

У Львові Ольга мешкала на вулиці Виспянського, 34. Саме тут відбулася її зустріч із керівником розвідки УВО Осипом Думіним. Розмова була нетривалою. Думін мав достатньо інформації про неї і не збирався додатково її вивчати й перевіряти. Він лише наголосив на суворому дотриманні конспірації і назвав адреси, де вона мала забирати пакунки з інформацією. Про тих, з ким доведеться бачитися –

мінімум відомостей. Такий порядок мав убезпечити мережу від можливих провалів у разі виходу з ладу однієї з ланок.

Діяльність Української військової організації у Галичині, спрямована на обстоювання українських національних інтересів і прав українців, дуже непокоїла польський уряд. Тому не випадковим був інтерес до її активістів.

Після арешту Ольги слідчі будь-що намагалися одержати від неї відомості про членів підпільної організації та її структуру. Жінка трималася мужньо і нікого не виказала. Вона твердо стояла на тому, що не знає змісту знайдених у неї документів, а передав їх студент Львівської політехніки Іван Кучма, знайомий ще по Відню.

Та пошуки цієї особи виявилися марними, бо її просто не існувало. А більше вона нікого не назвала. За свідченнями українських патріотів, які були на той час і серед в'язничної обслуги, від неї чули такі слова: «Сама попавши в біду, інших не видам...»

Тоді слідчі вдалися до жорстоких тортур, зокрема із застосуванням електричного струму. Останні допити відбулися 12 лютого і тривали до глибокої ночі. Зі спеціальної камери, де усе це відбувалося, наглядачі чули крики і стогони жінки. А потім бачили, що вона вже не могла сама йти коридором, і довелося шукати простирадло, аби її віднести до камери.

Вранці Ольгу знайшли повішеною на вишитому рушнику на ґратах вікна камери. Закато-

вана, вона ще змогла видряпати на тюремній стіні: «Вмираю замучена. Помстіть!»

Нині вже неможливо з'ясувати подробиці трагедії. За однією з версій, не стерпівши понижень і в очікуванні на нові тортури горда українка наклала на себе руки. Проте згодом офіційне повідомлення про самогубство опротестувала громадськість. В'язничні ґрати були надто високо, щоб нещасна самотужки могла прив'язати зашморг.

У цій ситуації поліція повелася цинічно. Близьким родичам не лише не повідомили про трагедію, а й упродовж кількох днів на ім'я покійної приймали передачі. Тіло Ольги, як «бездомної», під фіктивним прізвищем Юлії Баравської передали спочатку для студентських медичних дослідів, а згодом таємно поховали.

Українська громадськість обурювалася такими діями. І на дев'ятий день поліція таки озвучила свою версію смерті як самогубство.

26 лютого була проведена ексгумація тіла та повторне обстеження і перепоховання на Янівському цвинтарі за участю кількох тисяч українців. Утім, це не дало відповіді на питання про причину смерті. Маніпуляції поліції спричинили масове обурення. Кампанію протесту розпочав «Союз українок» (Ольга була бухгалтером цього товариства). Акцію продовжили інші українські товариства Львова, Галичини й осередків еміграції. Смерть Ольги Басараб стала однією з найбільш вражаючих подій на західноукраїнських землях у 1920-х роках.

Під тиском громадськості польська влада змушена була повторно провадити розслідування. Але слідство невдовзі припинили «за відсутністю складу злочину». Натомість могила Ольги Басараб на Янівському цвинтарі всі наступні роки міжвоєнної епохи стала об'єктом паломництва українців, а її ім'я оповите ореолом мучеництва у боротьбі за соборну й незалежну Україну.

Пам'ять про Ольгу Басараб і нині свято шанується на Галичині, Прикарпатті й далеко за межами України. 2009 року в Бурштині урочисто відкрили пам'ятник нескореній українці. Її погруддя постало на високому гранітному п'єдесталі перед загальноосвітньою школою. А роком пізніше там само урочисто відкрили й освятили музей її імені.

Уже традиційно 12 лютого на Янівському цвинтарі Львова проходять заходи з ушанування пам'яті Ольги Басараб. До могили української патріотки покладають квіти члени Львівського обласного товариства, названого її іменем, представники міської та обласної влади міста, громадські діячі, небайдужі городяни.

По сьогодні одна з гілок родини Басарабів, яка проживає в Північній Америці, зберігає традицію: при народженні першої дівчинки її називають Ольгою і до кінця життя зберігають її дівоче прізвище.

ТЯЖКІ ДУМИ ОСИПА ДУМІНА

[*Осип Думін*]

Розгромивши в Обухові гетьманців і німців, селянське військо під проводом отамана Зеленого невпинно котилося на Київ. Там на селян чекала слава. Принаймні, вони на це дуже сподівалися. А ще зеленівці поспішали увійти до столиці одними з перших, аби ніхто не завадив звести порахунки з неугодними та взяти з буржуїв контрибуцію. Були впевнені – там добра на все Трипілля і навколишні села вистачить.

Після захоплення Білогородки, Софіївської Борщагівки, Біличів і Святошина 14 грудня 1918 року селянське військо увійшло до міста Брест-Литовським шляхом. Повстанці йшли під червоними прапорами і гаслами «Вся влада Радам!» із великим портретом Тараса Шевченка попереду.

За якийсь час Київ заповнили війська Директорії. На Софійському майдані урочистий парад приймав Петлюра. Але отамана Зеленого поруч не було, як і його загонів. Не запросили. Це вкрай образило трипільців. Їх не сприймали

Сотник Осип Думін

за військо і не вважали надійними.

Між місцевими повстанцями і прийшлими військовими, а особливо Січовими стрільцями почалися тертя. Ще більший гвалт зеленівці здійняли, коли дізналися, що Петлюра комендантом Києва поставив вихідця з Австро-Угорщини Євгена Коновальця,

не тутешнього чоловіка, а їм наказав вийти з центральних районів столиці на околицю – до Святошина.

Згодом, повернувшись до Трипілля, вони не склали зброї і стали радитися, як їм бути з новим українським урядом і чи не скинути його так само, як до цього зробили з Гетьманом Скоропадським, натомість встановити свої, народні порядки.

22 січня 1919 року, коли в Києві урочисто проголошували злуку західноукраїнських земель з Українською Народною Республікою, з Києва на Трипілля вирушив загін Січових стрільців – утихомирювати братів-наддніпрянців, котрі не хотіли виконувати накази Директорії.

Основу загону складали дві сотні 1-го пішого полку Осадного корпусу Січових стрільців та піший двосотенний курінь того самого корпусу – всього 850 багнетів і 190 кінних. На

озброєнні мали 8 легких гармат і 8 кулеметів. На чолі каральної експедиції поставили сотника Осипа Думіна.

Прямуючи засніженими шляхами до Обухова, Думін мав удосталь часу, щоб обмірковувати непросту ситуацію з цим бунтом, чи непослухом, чи невдоволенням. Він і досі не міг дати собі ради, що відбувається. Останні події засвідчили, що наддніпрянські селяни ставляться до Січових стрільців не як до братів українців, а як до чужаків-австрійців, які прийшли сюди і намагаються запроваджувати свої порядки.

«Але ж разом усі вони хочуть будувати самостійну Україну! То чому ж я маю їх утихомирювати силою зброї? Чи правильно це?» – такі питання роїлися у його голові. Та військовий чин і багаторічна служба в австрійській армії і, зокрема, Легіоні Українських січових стрільців не залишали йому особливого простору для вагань. Він сам звик чітко виконувати поставлені накази і не міг зрозуміти, чому інші ігнорують наказ виступати на західний фронт для протистояння з поляками, як це учинив отаман Зелений. Адже війна має свої закони. Без виконання команд і наказів не буває перемог.

Сумніви, які зароджувалися в душі, намагався відганяти. Переконавав себе, що робить потрібну для Української держави справу, а трипільцям придумував ярлики «хитрих малоросів» чи то «несвідомих елементів, які збунтувалися» та ще й стали на бік ворога. І налаштував себе на рішучу розправу.

Попередня зустріч із представниками Зеленого справила на нього загалом добре враження. Він десь іздалеку навіть починав усвідомлювати, що має справу не з якимись затятими бунтівниками, а із звичайними селянами, сповненими ідей захищати свою землю від насадження тих порядків, які їм не до снаги. Але ж він мав виконати наказ і роззброїти їх.

Після обміну делегаціями, переговорів і побіжних сутичок із застосуванням зброї здоровий глузд усе ж переміг. Отаман Зелений не захотів наражати рідне Трипільля на гарматний обстріл. Він наказав односельцям зібрати кілька сотень зіпсованих чи недоладних рушниць, передати їх прийшлим січовикам і таким чином уникнути збройного конфлікту з Директорією.

26 січня експедиція Думіна, забравши кілька сот складених селянами рушниць, подалася на Київ, оскільки напередодні отримала директиву терміново повертатися до столиці. Конфлікт було вичерпано. Хоча Зелений, звичайно, міг розгромити Січових стрільців, які не знали місцевості й не мали переваги ні в силі, ні в маневреності, не мали й підтримки населення.

Осип Думін почувався героєм. Тоді він ще самотверджувався як дисциплінований військовик і кар'єрний служака. Розуміння того, що не всього можна досягти за допомогою багнетів, прийде до нього згодом.

Увесь попередній шлях до трипільської епопеї був у нього пов'язаний із військом. Народився Осип у селі Грушеві Дрогобицького по-

віту в Галичині. Освіту здобував у Львівському університеті, де став активним учасником молодіжного руху і членом товариства «Січові стрільці». Під час Першої світової війни був мобілізований до австрійського війська, де після відповідної підготовки служив підстаршиною у Легіоні Українських січових стрільців. У листопаді 1915 року потрапив до російського полону, перебував у таборі військовополонених на Катеринославщині, працював на залізничних копальнях Криворіжжя.

Наприкінці 1917 року підпільно організував загін із полонених галичан, утік із табору і подався до Києва, де стрімко розгорталися події. Євген Коновалець, який у цей час формував Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців, оцінив вишкіл Осипа і спершу призначив його командиром чоти, а невдовзі й сотні. За Гетьманату, коли стрільців роззброїли, упродовж кількох місяців жив на Катеринославщині.

Зачувши про підготовку повстання проти Гетьмана Скоропадського, Думін прибув до Білої Церкви, де ввійшов до складу Окремого корпусу Січових стрільців. Командував сотнею, куренем, полком, армійською групою.

Після експедиції до Трипільля невдовзі його призначили заступником командира Коша Січових стрільців, що перебував тоді у Старокостянтиніві. А потім усе стрімко змінилося. Після підписання мирних угод Січових стрільців розпустили. Осип опинився у польському полоні, звідти утік до Чехо-Словаччини. Через загрозу

інтернування до Польщі виїхав до Німеччини, потім – до Москви й Петрограда.

У 1921 році вир революційних подій несподівано заніс його до Києва на викладацьку роботу у щойно створену Школу червоних старшин. Саме в цей час у столиці почала створюватися нова організація – Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ЦУПКОМ). Серед тих, хто долучився до неї, були колишні вояки Корпусу Січових стрільців Іван Андрух і Осип Думін.

Із курсантів і викладачів школи вони вирішили створити підпільну організацію – Військову організацію Січових стрільців. Невдовзі Думін запропонував змінити назву на Українську військову організацію, бо попередній бракувало всеукраїнського масштабу. Запропонована ним структура п'ятирок збігалася із побудовою Української військової організації, яка в той самий час створювалася на теренах Галичини.

На одній із зустрічей колишні січовики вирішили, що їхня підпільна організація як військове крило повстання буде підпорядкована політичному керівництву Всеукраїнського центрального повстанського комітету.

А Осип Думін виношував ідею захоплення школи на момент початку повстання і мав наміри долучити курсантів до повстанців, котрі підійдуть до Києва із навколишніх населених пунктів. Для реалізації цих планів він наприкінці травня взяв відпустку і поїхав до Трипілля, туди, де колись силою зброї вгамовував невдоволених селян. Нині ж збирався приєдна-

тися до місцевого повстанського загону і у його складі прибути до столиці в день повстання.

Та початок збройного виступу все відкладався, а чекісти тим часом через свою агентуру вже мали заледве не всю інформацію про плани повстанців. Аби не втратити контроль над ситуацією, більшовики почали таємні арешти підпільників, спершу членів ЦУПКОМу, а згодом УВО.

У Школі червоних старшин заарештували 13 співробітників, із них 11 офіцерів. До рук чекістів потрапив і найближчий соратник Думіна Іван Андрух, який визнав лише належність до ЦУПКОМу. Водночас це не врятувало його, як і кількох інших підпільників, від розстрілу.

Та найбільше чекісти побивалися, що не змогли захопити Осипа Думіна. Він ніби крізь землю провалився. Насправді ж Осип поїхав на Галичину, де приєднався до місцевої УВО. Його досвід неабияк знадобився підпільникам. Він одразу увійшов до складу референтури розвідки, а невдовзі очолив її.

Так сталося, що попередні керівники розвідки УВО з різних причин довго на цій посаді не затримувалися. Першим керівником розвідувального реферату УВО був Михайло Колтунюк. Він не мав спеціальної підготовки і досвіду, тому й віддачі від його роботи не було. Лише завдяки зусиллям Ярослава Чижя, члена Начальної команди УВО, до повноважень якого віднесли кураторство розвідувального підрозділу, справи зрушили з місця. Чиж добре знався на цій справі, адже був кадровим військовим

розвідником австрійського генштабу і керівником розвідувального відділу Корпусу Січових стрільців.

Після замаху на Прем'єр-міністра Польщі Йозефа Пілсудського Чиж перебрався за кордон, а розвідку тимчасово очолив колишній сотник Армії УНР Василь Коваленко. Але після того, як його взяли до штату польської спецслужби, про перебування на такій специфічній і важливій посаді в УВО не могло бути й мови. Кращою ж кандидатурою, ніж Осип Думін, на заміщення вакантної посади керівника референтури розвідки на той час не знайшлося.

Зрештою, Осип виправдав сподівання і Євгена Ковальця, і Андрія Мельника, які його добре знали. Взявшись до ревізії роботи розвідувальної референтури, він виходив із головних завдань, які ставили очільники Української військової організації при її створенні. У перші роки існування це була насамперед організація українських старшин, які мали намір у разі виникнення нового військового конфлікту в Європі швидко розгорнути українську армію, і таким чином розв'язати військове питання боротьби за незалежність України.

Однак згодом УВО перетворилася на революційно-підпільну бойову організацію з чітким військово-ієрархічним принципом побудови. При цьому Польща розглядалася і як союзник у боротьбі проти радянської влади, і як країна, під окупацією і тиском якої опинилася половина українських земель.

Оскільки плани УВО не виключали й можливого збройного виступу проти поляків, то першочергового значення надавалося збиранню відомостей про польські збройні сили, воєнно-промисловий потенціал, засоби транспорту і зв'язку, систему підготовки, командний склад та морально-політичний стан військовослужбовців. До цього залучали українських юнаків, що відбували службу в польському війську, та емігрантів, які мешкали в районах, де розміщувалися військові та військово-промислові об'єкти.

Думку про необхідність спиратися у розвідувальній роботі на українську молодь Осип Думін не раз обстоював у своїх розмовах з Андрієм Мельником. «Саме галицька молодь, її найбільш свідомо і динамічна частина, котра болісно реагує на поразку своїх батьків у боротьбі з поляками в 1918–1919 роках і прагне активних дій під прапором українського визвольного руху, має сформулювати основу розвідувальної мережі», – енергійно доводив він.

Осип Думін в еміграції

Мельник особливо не заперечував, та все ж застерігав від можливих провалів і радив більше спиратися на перевірених у боях старшин Армії УНР і колишніх січовиків.

Конспірації у роботі вирішили приділяти особливу увагу. До мінімуму зводили особисті прямі контакти, тексти повідомлень шифрували, для передачі зібраних матеріалів використовували систему так званих «поштових скриньок». Це були квартири, магазини, кав'ярні, в яких мешкали чи працювали українські патріоти, і через яких здійснювали зв'язок і передачу всіх необхідних відомостей.

Доволі швидко розвідувальна мережа під керівництвом Осипа Думіна розрослася й охопила практично всі українські землі, що були під Польщею, і навіть значну частину корінної польської території. Роботу поставили так, що низові ланки знали тільки своїх очільників, у разі провалу одного виключалося, що він потягне за собою всю резидентуру. Нерідко розвідники і кур'єри знали один одного лише за псевдо.

Думін особисто контролював усі «скриньки» у Львові, куди потрапляли документи і зібрана помічниками інформація. Аби не викликати підозр своєю частою появою в одних і тих самих місцях, вдавався до зміни одягу і зовнішності, навіть застосовував грим. Та усе ж вберегтися від польської поліції не завжди вдавалося, як це сталося з несподіваним обшуком у помешканні Ольги Басараб, яка була надійним кур'єром розвідувальної референтури УВО й утримувачем «поштової скриньки».

Попри жорстокі допити Ольга не назвала ні прізвища Думіна, ні інших. Та все ж у процесі слідства поліція вийшла на слід деяких членів

УВО. За підозрою у шпигунській діяльності проти Польщі заарештували й Андрія Мельника, якого невдовзі засудили до 4-річного ув'язнення.

Після цього польські спецслужби стали пильніше придивлятися до УВО, а коли збагнули масштаби підпільної діяльності, то схопилися за голову. У посібнику «Розвідка», виданому польським генштабом для службового користування, йшлося про те, що «Розвідка сітка УВО була найбільшою й найкраще організованою цього роду сіткою в Європі».

І в цьому головна заслуга була саме Осипа Думіна. Усі його думки тепер були зосереджені на тому, аби забезпечити соратників від непередбачуваних провалів, розширити розвідувальну мережу, знайти союзників у боротьбі за українську справу в Німеччині, Англії, Литві та інших країнах.

З цією метою він разом з Євгеном Коновальцем відвідав низку країн Європи, де намагався встановити необхідні контакти. Там несподівано знайшли розуміння й підтримку, адже інформація про можливості УВО швидко поширювалася за межами Польщі. І вже іноземці самі шукали контактів із таємними представниками українських емігрантських центрів, аби також мати від цього свій зиск. Зокрема німці пропонували допомогу в проведенні вишколу кадрів, чим розвідка УВО охоче скористалася.

Та різні погляди на ведення розвідки, підпільної боротьби, формування політичної лінії, вибір союзників у подальшій боротьбі й взаємні

чвари та непорозуміння, що супроводжували діяльність розрізненої і різношерстої української еміграції, не дали Осипу Думіну можливості сповна реалізувати усі його задуми.

У Начальній команді УВО справи розвідки на той час став активно перебирати на себе Ріко Ярій, який поступово усунув Осипа Думіна з посади. Тому не лишалося нічого іншого, як відійти, хоча б на певний час, від активної діяльності. Він переїхав до Кенігсберга, де поринув у літературну та редакторську діяльність і доволі швидко відчув смак від цієї роботи.

З-під його пера вийшли друком такі праці, як «Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918», «Історія українського війська», «Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці», «Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919». Крім цього, він друкував в українських часописах багато статей з історичної тематики і спогадів про визвольні змагання. Виступав як під своїм прізвищем, так і під псевдонімом Антін Крезуб.

Осип згадував і передумував усе своє життя. Він уже міг оцінювати події минулого як досвідчений підпільник і розвідник, який усього себе присвятив справі боротьби за кращу долю для українського народу.

І тоді з-під пера виливалися на папір такі пророчі слова, які увійшли до передмови книги з історії Легіону Українських січових стрільців:

«...На хвалу нашому громадянству треба сказати, що воно виявило себе морально сильним

і здоровим... Наша суспільність інстинктивно відчуває, що наш визвольний здвиг 1914–1921 рр. це її історії епоха, яку сміло можна поставити побіч історичного творива Богдана Великого, що наша недавня визвольна війна це те вижидане Франком «діло», яке виявило українського народу «сил безмірність», яке винесло його до вершин заповітних мрій власної державности... Заховавши глибоко в серці свій національний декальог, наш народ двигает важкі його скрижалі далі, щоб донести їх незабаром до Обіцяної Землі.

Піетизм українського народу до свого недавно минулого росте й буде рости, бо це минуле на це заслуговує...»

З тяжкими думами про долю українського народу Осип Думін пережив Другу світову війну, свій арешт органами НКВС і нетривале слідство. У травні 1945 року він був розстріляний у Гданську за шпигунську антирадянську діяльність і пособництво Німеччині.

ПОДОЛАТИ ЕФЕКТ ДЕЖАВІО (Замість післямови)

Працюючи над книгою, я щосили намагався відволікатися від ситуації на сході України, аби уникнути якогось суб'єктивізму, політизації і непотрібного емоційного нашарування при документальному відтворенні подій майже столітньої давнини. Проте саме давня історія щоразу повертала мене у день сьогоднішній, до нової російської агресії проти України.

Мене постійно супроводжував якийсь ефект дежавю, не полишала думка, що це вже колись було. Були прихильники унітарності й федералізації, відчайдушні й байдужі, зрадники і герої, були товстосуми, які спонсорували агресію, і волонтери-патріоти, були легіони Січових стрільців, чорних і червоних гайдамаків, запорозьких полків, наливайківців, дорошенківців, богданівців, полуботківців, богунівців, була отаманія і прибічники наведення порядку жорсткими методами...

Та найбільше з цього строкатого розмаїття подій і людей мене цікавив таємний легіон Української революції – нечисленна когорта тих, хто специфічними методами намагався боротися за вільну Україну.

За радянських часів і не йшлося, аби уславляти цих одважних лицарів і патріотів. Про них узагалі мало що знали. Лише у роки незалежності України їм стали присвячувати монографії та окремі публікації небайдужі до об'єктивного відтворення історії національних спецслужб науковці й письменники. Хоча й досі у суспільстві їм ще не завжди складають належну шану та визнання. Не кажучи про якісь почесні.

Можливо, з позицій сьогодення кожен по-різному оцінюватиме мотиви, дії та помисли декого з них. До того ж вони далеко не святі, почасти й грішні. Та слід робити поправку на час і обставини, в яких вони жили і діяли. Як писав Юрій Горліс-Горський, «коли дві нації борються, то білі рукавички мають бути скинені».

Хтось може зауважити, що окремі із зазначених персонажів узагалі не були розвідниками у класичному сучасному розумінні. Можливо, й так. Вони не закінчували розвідувальних шкіл, інститутів чи академій. Натомість розвідувальному ремеслу їх навчало саме життя. Попри це, саме діла і героїчні вчинки дають усі підстави зарахувати їх до славетної когорти представників української розвідки, родовід якої тягнеться ще з козаччини, і усім їм варто віддати належне за відчайдушність, самовідданість і готовність покласти душу й тіло за кращу долю України.

Упевнений, що зібрані воедино розповіді про найбільш значущі постаті таємного легіону Української революції слугуватимуть підтвердженням тези про своєрідність української розвідки, притаманні лише їй риси, міцні історичні корені, її неповторний почерк.

Безумовно, з-поміж представників вітчизняної розвідки цікавих і неординарних особистостей цього періоду набагато більше, ніж змогла увібрати ця книга. Водночас розповісти про всіх, хто заслуговує на увагу, виявилось справою непросту, адже з плином часу інформація про них зміліла, а мемуари, спогади про своє життя і діяльність писали далеко не всі. Скупі ж документи з архівних справ не дають можливості повною мірою оживити їхні постаті й змалювати ту багатогранну роботу, яку їм доводилося виконувати.

Та все ж немає наміру ставити на цьому крапку. Процес відтворення і відродження національної пам'яті має постійно тривати. При цьому, невідворотно віддаляючись від більшовицького, радянського, комуністичного минулого, ми маємо невпинно наближатися до інших ідеалів і цінностей. Важливо виносити правильні уроки з минулого і не робити старих помилок. Тоді цей ефект дежавю не надокучатиме більше ніколи.

Наостанок хочеться ще раз процитувати слова Якова Гальчевського, одного з героїв книжки, які сьогодні надзвичайно актуальні: «Світова історія, – писав він у історіософічній праці, – поставила хрест на могили багатьох народів, які були безхребетні, роз'єднані всередині, слабкі назовні та не хотіли чи не вміли боротися за своє місце під сонцем... Нам потрібно позбутися усіх негативних прикмет, набутих у довгій недержавній житті. Нам треба здобути нові, творчі прикмети, які знаменують нації здобитчиків, а не стояти в маразмі етнографічною масою. В іншому випадку наша Батьківщина стане колонією чужих народів, як це було дуже часто протягом нашої історії».

Насамкінець хочеться висловити слова вдячності керівництву галузевих державних архівів СЗР України та СБ України за сприяння у пошуку ілюстративного і фактологічного матеріалу (цитати з архівних справ використані мною у нарисах з максимальним збереженням тогочасного стилю і правопису), докторам історичних наук Сідаку В. С., Вронській Т. В. і Веденєєву Д. В., кандидатам історичних наук Кучеруку О. С. і Руккасу А. О., істориком, архівісту і громадському діячу Івануценку Г. М., письменнику, краєзнавцю і досліднику історії Визвольної боротьби українського народу першої половини ХХ ст. Ковалю Р. М., істориком і журналісту Тинченку Я. Ю. та іншим фахівцям, науковими дослідженнями, творчими доробками, порадами і консультаціями яких я користався у процесі підготовки книги і які допомогли розібратися в непростих перипетіях обраної теми.

*Автор
Липень 2015 року*

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Бежук О. М. Громадсько-політична діяльність Ольги Левицької-Басараб : дис. ... канд. іст. наук / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2010. – 204 с.
2. Бежук О. Матеріали Ольги Басараб: ще раз про розвідувальну діяльність УВО // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 584.
3. Бузейчук В. Генерал, історик, архівіст // Народна правда. – 2008, 30 травня.
4. Веденеев Д. Разведка его ясновельможности. Малоизвестное о спецслужбах гетьмана Павла Скоропадского // В мире спецслужб. – 2004. – № 4.
5. Веденеев Д. Кубань... Часть украинской земли // 2000. – 2001, 25 мая.
6. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: исторические очерки. – К.: К.И.С., 2008. – 432 с.
7. Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. – К.: Генеза, 2006. – 408 с: іл.
8. Військова спецслужба Державного Центру УНР в екзилі та її керівники (1926–1938 рр.) // Воєнна історія. – 2002. – № 1.
9. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / Вст. стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.
10. Вислоцький І. Спомини розвідника з часів Першої світової війни: Австрійська армія. Київські Січові Стрільці і Українська Галицька Армія / Упор. О. Вислоцька-Тритяк. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. – 227 с.
11. Власенко В. Не може бути українцем той, хто не самостійник (тема малої батьківщини у листуванні В. Филоновича із земляками // Сумський історичний портал.
12. Галайко Б. М. Вишкіл молоді в діяльності Української військової організації : дис. ... канд. іст. наук / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2009.
13. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Спр. № 75027-фп.
14. ГДА СБУ. – Спр. № 868-о.
15. ГДА СБУ. – Спр. № 69270-фп, т. 21, т. 42.
16. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України). – Ф. 1, спр. № 23.
17. ГДА СЗР України. – Ф. 1, спр. № 7544.
18. ГДА СЗР України. – Ф. 1, спр. № 11012.
19. ГДА СЗР України. – Ф. 1, спр. № 1812.
20. ГДА СЗР України. – Ф. 1, спр. № 12617.
21. ГДА СЗР України. – Ф. 1, спр. № 12628.
22. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918. – Львів: Червона калина, 1936. – 375 с.
23. З історії розвідки та контррозвідки України. 1918–1919 рр. Збірка документів і матеріалів / За ред. В. С. Сідака. – К.: Вид-во Академії СБ України, 1996. – 160 с.
24. Іванущенко Г. Український розвідник Іван Литвиненко (до 120-річчя з дня народження) // Історична правда. – 2011, 18 січня.
25. Іванущенко Г., Федорина А. Довга дорога додому // Україна молода. – 2014, 30 грудня.
26. Коваль Р. І нарекли його отаманом Орлом: Біографія полковника Армії УНР Якова Гальчевського. – Літин: Видання Історичного клубу «Холодний Яр», 2004.
27. Коваль Р. Нариси з історії Кубані. – К.: Фоліант, 2004.
28. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – К.: Правда Ярославичів, 1998.
29. Коваль Р. Отаман святих і страшних. – К.: Просвіта, 2000. – 288 с.

30. Коваль Р. Петлюра проти Зеленого. Каральний похід на Трипілля // Історична правда. – 2011, 23 грудня.
31. Коваль Р. М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – 320 с.
32. Коваль Р. Тернистий шлях кубанця Проходи: До історії 1-ї Сірої, 2-ї Волинської і 3-ї Залізної дивізій Армії УНР. — Видання друге, виправлене і доповнене. – Київ – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007.
33. Кравцевич-Рожнецький В. Дорога до Базару // Дзеркало тижня. – 2001, 23 листопада.
34. Кучерук О. Розвідка Української військової організації та Осип Думін // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 117–128.
35. Керівники української зовнішньої розвідки / авт.-упорядн.: В. Д. Хоменко, О. В. Скрипник, І. М. Шиденко, І. В. Білоконь, В. О. Романюк; за редакцією Г. О. Ілляшова; художник-оформл. І. Женченко. – К.: Ярославів Вал, 2010. – 176 с. : іл.
36. Липовецький С. Розвідниця Ольга // Україна молода. – 2009, 11 лютого.
37. Меламед Е. Красовский, известный по делу Бейлиса... // Альманах «Егупец». – № 20.
38. Некрасов В. Справа Бейліса. До 50-річчя від дня смерті М. М. Бейліса // День. – 2005, 26 лютого.
39. Ніколаєва Т. О. До бібліографії праць відомого українського військового діяча і письменника Осипа Думіна // Архіви України. – 2015. – № 2.
40. Пагіря О. Крути під Хустом // Тиждень. – 2010, 19 березня.
41. Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр. Збірник документів і матеріалів. – К.: Ін-т підготовки кадрів СБ України, 1995. – 167 с.
42. Руккас А. Він стояв на чолі військової розвідки УНР у міжвоєнний період: Життя та діяльність сотника Василя Недайкаші // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2013. – № 2. – С. 86–96.
43. Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки. – К.: Інститут СБ України, 1995. – 201 с.
44. Сідак В. С. Національні спецслужби в період української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). Монографія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
45. Сідак В. Військова спецслужба Державного Центру УНР в екзилі та її керівники (1926–1938) // Воєнна історія. – 2002. – № 1.
46. Сідак В. Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі у міжвоєнний період // Воєнна історія. – 2002. – № 3–4.
47. Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. – К.: Темпора, 2003. – 240 с.
48. Скрипник О. В. Розвідники, народжені в Україні. – К.: Ярославів Вал, 2011. – 624 с. : іл.
49. Скрипник О. В. Український слід у розвідці. – К.: Ярославів Вал, 2009. – 319 с. : іл.
50. Справа Менделя Бейліса // Київщина. – 1913.
51. Тинченко Я. Незламний герой Крут. Історія старшини Армії УНР Семена Могили, який пожертвував життям, обравши свободу // Тиждень. – 2013, 29 січня.
52. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : наукове видання. – К.: Темпора, 2007.
53. Україна Incognita / За загальною ред. Лариси Івшиної. – К.: ЗАТ «Українська прес-група, 2005. – 400 с.
54. Хоруженко О. Полковник Василь Філонович: «Я присягав на Конституцію УНР...» // Сумський історичний портал.
55. Цибулькін В. В., Рожен Л. М., Веденєєв Д. В. та ін. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України / Заг. ред. П. Д. Морозов. – К.: Преса України, 2011. – 536 с., іл.
56. Чебан О. Леонід Філонов: «Більшовикам авторитет отамана Орла дуже допікав» // Урядовий кур'єр. – 2012, 14 серпня.
57. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000.
58. Щегленко В. Акорди днів минулих, що просвітлюють розум і сил додають // Чорноморські новини. – 2013, 12 січня.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АРСР	– Автономна радянська соціалістична республіка
ВУЦВК	– Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГДА	– галузевий державний архів
ДПУ	– Державне політичне управління
ДЦ УНР	– Державний центр Української Народної Республіки
ЗУНР	– Західно-Українська Народна Республіка
ІНФІБРО	
(Інформбюро)	– Інформаційне бюро при Корпусі військової жандармерії
КГБ	– Комитет государственной безопасности (укр. КДБ – Комітет державної безпеки)
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
МЗС	– Міністерство закордонних справ
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	– Народний комісаріат державної безпеки
ОДПУ	– Об'єднане державне політичне управління
ОУН	– Організація українських націоналістів
СБУ	– Служба безпеки України
СЗР	– Служба зовнішньої розвідки
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	– Сполучені Штати Америки
УВО	– Українська військова організація
УГА	– Українська галицька армія
УНР	– Українська Народна Республіка
УПА	– Українська повстанська армія
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка (після 1937 р.)
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
ЦДАВО	– Центральний державний архів вищих органів влади та управління
ЦДАЗУ	– Центральний державний архів закордонної україніки
ЦК КП(б)У	– Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України
ЦК УПСР	– Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів
ЦУПКОМ	– Центральний український повстанський комітет
ЧК	– Чрезвычайная (укр. Надзвичайна) комісія

ЗМІСТ

22 Надія, справджена долею (В'ячеслав Брюховецький)
22 У кожному періоді доленосної української історії була своя
22 Небесна сотня (Віктор Гвоздь)
22 Справа життя Миколи Красовського
22 Перший керівник військової розвідки
22 Розстріляний на Донбасі за «ізмєну Росії»
22 Права рука посла
22 Свій серед чужих, чужий серед своїх
22 Розвідчий старшина Іван Вислоцький
22 «Для перевербування органами ДПУ непридатний»
22 Нащадок низових запорожців
22 «Бий своїх, щоб чужі боялись»
22 На чолі розвідки УНР в екзилі
22 Студії сотника Володимира Шевченка
22 Представник Військового міністра на Балканах
22 «Розшукується шатен із вусами і люлькою...»
22 Своєю непримиренністю він перевершував усіх
22 «Розвідка є таємною війною, і я в цій війні брав участь...»
22 Записки непокірливого
22 У протиборстві з агентурою ЧК
22 Делікатне завдання для Гната Порохівського
22 «Сама попавши в біду, інших не видам...»
22 Тяжкі думи Осипа Думіна
22 Подолати ефект дежавю (Замість післямови)
22 Використані джерела
22 Список скорочень

Науково-популярне видання

Олександр Скрипник

Документально-
публіцистичні
нарис

ТАЄМНИЙ ЛЕГІОН УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Передмова
В'ячеслав Брюховецький
Віктор Гвоздь

Літературний редактор
Юрій Пригорницький

Коректор
Оксана Левчун

Верстка і художнє оформлення
Сергій Тарасенко

Випусковий редактор
Павло Щириця

Підписано до друку 17.09.2015
Формат 84x108 1/32. Ум. друк. арк. 11, 5
Папір офсетний. Замовлення №442

ТОВ «Видавниче підприємство» «Ярославів Вал»
Адреса: 01034, Україна, м. Київ,
вул. Ярославів Вал, 21-Є
тел. (044) 234-15-24; e-mail: yar_val@ukr.net
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи:
ДК № 2971 від 12.09.2007р.

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня Рута»
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
Свідоцтво ДК №4060 від 29.04.2011 р.
тел. (03849) 4-22-50; drukruta@ukr.net